

ELŐSZÓ

A TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat 2. évfolyam 2. számát nyitotta meg az Olvasó. A TNT, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoportja által évente megrendezett gender konferencián, a [NYIM 7: A társadalmi nemi viszonyok a rendszerváltozás elmúlt húsz évében: Poszt-szocializmus \(?\) és feminizmus \(?\)](#) címmel, 2011. szeptember 30. és október 1. között elhangzott előadások alapján készült tanulmányokat adjuk most közre.

A 2011-es konferencián elhangzott huszonhárom előadásból tíz tanulmányt adunk közre. Valamennyi szöveg első közlés. A tanulmányok a „hagyományosnak,” „nőközpontúnak”, illetve „feministának” gondolt nemek szerinti munkamegosztás és pozíció változásait, a nők helyzetében újratermelődött, átrajzolódott egyenlenségeket térképezik fel. Számba veszik a nők és férfiak, illetve a nők egyes csoportjai között megjelenő új, illetve régi, az államszocializmusból továbbműködő, vagy éppen felerősödő társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális egyenlőtlenségek különbségeit. Kitüntetett szerep jut azoknak az intézményeknek, melyek a poszt-szocialistának gondolt értékek kitermelői és hagyományozói szerepében kellene, hogy működjenek: azaz az oktatáspolitikai és kultúrpolitikai ideológiai sajátosságainak. A jelen szám különös érdeme, hogy a jelenségeket, illetve a feminista politika és kutatás esélyeit nem elszigetelten, csak a magyar állam határain belül vizsgálja, hanem a volt szocialista országok gyakorlatának tükrében. A tanulmányok szakmai és geopolitikai határátlépései fontos, közösséget teremtő lépések. A világ más tereiben megismert nők és feminizmusok és a magyar poszt-szocialista feminizmusok dialógusához járulnak hozzá.

Külön szeretném az Olvasó figyelmébe ajánlani Lóránd Zsófia [\(Poszt-\)szocialista poszt-feminizmus](#) című tanulmányát. A tanulmány alapjául szolgáló előadás nyerte el a konferenciasorozat történetében először a Közönségdíjat. A NYIM7-et a József Attila szellemét idéző „A Hetedik Te magad légy!” felhívás jegyében indítottunk útjára s hirdettük meg első ízben a Közönségdíjat. A díj az 1941-ben megszületett amerikai képregény és a Gloria Steinem által 1972-ben a [Ms.](#) magazin első teljes alakos címlapfotójául is választott 20. századi Amazon, a *Wonder Woman* figuráját mintázó hűtőmágnes :-)

A mágnes a 2011. február 18. és május 29. között Bécsben, az Albertinában megrendezett Mel Ramos munkáit bemutató kiállításról származik, ahová a TNT Kutatócsoport három tagja látogatott el az *Import - Export - Transport: Queer Theory, Queer Critique and Activism in Motion* 2011. április 28-30. között a Bécsi Egyetemen rendezett konferencián elmondott előadásuk után. Itt született meg a Közönségdíj ötlete. A mágnesekből egyet a konferencia meghívott előadójának, Judith Jack Halbertsamnak is átadtunk elismerésünk jeléül. Ennek a mágnesnek a testvére vándorol évről-évre a szegedi konferencia legtöbb hallgatójának tetszését elnyerő előadó hűtőszekrényére. A Szerkesztőség nevében is gratulálunk az első nyertesnek!

Barát Erzsébet, főszerkesztő

Lóránd Zsófia

Central European University, Budapest

(Poszt-)szocialista poszt-feminizmus¹

A feminizmus 1989 utáni kelet-európai recepciója megértésének egyik útját a Jugoszláviában fontos kritikai diskurzust teremtő „új jugoszláv feminizmus” és az állam dialógusának, illetve ennek hiányának elemzésében látom. Az 1970-es évek elején szerveződő, és attól fogva sokat változva, de napjainkig jelen lévő új feminista csoport vagy csoportok sokszínű tevékenysége egyszerre merített a századfordulós és a két háború közötti jugoszláv hagyományból, a helyi akadémiai rendszeren belül és azon kívül megismerhető marxista elméletekből, valamint a nyugat-európai és egyesült államokbeli feminizmus második hullámából. Sokszínűsége és a szerzők eltérő elméleti és politikai pozíciói ellenére elmondható, hogy az új jugoszláv feminizmus új kritikát fogalmazott meg a létező szocialista rendszerrel és annak ígéreteivel szemben. Eközben az állam reakciója nagy mértékben hasonlít azokra a posztfeminista és *backlash* válaszokra, melyekkel egy évtizeddel később a feminizmus második hulláma Nyugaton szembesül.

A kilencvenes és kora kétezres évek feminizmusról szóló diskurzusa a hiány diskurzusa – nem csak Magyarországon, de Kelet-Közép-Európa sok más országában is, érdekes módon épp azokban, ahol volt jelentős demokratikus ellenzékiesség 1989 előtt. Amikor a feminizmus poszt-szocialista állapotára kérdezzük rá, nem lehet figyelmen kívül hagyni annak 1989 előtti helyzetét. Helyesen, így tesznek írásaikban Acsády Judit (2001), Jiřina Šiklová (1997), illetve feszegeti a kérdést Susan Gal és Gail Kligman (2000) is. Újabb kutatások arra keresik a választ, mely helyütt szerepeltek a nők és a nők jogainak kérdései az ellenzéki mozgalmakban, hálózatokban, diskurzusban (Penn 2005, Spiritova 2010, Stephan 2005). Megint mások, például Hock Beáta vagy az *Aspasia* folyóirat különszámának szerzői 2007-ben arra keresik a választ, hogyan és mennyiben volt feminista, azaz hozott a nők valódi egyenlőségét elősegítő döntéseket, törvényeket, alkotott gender-érzékeny diskurzust az államszocializmus (Hock 2005 és 2009, *Aspasia* 2007). Ezeket a

---

¹ Jelen szöveg *A jugoszláv feminizmus esztétörténete az 1970-es és 1980-as években* című, a Közép-Európai Egyetem Történelem Tanszékén készülő disszertációim részeként született meg. Gondolatmenetéhez inspirációt adott a zágrábi Centar za ženske studije (Nőtudományi Kutatóközpont) 2010-es, *Feminizmus, antifeminizmus és krízis* című konferenciája.

kérdéseket hozza össze, rájuk sok szempontból megvilágító erejű választ adva, a jugoszláv feminizmus vizsgálata. Az 1970-es évek elejétől szerveződő új jugoszláv feminizmus a nyugati második hullámmal egy időben és hasonló témákkal jelentkezett, és a feminizmus lényegéből adódóan kritikus volt a létező szocialista rendszerrel és annak ígéreteivel szemben. Éppen ezért alkalmas a jugoszláv helyzet annak elemzésére is, hogyan tudott az államszocialista nyelv és politika – elsősorban a nyelv –, poszt-feminista módon megnyilatkozni már a poszt-feminizmus és a *backlash* nyugati karrierjének indulása előtt is.

Az új jugoszláv feminizmus első megmozdulásaira fiatal egyetemista nők és néhány férfi kötetlen találkozóiin került sor, amelyek fokozatosan intézményesültek az egyetemen Zágrábban és Ljubljánában, valamint a Hallgató Kulturális Központokban [Studentski Kulturni Centar] Belgrádban és Ljubljánában. A kocsmai és konyhai beszélgetéseket hamarosan nyilvános fórumok, előadássorozatok, folyóirat publikációk és 1978-ban az első nagy feminista konferencia követte. Ezek lehetőségét a hetvenes évek közepétől enyhülő cenzúra, ebből következően a kulturális szféra relatív szabadsága, a Nyugattal való kapcsolattartás terén jellemző szabadság, és különösen a diákok tevékenységével szembeni 1968 után növekvő engedékenység teremtette meg. A hivatalos állami nőkérdéssel foglalkozó folyóirat, a *Žena* [Nő] ugyanúgy közölt feminista cikkeket, mint a politikailag jóval kritikusabb és gazdasági helyzetéből adódóan viszonylag független lap, a *Start*. Az *Opredjelenja* [Írányvonalak] című lap 1978-ban különszámmal jött ki a nők társadalmi helyzetéről, feminista szerzők tollából született cikkekkkel, míg a *Markšizam u svetu* [A marxizmus a világban] 1981-ben nyugati feminista szerzők (köztük Sheila Rowbotham, Luce Irigaray, Betty Friedan, Kate Millett, Juliette Mitchell, Julia Kristeva) cikkeiből közölt válogatást. A nyolcvanas évek közepén a női írás, azaz az *écriture féminine* foglalkoztatta leginkább a szerzőket, három folyóiratszámot is szenteltek a témának. Az LMBT kérdések tárgyalása kicsit tovább váratott magára, habár a leszbikus nők csoportja Ljubljánában a kezdetektől együtt dolgozott a feminista csoporttal. Az első LMBT témát feldolgozó folyóiratszám a *Potkulture* [Szubkulturák] egyik 1987-es száma volt.² A beszélgetéssorozatok, melyeknek legtöbbször a hallgatói centrumok adtak otthont, változó formában valósultak meg: hol inkább egyetemi szeminárium jelleget öltöttek, hol koncerttel, bulival, előadásokkal társultak. Ljubljánában már a kezdetektől fogva voltak „csak női napok”. A témák széles spektrumon mozogtak: a női szexualitás és orgazmus, a női testkép és azzal szembeni

² *Opredjelenja*, 1978. 10-11. sz. Különszám „A nők társadalmi helyzetéről”; *Markšizam u svetu*, 1981. 8. évf. 8.-9. Női írás különszámok: *Republika*, 1983. 11-12. sz.; *Književnost*, 1986. 8-9. sz.; *Izraz* 1990. 34. évf. 2.-3. sz. LMBT-különszám: *Potkulture*, 1987. 3. sz.

elvárások („kövérség”, „soványság”) ugyanúgy terítékre kerültek, mint a nőknek a művészetben, politikában betöltött szerepe. A támogató feminista közegben nem csak elméleti és tudományos kérdések tárgyalására nyílt tér: a már sikeres Irena Vrkljan tudatosan női szövegeit értő közönség fogadhatta, fontos volt Ladik Katalin munkássága, és innen indultak olyan írók, mint Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić, a képzőművészek közül Sanja Iveković és a magát nem feministának tartó, ám lényeges gender-kérdéseket alkalmanként szó szerint boncolgató Marina Abramović.

A feminista tevékenység sokrétűsége és sokfélesége az új jugoszláv feminizmus rendszerhez való viszonyát is árnyalja: a marxista feminista Juliette Mitchell fordítása sokkal kevesebb ellenállásba ütközött például, egészen addig, míg tárgyalása megmaradt a nyugati kapitalizmus kritikájának keretei között, és nem az öngazgató jugoszláv rendszer vizsgálatát segítette elő. Hasonlóképp, egy a nők testképéről való klubbeszélgetés, könnyen volt minősíthető holmi csajos csacsogásnak a diétáról, s így kevesebb vizet zavart, mint egy cikksorozat valamelyik országos hetilapban a nők elleni családon belüli erőszakról és az e téren felróható állami mulasztásokról.

Az állam, elsősorban a SKJ [Savez komunista Jugoslavije – Jugoszláv Kommunisták Szövetsége] és a SSRNJ [Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije – Jugoszlávia Dolgozó Népének Szocialista Szövetsége], ezek nőtagozata, valamint ezek helyi szervezeteinek reakciója a feminista kritikára gyakran és alapvetően kiszámíthatatlan volt: a sokrétű tevékenységet ugyan nem tiltották, de a lehető legtöbb alkalommal fejtették ki a hatalom képviselői elutasító véleményüket az új feminizmusról. Különös módon ez a reakció leginkább ahhoz hasonlít, amelyet több nyugati, elsősorban egyesült államokbeli szerző *backlash*-ként vagy/és poszt-feminizmusként azonosít. A poszt-feminista *backlash* pozíció az államszocialista diskurzusban értelemszerűen összefügg az államszocializmus azon törekvésével, hogy a nők és férfiak egyenjogúságát lehetőleg minél hamarabb és minél központosítottabb állami eszközökkel érje el, a kérdést oldja meg, lehetőleg úgy, hogy soha többé ne kelljen vele foglalkoznia. Nem volt ez másképp Jugoszláviában sem (cf. Jancar-Webster 1990, Ramet, szerk. 1999). A feminista mozgalmak megjelenését az első és a második hullám esetében is követte anti-feminista *backlash*. Susan Faludi a második hullámra reagáló *backlash* megjelenését az Egyesült Államokban az 1980-as évekre datálja, az ezt megújítani igyekvő poszt-feminizmus pedig valamikor az 1980-as, 1990-es években bukkan fel. Mindkét, nagyon hasonló jelenséget leíró fogalomra jellemző, hogy a feminizmus második hullámára reflektál, azzal fordul szembe; a *backlash* egyértelműen elutasítóan és támadólag, míg a poszt-feminizmus félrevezető módon a második hullám örökösének, annak „javított változatának” tettei magát. Ann Oakley megfogalmazásában, a

backlash „elsősorban reaktív pozíció, védelmez valamit, amit vagy elveszettnek vagy veszélyeztetettnek lát,” és „meg kell fogalmaznia azt, amit ellenez: a feminizmust illetően, úgy kell jellemeznie a feminizmust, hogy meggyőzőn alapvetően téves, káros természetéről” (3-4). Azaz, a *backlash*-nek része, hogy a feminizmusról rossz, alapvetően megtevesztő képet fessen. A poszt-feminizmus stratégiája ennél rafináltabb: azt sugallja, hogy a feminizmus (azaz a második hullám) már lejárt lemez, mivel „mindazt, amit a nők a józan ész határain belül akarhatnak, már el is érték.” (Oakley 3-4) A terminus „poszt” előtagját Amelia Jones a feminizmus halálának nevezi, a folyamatot pedig a következőképp írja le: a *backlash*-hez hasonlóan, a feminizmust először egy egységes fogalomra szűkítik, majd alárendelik más diskurzusok szélesebb keretrendszernek. (324) A neves brit kultúrakutató, Angela McRobbie a poszt-feminizmus fő veszélyét abban látja, hogy annak állításai a szexuális politika [*sexual politics*]³ szükségességét utasítják el, „ami így engedélyt ad ezen politika meg-nem-törtéنتé tételére” (4). A poszt-feminizmus azért veszi figyelembe a feminizmust, hogy rámutasson, nincs már rá szükség (McRobbie 8).

A poszt-feminizmus fogalma ezen szerzők szerint nem különbözik az anti-feminizmustól. Valójában egy rafinált anti-feminizmról van itt szó, amely kéz a kézben jár nem csak a *backlash*-sel, hanem a szexizmussal és a mizogíniával is. Például, a feminizmus elleni támadások sokszor fordulnak mizogíniába, azaz nőgyűlöletbe, a nők jogainak elvitatásába. (Oakley 1) A szexizmus leggyakoribb megnyilvánulási módja az, ahogyan a nőket a testükre redukálva a női testet a férfiak által dominált diskurzus használja, érvel Oakley (12). Ugyanezt állítja Angela McRobbie is, a kilencvenes évek autóhirdetéseivel illusztrálva tézisét. A „rafinált anti-feminizmus“, azaz a poszt-feminizmus stratégiáit Jones a posztmodernnek tulajdonítja, ám véleményem szerint ugyanígy kimutatható az államszocializmus stratégiáiban is, amely az egyenlőséget a nemi egyenlőtlenségek jellegzetességeinek, a gender figyelembe vétele nélkül, egy „általánosan emberi” keretbe helyezi. Az új szocialista rendszerek „nőbarát” policy-döntéseikkel és retorikájukkal egyszerre feleltek az első hullám választójogot, tanuláshoz való jogot, a nők munkaerőpiaci helyzetének javítását célzó követeléseire, és a követelések formális garantálásával ezek meghaladottságát hangsúlyozták. A női egyenjogúság, mint cél elérését összekapcsolták a kapitalista Nyugattal szembeni önpozicionálással, amiből egyenesen következett a feminizmus második hullámának szükségletességéről szóló álláspont. Ez alapvetően igaz minden államszocialista rendszerre, azonban a jugoszláv keretben a megjelenő, nyugati második hullámra sokban hasonlító, új feminizmus újra

³ Ld. a második hullám egyik alapítószövegének számító kötet: Kate Millett. *Sexual Politics*. New York: Simon & Schuster, c1990 [1970].

napirendre tűzte a már megoldottnak tekintett kérdéseket, kényszerítve az államot valamiféle válaszadásra és felelősségvállalásra, ellentétben a többi ellenzéki csoporttal és mozgalommal a régióban, melyek a nőkérdés befejezettségét illetően hallgatásukkal támogatták az egyébként élesen kritizált rendszereket.

A felvetések és a reakciók elemzésére egy konferenciát választottam példaként.⁴ A konferenciát két jelentős folyóirat, a *Žena* [Nő] és a *Naše teme* [A mi témáink] szervezte 1982-ben,⁵ „Társadalmi öntudat, marxista elmélet és a nők emancipációja – ma” címmel. A konferenciát a SKJ nőtagozata felügyelte, ugyanazok, akik a *Žena* szerkesztéséért is felelősek voltak. Ugyanakkor az alkalomra meghívták azokat a fiatal nőket is, akik a zágrábi egyetemen akkor már majdnem tíz éve elmélyülten foglalkoztak új feminista elméletekkel és a női emancipációs diskurzus megújításával. A 18 résztvevőből hárman, Nadežda Čaćinović, Rada Ivekovic, mindketten filozófusok, valamint Vesna Pusić szociológus voltak a feminista csoport tagjai, és előadott még Blaženka Despot filozófusprofesszor is, aki az idősebb generációhoz tartozott, és a hetvenes-nyolcvanas évekbeli műveiben a marxizmus feminista felülvizsgálatán dolgozott. Despotot a fiatal feministák közül sokan tanáruknak tekintették. Mivel Čaćinović szövege nem jelent meg, ezt nem lesz mód itt elemezni. Despot, Iveković és Pusić előadásainak közös eleme, hogy a társadalom kérdéseivel foglalkozó kutatókként arra hívják fel a figyelmet, hogy a nők helyzetéről beszélve fontos volna újabb elméleteket figyelembe venni, és új válaszok reményében ezek irányából megközelíteni a női emancipációt. A gender-fogalom ekkoriban kerül be a jugoszláv feminista tudományos nyelvbe. Ennek nyomán Vesna Pusić mellett érvel, hogy a nők helyzetében bekövetkezett változásokat, amelyek a társadalomnak az urbanizáció és industrializáció folytán bekövetkezett átalakulásának eredményei, újra meg kellene vizsgálni: nem lehet figyelmen kívül hagyni a női munka helyét és státuszát a társadalmi-gazdasági átalakulás révén nagyrészt eltűnt rurális közösségekben. Despot a nyugati feminizmus új, baloldali fejleményeiről számol be, amelyek jelentőséggel bírnak a jugoszláv kontextusban. Érdekes módon utal arra is, hogy a feminizmust, mint olyat, nem ajánlatos elvetni, az egész eszmerendszert annak a két világháború közötti polgári változatával azonosítva. Ennél is tovább megy Rada Iveković, aki a feminizmust mint „gyűlölt fogalmat”, és ezzel magát az anti-feminista diskurzust dekonstruálja.

A többi előadás és hozzászólás valamilyen módon mind párbeszédbe lép a négy előadóval, ami jelzi, hogy a feminizmus ebben az időszakban

---

⁴ Több és más típusú anyagokon is vizsgálom ugyanezt készülő disszertációm keretében.

⁵ Ha másképp nem jelzem, a cikkeket a következőkben a *Žena*-beli megjelenésük alapján idézem.

Jugoszláviában nem volt megkerülhető a nőkérdés tárgyalásakor, köszönhetően az új feministáknak. A válaszok vagy egyenesen az előadókna szoltak, vagy áttételesen, de az általuk képviselt új feminizmusra reagálnak, vagy még absztraktabb szinten, egy képzeletben megkonstruált ellenségnek, „a feminizmusnak” felelnek. A válaszok stratégiái sok hasonlóságot és párhuzamot mutatnak a nyugati poszt-feminista stratégiákkal, az Oakley és Jones által leírt módszereket alkalmazva, hol erősebb mizogin és szexista felhangokkal, hol a *backlash*-re jellemző megoldásokkal. Ezeket az érveket fogom a következőkben elemezni.

A feminizmus téziseit nem egyértelműen elutasító, hanem azok létjogosultságát megkérdőjelező poszt-feminista érv, nem meglepő módon, az egyik leggyakoribb ezen a konferencián is, át- meg átszövi a megnyilatkozásokat. A legegyszerűbb, és ennyiben leghatásosabb megfogalmazás, „a nők és a férfiak már egyenlők” (Šoljan 45), amelynek némiképp talán ellentmond, de inkább szépen kiegészít az „általános emberi emancipáció” [*općeljidske emancipacije*] érve: „a férfiak emancipációja a nők emancipációjának történelmi, társadalmi és emberi horizontja” (Golubović 46). Azaz, feminizmusra semmi szükség, még kevésbé feminista elméletre, ahogyan az egyik előadó Pusić előadására reflektálva kifejti: a nőkérdés valójában osztály-kérdés, amelyre kielégítő megoldást kínál a marxista elmélet (Oštrić-Koprivica 69). Egyenesen következik ezekből az érvekből, hogy ha már egyszer megvalósult a nők és férfiak közti egyenlőség, illetve megfelelő eszköztár áll rendelkezésre a hibák kiküszöbölésére, akkor azok a nők, akik nem elégedettek a rendszerrel és nem tudnak a meglévő keretek közt érvényesülni, csak magukat hibáztathatják, és egyéni kudarcokról beszélünk.⁶ A rendszer védelmében megszólalók annak áldozatait hibáztatják, érveik gyakran mizogin hangot ütnek meg. „A nők minden lehetőséget megkaptak, és mégsem vesznek részt eléggé, passzívak” – mondja az egyik felszólaló, Stanoslava Oštrić-Koprivica a zágrábi Munkásmozgalom Történetének Kutatóintézetéből (69). Hozzá csatlakozik Smiljana Leinert a közgazdaságtan tanszékről, aki a nők politikai részvételét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az intézményrendszer, azaz a papíron megvalósuló egyenlőség fényében nincs magyarázat a nők passzivitására a politikában (68). Leinert álláspontja arra az ellentmondásra mutat rá, amely az állami ideológia, a női egyenjogúság kikényszerített siker-diskurzusa, és a nők tapasztalata között feszül egyfelől, és az ezen tapasztalat

⁶ Ld. erről a magyar kontextusban Hock, Joó Máriát idézve arról beszél, hogy a szocializmusban szocializált nőkben nem „tudatosított az egyenlőtlenség,” és ebből következően a kudarcokkal, sikertelenséggel „a nőknek az egyén szintjén kelljen szembesülniük” (Hock 2005, 38-39).

okait feltárni képes elméletek és módszerek elvetése, valamint az ezt övező értetlenség között feszül másfelől.

Az emancipációs diskurzus és gyakorlat, amelyet a SKJ képvisel, megkérdőjelezhetetlen, még akkor is, ha a diskurzus képviselte nőket fel is kell áldozni érte. Ebből a szempontból különösen érdekes a szlovén szociológus, Maca Jogan érvelése, aki a lentebb idézett Stipe Šuvarral és Marija Šoljannal együtt az új feminizmus gyakran felszólaló kritikusai közé tartozott. Jogan szerint valóban vannak, akik „minden problémát, amely a mindennapok emberi viszonyaiban felmerül (válás, partnerek közti konfliktus, fiatalok bűnözés, stb.) az emancipációval kötnek össze, vagy azzal vádaskodnak, hogy az emancipáció miatt dolgoznak kétszer annyit a nők. Hallhatóak olyan 'okosságok' is, hogy az emancipáció csak a nők több szintű kizsákmányolását és efféléket eredményezett. Vannak nők, akik csak ironizálnak az emancipáción, mint ami csak azt tette számukra lehetővé, hogy most már mindenről egyedül ők gondoskodjanak”⁷ (56). A felvezetést a *backlash* és az egyes nők hibáztatásának gesztusa követi: „Sokan az emancipáció eme kritikusai közül nem veszik figyelembe saját személyes alkalmatlanságukat és nem hajlandók megérteni az emancipáció korszakalkotó vívmányát” (56). Az érvelés az anti-feminizmusnak arra a különös alakzatára is rávilágít, amelyet a kelet-európai államszocializmusok bukása után ismerhettünk meg, és amely a kommunista pártok által bevezetett emancipációt hibáztatta a nők által megélt nehézségekért. Elsősorban a „kettős teherért”, amely jó alapját képezte a régió konzervatív fordulatának. Miközben egy másik konzervatív elem, az egyén hibáztatása a rossz társadalmi berendezkedés helyett, jelen van már az államszocialista érvelésben is, ahogyan ezt a fentiekben láthattuk. Ezek saját konzervativizmusukkal nem néznek szembe, annál inkább igyekeznek a feminizmust mint alapvetően konzervatív, és nem forradalmi, megújító eszmerendszert bemutatni.

A két háború közti feminizmust annak polgári szárnyával, illetve a konzervatív-polgári, nem feltétlenül feminista nőmozgalommal azonosító érvelés a fentieket támogatja: „Arról van itt szó, hogy a marxizmus rávilágított: ezekre [a független nőmozgalmakra] nincsen szükség, annál is inkább, mivel a végeredmény könnyedén lehet bizonyos reakciós női politikai pártok megjelenése, néhány kizárólag női politikai szervezeté, ha ezek nem részei többé egyetlen politikai, a szocialista és kommunista társadalmi ideálokért folytatott harcnak” (Šuvar 72). Ez pedig nem egyszerűen csak a szocialista célokért való összefogás gyengülését jelentheti, hanem a nők „titkos konzervatív hajlamainak” is teret adna, ahogyan ettől a

---

⁷ A horvát nyelvű eredeti szövegeket saját magyar fordításomban idézem.

két háború közti időszakban sokan tartottak a baloldali pártok, például a jugoszláviai kommunista párt berkeiben.⁸ A feminizmus nem csak ezért veszélyes azonban. További következménye a „nemek harcának” felerősödése volna, a feminizmus a nőket a férfiak ellen fordítaná: „a feminizmus, arra alapozva, amit erről én tudok, olyan mozgalom, amely ragaszkodik a női nem és a férfi nem szembeállításához” (Šuvar 72). A feminizmus leegyszerűsítése és veszélyforrásként való feltüntetése tér majd vissza a nyugati *backlash* megjelenésekor, csakúgy, mint a kelet-európai országokban 1989-90 után, szemmel láthatólag függetlenül attól, hogy volt-e második hullámos feminizmus, amellyel szemben elvileg önmagát megfogalmazza.

A poszt-szocialista poszt-feminizmus kényelmes helyzete abból is adódik, hogy az a régióban az államszocializmus emancipációs politikáját, ugyan téves és rossz eredményekkel járó, de mégiscsak feminista projektnek kezeli. Azt az államszocializmust, amely, ahogyan a fenti példából láthatjuk, szintén a poszt-feminizmus eszközeiért nyúl, ha feminizmussal találja szembe magát. Míg a feminista értelmiségiek kísérletet tesznek a párbeszédre, és a női emancipáció ígértét számon kérve igyekeznek javaslatot tenni az általuk sikertelennek ítélt program újragondolására, a párbeszéd nem valósulhat meg, hiszen a másik fél nem hallja és nem érti az érveket. A vitát olvasva jól látszik az, amely az új jugoszláv feminizmus tágabb kontextusát vizsgálva is megerősítést nyer: a feminista érvek és módszerek nem összeférhetők a párt emancipációs ideológiájával, még ha ez a nők és férfiak egyenlőségének feladását is jelenti. A posztfeminizmus fogalmi kerete pedig segít megértenünk a feminizmust elvető diskurzusok és diskurzív stratégiák folytonosságát különböző kontextusokban.

Felhasznált irodalom

“Is ‘Communist Feminism’ A Contradictio in Terminis?” 2007. *Aspasia* 1, 197-246.

Acsády Judit. 2001. „Kellett-e nekünk feminizmus? A ’nyugati’ gondolatok fogadtatása a rendszerváltás után.” 2000 (szeptember), 12-23.

Despot, Blaženka. 1982. „Treba li ili ne posebna ženska organizacija?” [Kell, avagy sem külön nőszervezet?]. *Žena* 40:2-3, 74-79.

---

⁸ Ld. Lydia Sklevický, “Karakteristike organiziranog djelovanja žene u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetska rata” [A nők szervezett tevékenységének jellemzői Jugoszláviában a második világháború idején], I. és II. rész, *Polja*, 308 (1984. október), 415-416 és *Polja*, 309 (1984. november), 454-456.

- Faludi, Susan. 2006 [1991]. *Backlash. An Undeclared War against American Women*. New York: Three Rivers Press.
- Gal, Susan, és Gail Kligman. 2000. *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Princeton, N.J.: Princeton UP.
- Golubović, Veselin. 1982. „Teze za diskusiju.” [Tézisek a vitához]. *Žena* 40: 2-3, 46-51.
- Hock Beáta. 2005. *Nemtan és pablikart: lehetséges értelmezési szempontok az utóbbi másfél évtized két művészeti irányzatához*. Budapest: Praesens.
- Hock Beáta. 2009. *Gendered Artistic Positions and Social Voices: Politics, Cinema and the Visual Arts in State-Socialist and Post-Socialist Hungary*. [doktori disszertáció]. Budapest: CEU, Budapest College.
- Iveković, Rada. 1982. „Da li klasno pitanje iscrpljuje žensko pitanje?” [Vajon kimeríti-e az osztálykérdés a nőkérdést is?] *Žena* 40:2-3, 82-84.
- Jancar-Webster, Barbara. 1990. *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-45*. Denver, Colorado: Arden Press.
- Jogan, Maca. 1982. „Konzervativne vrijednosti kao 'mučne' istine.” [A konzervatív értékek mint „kínos” igazság.] *Žena* 40:2-3, 53-56.
- Jones, Amelia. 2003 (1992). „Feminism, Incorporated. Reading 'Postfeminism' in an Anti-Feminist Age.” *The Feminism and Visual Culture Reader*. Ed. Amelia Jones. London: Routledge, 314-329.
- Leinert, Smiljana. 1982. „Žene u delegatskom sistemu.” [A nők a küldöttrendszerben.] *Žena* 40:2-3, 67-69.
- McRobbie, Angela. 2004. “Notes on Postfeminism and Popular Culture: Bridget Jones and the New Gender Regime.” *All about the Girl. Culture, Power and Identity*. Ed. Anita Harris. New York: Routledge, 3-14.
- Millett, Kate. 1990. [1970] *Sexual Politics*. New York: Simon & Schuster.
- Oakley, Ann. 1997. „A Brief History of Gender.” *Who's Afraid of Feminism? Seeing through the Backlash*. Eds. Juliette Mitchell – Ann Oakley. London: Penguin, 29-55.
- Oštrić-Koprivica, Stanoslava. 1982. „Marksistička teorija revolucije dovoljno je širok horizont za emancipaciju.” [A forradalom marxista elmélete kellőképp széles horizont az emancipációhoz.] *Žena* 40:2-3, 69-71.
- Penn, Shana. 2005. *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Pusić, Vesna. 1982. „Žensko pitanje – da, ne, kako?” [Nőkérdés – igen, nem, hogyan?]. *Žena* 40:2-3, 62-64.
- Ramet, Sabrina P. szerk. 1999. *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. Pennsylvania: Pennsylvania State UP.
- Šiklová, Jiřina. 1997. „Feminism and the roots of apathy in the Czech Republic.” *Social Research* 64:2 (summer), 258-280.
- Sklevický, Lydia. 1984. „Karakteristike organiziranog djelovanja žene u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetska rata.” [A nők szervezett tevékenységének jellemzői Jugoszláviában a második világháború idején.] I. és II. rész. *Polja* 308 (október), 415-416 és *Polja* 309 (november), 454-456.
- Šoljan, Marija. 1982. „O svrsi i zadacima rasprave.” [A találkozó céljairól és feladatairól.] *Žena* 40:2-3, 44-46.
- Spiritova, Marketa. 2010. *Hexenjagd in der Tschechoslowakei. Intellektuelle zwischen Prager Frühling und dem Ende des Kommunismus*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Stephan, Anke. 2005. *Von der Küche auf den Roten Platz. Lebenswege sonjetischer Dissidentinnen*. Zürich: Pano.
- Šuvar, Stipe. 1982. „I feminizam je jedan od oblika konzervativne društvene svijesti.” [A feminizmus is a konzervatív társadalmi tudat egyik formája.] *Žena* 40:2-3, 71-74.

Folyóiratszámok:

- Izraz*. 1990. 34. évf. 2.-3. sz.
- Opredjeljenja*. 1978. 10.-11. sz. Különszám „A nők társadalmi helyzetéről.”
- Marksizam u svetu* 1981. 8. évf. 8.-9.
- Književnost*. 1986. 8.-9. sz.
- Naše teme*. 1982. 26. évf. 6. sz.
- Potkulture*. 1987. 3. sz.
- Republika*. 1983. 11.-12. sz.
- Žena*. 1982. 40. évf. 2.-3. sz.

Bolemant Lilla

Comenius Egyetem, Pozsony

A csehszlovákiai magyar nőírók és a kisebbségi irodalom

Problémafelvetés

Az első világháborút követő határváltozások az irodalomban is változásokhoz vezettek. Fokozatosan kialakultak az egyetemes magyar irodalom és a kisebbségi magyar irodalmak fogalmai, amelyeket az aktuális országhatárok alakítottak. A 20. század első néhány évtizedében körvonalazódott irodalomképet ezek a történelmi tények is formáltak. A korszak nőírói Magyarország határain belül és kívül különféleképpen alkalmazkodtak a helyzethez. Tanulmányomban azt vizsgálom, az új határok mennyiben akadályozták és mennyiben segítették a kisebbségi, elsősorban a csehszlovákiai magyar irodalom nőíróit abban, hogy műveik megjelenhessenek, és elfoglalhassák helyüket az újonnan alakuló irodalmi kánonban, esetleg mennyiben könnyítette vagy nehezítette helyzetüket az az irodalmi és kulturális kisebbségi közeg, amelyben az irodalom fő célja az identitás erősítése és megtartása volt. A nőírók helyzetének meghatározásához szükséges körüljárni a kisebbségi irodalom fogalmának kialakulását, fejlődését és napjainkra szinte teljes kiüresedését, s ezzel összefüggésben vizsgálni a nőírók recepcióját az egyes korszakokban. A tanulmány terjedelme nem tesz lehetővé mélyebb elemzést, de rövid összefoglalást nyújt a kisebbségi irodalmakon belül létezett/létező problémákról, s áttekinti a csehszlovákiai nőírók jelenlétét az irodalomban. Végül pedig felveti annak szükségességét, hogy a feminista irodalomtudomány és kultúrakritika eszközeivel az egyes írók munkássága feldolgozásra kerüljön, hiszen a kisebbségi irodalom fogalmának kiüresedésével, s szinte megszűnésével fennáll annak a veszélye, hogy ezen irodalmak nőírói többszörösen marginalizált szerepükből adódóan teljesen a feledés homályába merülnek.

Határváltozás

A Trianon utáni Magyarországon a nők egyik feladata a nemzeti közösség mitikus egységének fenntartása volt. Milyen szerep jutott viszont ezzel szemben vagy emellett a marginalizált szerepbe került nőknek?

Megfogalmaznak-e saját narratívát a Magyarország határain kívülre került alkotók? Patricia Waugh szerint a marginalizált csoportok tagjai már jóval a posztmodern szubjektumfelfogás előtt konstruáltként tapasztalják meg identitásukat (2005, 63).

A domináns kultúrából kirekesztettek talán soha nem tapasztalták meg létükben a szubjektum teljességét. Talán ráéreztek arra, hogy a szubjektivitás milyen mértékben konstruálódik mind a hatalmi viszonyok intézményesült jellege, mind pedig a prózahagyományok révén. Miközben a férfi írók már a kimúlásán siránkoznak, a nők még meg sem tapasztalták azt a szubjektivitást, amely megadja nekik a személyes autonómia, a folyamatos identitás, a történelem és a világban való cselekvés érzetét

– szögezi le Waugh (62).

Ez a tapasztalat még inkább érvényes a kisebbségi helyzetbe került nőírók helyzetére, hiszen többszörösen marginalizált helyzetbe kerültek a politikai változások folytán.

A korszak nőírói Magyarország határain belül és kívül különféleképpen alkalmazkodtak a Trianon utáni helyzethez. A kisebbségi irodalmak helyzete elsősorban az új államalakulatok jóindulatától függött. Ebben az összefüggésben a két háború közötti csehszlovákiai magyar irodalom fogalmi meghatározásaira, a korszak nőíróira, hazai és magyarországi recepciójukra fókuszálok. A többi kisebbségi irodalomra csak utalások szintjén térek ki.

Vizsgálatom tárgyát képezi az is, hogy az új határok mennyiben akadályozták és mennyiben segítették a csehszlovákiai magyar irodalom nőíróit abban, hogy műveik megjelenhessenek, és elfoglalhassák helyüket az újonnan alakuló irodalmi kánonban, esetleg mennyiben könnyítette vagy nehezítette helyzetüket az az irodalmi és kulturális kisebbségi közeg, amelyben az irodalom fő célja az identitás erősítése és megtartása volt.

Kisebbségi és többségi irodalom – fogalmi problémák

A csehszlovákiai magyar irodalom fogalma az 1919-es trianoni békekötés utáni új államalakulat, a Csehszlovák Köztársaság területén élő és alkotó irodalmárokat jelenti. Maga a fogalom azonban szinte keletkezése óta újra és újra fellángoló viták és polémikák tárgya. S nemcsak a fogalom problematikus, hanem maga a kisebbségi irodalom léte.

Az első felmerülő kérdés: lehet-e földrajzilag behatárolt az irodalom? Vagy az egykori Magyarország területétől elszakított országrészek magyar irodalma a magyarországi irodalom része-e? S mit jelent az egyetemes

magyar irodalom fogalma? Csupán a magyarul író szerzőket soroljuk ide, vagy azokat is, akik magyarként idegen nyelven (is) írnak? Esetleg tartozhat-e egyazon szerző több irodalomba?

Görömbei András szerint

a kisebbségi-nemzetiségi irodalmaknak alapvető közös vonásuk az, hogy nyelvükkel, kultúrájukkal, régebbi történelmi hagyományukkal s részben érzelmi kapcsolatukkal a magyar nemzeti tudathoz és kultúrához kötődnek, viszont létezésük állami, anyagi és részben kulturális keretét is hazájuk, az az állam, amelyikben élnek, határozza meg. Ez a kettős kötődés nem gátolja, hanem éppen sajátos jelleggel segíti kifejlődni és kibontakozni önálló szellemi létezésüket, belső, immár speciális hagyományaikat is.

(1982, 5)

Görömbei három fogalmat határoz meg és különít el ebben a vonatkozásban: az egyetemes magyar irodalom, a nemzetiségi magyar irodalmak és a magyar irodalom fogalmát: az elsőbe a magyarországi, a nemzetiségi és az emigráció irodalmait, az utolsóba pedig csak a magyarországi irodalmat sorolja (10). Ebből a felosztásból valahogyan mégis kilóg az emigráció irodalma, amely nem kap külön kategóriát.

A szlovák összehasonlító irodalomtörténet képviselője, Dionýz Ďurišin szerint az újkori nemzetiségi irodalmak kialakulásának korszakával összefüggő problémáról volt szó; ő a nemzetiségi irodalom alatt irodalomtudományi kategóriát ért (1966, 66). Ennek az újkori nemzetiségi irodalomnak az identitását Ďurišin szerint a következő öt irodalomtörténeti kontextushoz való kapcsolódás jelenti.

Az első a saját fejlődési folyamat kontextusa, amely sok nemzetiségi irodalom esetében éppen az első világháborút követő időszakot jelenti, s érvényes az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak kisebbségi irodalmaira: a magyar irodalomra Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában, a Szovjetunióban, a ruszin és az ukrán irodalomra Csehszlovákiában, a szlovák irodalomra Jugoszláviában, Romániában és Magyarországon.

A második konstitutív kontextus az államalkotó elv, amely főként a kezdeti időszakban determinálta a kisebbségi irodalmak fejlődését. A határváltozások és a politikai rendszerek változásai és különbözőségei (a nemzeti-nacionalista Magyarország és a demokratikusabb berendezkedésű Csehszlovákia ellentéte) a magyar intézményrendszer megszűnéséhez vezetett. A magyarországi könyv- és folyóirat-behozatal 1919 utáni betiltása, s a Pozsony – Prága – Kassa – Budapest – Bécs közötti addigi irodalmi kommunikáció az új határok miatti megszűnése megnehezítette a kapcsolattartást, s Budapesttől szinte elvágtá a csehszlovákiai magyar írókat.

Sokan Magyarországra települtek, mások emigráltak. A korszak elemzői szerint éppen ezért kerülhetett sor arra, hogy a kevés itthon maradt író mellett a dilettánsok is teret kaphattak, vagyis az irodalmi alkotások színvonala nem volt magas.

A nemzetiségi irodalom harmadik kontextusa Ďurišin értelmezésében az ún. „anyairodalommal” való kapcsolat, amely a közös hagyományokon alapul. A közös állam elvesztésével azonban az irodalom egysége is elveszik, ezért a nemzetiségi irodalom sem a magyar, sem a szlovák vagy cseh irodalom részévé nem válhatott.

A következő kontextus a más nemzetiségi irodalmakhoz való viszony, amely a magyar kisebbségi irodalmak esetében nagyon fontosnak tűnt, hiszen a hasonló helyzetbe került irodalmak hasonló módon reagáltak, de egymástól politikailag elszigetelt helyzetbe kerültek.

Az utolsó, ötödik kontextus, amely meghatározza a kisebbségi irodalmak helyzetét és fejlődését, a más irodalmakkal való kapcsolat, esetünkben a cseh és a szlovák irodalommal, s annak képviselőivel, intézményrendszerével fenntartott kapcsolat, amelynek egyik legfontosabb része az irodalomközvetítés feladata, vagyis a fordításirodalom.

A (cseh)szlovákiai magyar irodalom fogalmának újragondolásában fontos szerep jutott az 1990-es évben fellépő kritikus-irodalmár nemzedéknek (Ardamica Ferenc, Bárczi Zsófia, Csehy Zoltán, Keserű József, Németh Zoltán, N. Tóth Anikó, Polgár Anikó, Sánta Szilárd.) Ugyanez a tendencia válik láthatóvá a többi kisebbségi irodalom elméletírói esetében is, például Erdélyben Elek Tibor és Végh Balázs Béla vizsgálta meg a kisebbségi irodalom fogalmát. Elek Tibor leszögezi, hogy a nemzetté válás folyamatában mind nyugaton, mind keleten az irodalomnak nagy szerepe volt, a magyar irodalomnak ez a szerepe sokáig megmaradt, az országban, s a kelet-európai országok többségében problematikusan zajló polgárosodás miatt. Egészen a huszadik század elejéig (a húszas-harmincas évekig) „a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményese, a társadalmi, politikai küzdelmek élharcosa, a nemzeti közösség sorskérdéseinek megfogalmazója volt” – írja (2008, 173). Az első világháborút követő kisebbségi helyzetekben ez a szerepe új értelmet nyert, illetve fokozottan érvényesülhetett a kor elméletíróinak műveiben, s a kor íróitól várták a választ a problémák megoldására. Elek a kisebbségi irodalmak közösségi szerepét elemző tanulmányában pontos képet nyújt annak egyes szakaszairól, végül arra a következtetésre jut, hogy ugyan „a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő egyre veszít a szerepéből”, mégsem kérdőjelezhető meg az olyan irodalmi mű létjogosultsága, amelynek szerzője „az individuum és a szűkebb-tágabb közössége legfontosabb létkérdéseire keresi a választ” (188). Végül megállapítja, hogy az irodalom ideológiák és programosság

nélkül is betölti a T.S. Eliot által említett társadalmi hivatását, hiszen „színvonalának és erejének mértékében – az egész nemzet beszédét és érzékenységet (és így önismeretét – E. T.) befolyásolja” (189).

Csehy Zoltán is T. S. Eliotot idézve reflektál a csehszlovákiai magyar irodalom két háború közti időszakának egyik kérdésére, mégpedig arra, hogy gyökértelenül, hagyománytalanul indult, a semmiből kellett megalkotnia önmagát:

Nem igaz, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom a nulláról indul, mert minden magyar írónak (kerüljön politikai kényszerűségből vagy önszántából bárhová) meg kell küzdenie a mindenkori magyar irodalom tradíciójával, apát és anyát kell választania, akiknek eltanulja nyelvét, és akiket megtagad vagy továbbörökít. A hagyomány nem létező valóság, hanem – ahogy Eliot tartotta – kitartó intellektuális munka gyümölcse. Irodalmi hagyománytalansága csak a dilettánsnak van, aki a leszűkített térben remél helyet önmagának is. (2008)

Németh Zoltán elsősorban a kisebbségi irodalmat mint fogalmat, meghatározást vizsgálja. Véleménye szerint

Az értelmezői nyelv legmasszívabb rétege a múltból örökölt fogalmak újrahasznosítása folytán jön létre. (...) A szlovákiai magyar irodalom terminusa is olyan fogalomként van jelen az 1989 utáni irodalomtudományi diskurzusban, amelyet a nyelv 1989 előttről örökölt át. (2010, 97)

Az esztétikának nincs szüksége a szlovákiai magyar irodalomra, az identitásnak talán igen (2005, 5). Ezt továbbgondolva a szlovákiai magyar irodalom szerinte egyébként is a magyarországi irodalmi mozgásokat képezi le, azaz nem is annyira szlovákiai magyarnak, mint inkább periférikus magyar irodalomnak kellene nevezni (2005, 14).

Bárczi Zsófia véleménye szerint a különféle csoportokba osztások azért tarthatják fel magukat hosszan, mert poétikailag teljesen eltérő korpuszokat lehet egymással közös nevezőre hozni. „Bármit be lehet zsúfolni egy-egy vagy pár faktorra leszűkített kategóriába, ami ráadásul széles körben működőképes, éppen a különbségek eliminálása miatt” (2010, 86). Kifejti azonban, hogy mégis érdemes beszélni a (cseh)szlovákiai magyar irodalomról, mint fogalomról, mégpedig módszertani/iskolai és tananyagszervezési kérdésekkel és az identitás kérdésével kapcsolatban. „Ha ugyanis a huszadik század irodalmába süllyesztve oktatnánk, szinte semmilyen szinten nem jelenne meg a tananyagban, s ez végül kollektív irodalmi emlékezetvesztéshez vezetne (89).

Keserű József a kisebbségi irodalmat a nomád nyelvhasználattal hozza kapcsolatba. Gilles Deleuze és Félix Guattari elméletéből (2009) kiindulva kifejti, hogy

a kisebbségi nem bizonyos irodalmak jellemzője, hanem minden olyan irodalom forradalmi feltételeit jelöli, amely a nagyinak (vagy intézményesítettnek) nevezett irodalmon belül létezik. Vagyis a kisebbségi irodalom nem másodlagos irodalom, hanem – éppen ellenkezőleg – az a fajta irodalom, amely lehetővé teszi az irodalom folytonos megújulását. (2010, 82)

Végh Balázs Béla a kánonelmélet felől közelíti meg a kisebbségi irodalmakat. Az angolszász és az amerikai kánonalkotás szempontjai alapján vizsgálja meg azokat, mivel ezek a kánonelméletek a kisebb kánonokra is figyelnek, mint a társadalmi csoportok, etnikai, szexuális és vallási közösségek, és a különböző nemzeti kisebbségek irodalmaira is. Ugyanilyen identitáskánonként tekinthetünk tehát a kelet-európai kisebbségi irodalmak kánonjaira is, azzal a különbséggel, hogy ezek a nemzeti közösségek védekező ideológiájuk részeként (vagy helyette) alkották meg saját irodalmi kánonjukat (2005, 10).

Végh kifejti, hogy a csehszlovákiai magyar irodalmi kánon kialakulása csak a húszas évek végén kezdődik el. Ennek magyarázata, hogy a felvidéki irodalom Budapest-centrikus volt, s nem alakult ki regionális hagyománya. Ráadásul az értelmiségiek többsége 1918-19-ben külföldre menekült. A húszas és a harmincas évek kánonalkotási törekvései, kánonjai az irodalomtörténet klasszikus kánonmodelljeit követik: az értelmezői közösség, a kollektív esztétikai értékrend, az intézmények, a nyelv és a történelmi múlt a tartópillérei. (...) A kisebbségi irodalmi kánonok azonban nem mentesek az ellentmondásoktól sem, törekszenek ugyan a normativításra és az értékvonatkoztatottságra, de a kisebbségi lét konkrét feladatokból eredő pragmatizmusa igényli a kánon eszközként való használatát is (Végh 2005, 105).

A kisebbségi irodalom, mint fogalom és kánon a nőírók kutatásának szempontjából is kérdésessé válik. Hiszen ha adotttnak vesszük az önállóan létező kisebbségi irodalmat, az azon belül elhelyezett nőírók is kisebbségivé válnak, s az előző korszakok tapasztalatai szerint bizonyos (kisebbségi) szempontból felértékelődhetnek, más (egyetemes magyar irodalmi) szempontból viszont alárendelt helyzetbe kerülhetnek. Ez az értékelési mód tehát nem vezethet olyan értékítéletekhez, amelyek segítségével irodalmi mércével mérve elfogadható eredményekre juthatnánk. Az itt ismertetett vélemények közül talán Németh Zoltán tanulmányaihoz kötve lehetne meghatározni a kisebbségi helyzetben alkotó írók műveinek elemzési

kategóriáit. Az esztétikának ugyanis valóban nincs szüksége a csehszlovákiai magyar irodalomra, a feminista irodalomtudomány szempontjait felhasználva azonban vizsgálhatóvá válnak a kisebbségi helyzetben, sőt többszörösen kisebbségi helyzetben alkotó írók szövegei. Így egy általános, a többségi-kisebbségi irodalom vitájából kiszabadult diszkurzus alakítható ki – az alárendeltség, a hatalom, a hierarchia felől indítva, s bevonva a kutatási szempontok közé a posztkoloniális elmélet elemeit is, amelyekre a kisebbségi irodalmakkal kapcsolatban Ardamica Zorán hívta fel a figyelmet tanulmányában (2010, 7-21).

A korabeli recepció

A csehszlovákiai magyar irodalmat itt úgy vizsgálom, mint a két háború közti, földrajzilag behatárolt irodalmat, vagyis a szerzőknek, irodalmároknak azt a csoportját, akik az adott időszakban az adott területen éltek. Az így felfogott irodalom, amelynek fejlődési, kitörési lehetőségei nagyon korlátozottak voltak, amint az a fentiekből már részben kiderült, többféle megítélésben részesült az idők folyamán. A korszak irodalmának korabeli értékelői általában a szlovákiai magyar irodalmárok és újságírók voltak, a magyarországi irodalmárok, kritikusok Mórícson kívül nem szenteltek nagy figyelmet az itt rekedt irodalomnak. Elvértve megjelent egy-egy recenzió, könyvismertetés, de a komolyabb értékelés ráadásul nagyrészt elmarasztaló volt, például az Illés Endre tollából napvilágot látott vélemény:

Másfél évtized után valóban beszélhetünk már egy megemberesedett erdélyi irodalomról. De itt, Szlovéniskón, nem tűnt fel egy név, nem lobbant fel egy mű: amely legalább kristályosodási pontja lehetne a holnapnak. Vers, regény, novella, el-elakadó évfolyamú folyóiratok, színdarab, tudományos mű: mind csak egymásra hulló könyv s füzet, egyik majdnem olyan, mint a másik, tizenöt év alatt elég jelentős halom már, s a mélyben néha mintha mozdulna is egyik-másik írás, valami furcsa élettel talán él is. Egészében azonban mégis holt tömeg ez a nagy halom.

(Illés 1933)

A dilettantizmus, amelyet a korszak irodalmáraival kapcsolatban gyakran emlegettek, valamint az irodalmi kritika hiánya is több okból fakadt. A határok megváltoztatása, az új állam kialakítása politikai döntés volt. A politikai döntés azonban közvetlen következményekkel járt a kulturális élet terén is, hiszen az addig államalkotó nemzet irodalmárai hirtelen kisebbségi helyzetbe kerültek, s az irodalmi élet alapvető alkotóelemeitől elzárva találták magukat. Szellemi központok és intézmények maradtak egyetem, akadémia, folyóiratok, irodalmi társaságok nélkül, lévén hogy ezek kialakulása politikai,

de egyéni érdekekbe is ütközött (Turczel 2002, 9-17). Turczel Lajos a korszakról írt egyik tanulmányában kifejti, hogy a belső egyéni torzszalkodások is hozzájárultak ahhoz, hogy sokáig nem alakulhatott ki olyan társaság, könyvkiadó, folyóirat, amely az irodalmi élet felpozíciójában segített volna. Egymás próbálkozásait kölcsönösen sikeresen elgáncsolták az irodalmi és közélet képviselői, s ezért a néhány megjelent lap és folyóirat is csak tiszavirág-életű lehetett.

A korszak írói, irodalmárai, kritikusai a helykeresésben arra is kutatták a választ, hogy van-e szlovenszkói magyar tudat, vajon miért nem alakulhat ki az erdélyi tansziszilvanizmushoz hasonlóan, miért nem jön létre olyan, az elszakadt, és Szlovákiához került ország rész területére jellemző, az ott élő magyarok életfelfogását, életvitelét, sőt beszédét, stílusát kifejező irodalmi alkotás, regény, vers, dráma. Az „erdélyi gondolat”, a „kisebbségi humanizmus” közösségi morálja és politikai gyakorlata elvén elképzelt sorsközösség az erdélyi népek együttműködését jelentette (Pomogáts 1984, 7). A nagyrészt romantikus elképzelés mellett azonban azt is jelentette, hogy az erdélyi magyarság tudatosítva kisebbségi helyzetét, nem a nemzeti-nacionalista úton kívánt elindulni.

Maga a transzszilvanizmus azonban Erdélyben is vita tárgya volt, hiszen nem mindenki értett egyet azzal, hogy csupán a valós vagy vélt helyi nemzeti jellemzőkre kell építeni az irodalmat. A szlovákiai irodalmárok megpróbálták meghatározni a helyi magyarság közös sorsát, s a közös szlovenszkói magyarságtudat kialakítására szólítottak fel. Féja Géza szerint például szociológiai eszközökkel kell feltárni a közös múlt értékeit, s ezekből kell az alkotóknak szintézist csinálni, amelynek erejével irányítani tudják a szellemi fejlődés rúdját (1935, 96). Szerinte 15 év tanulmányai után (a cikk 1935-ben íródott) elérkezett az idő a nagy célkitűzések vállalására és aszkétikus szolgálatára (98). Beszéde igaz és kemény beszéd, mint ma általában a férfi beszéde – jelentette ki (99).

Féja a szlovenszkói élet ziláltságát egy nő regényén, mégpedig Szenes Piroska *Egyszer élünk* (1935) című regényén keresztül érzékelteti. Több váddal is illeti az írónőt: magyarországi miliőbe menekül, tendenciózus, és íróilag kezdetleges korrajzot ad a műben – enyhítésképpen azonban megjegyzi: korrajza lényegében kedves női elfogultságokkal vegyített (99). „A budapesti egyetemen sohasem bántalmaztak lányokat” – jelenti ki Féja, mert mint írja, igazságérzete tiltakozik ez ellen az állítás ellen (99). Elfelejté azonban, hogy Szenes Piroska a saját bőrén élte meg a zsidó lányok kétszeres (zsidó és nő) kiközösítését és megaláztatását a budapesti orvosi egyetemen. A Féja Géza szerint „kínos könyv” a Horthy-korszak antiszemita és nőellenes politikájáról nyújt reális és ijesztő képet, ugyanakkor a kritikus szerint a regény a kívülálló, végzetesen elfogult ember szemével nézi a kort, pontosabban az 1920-as

évet, amelyben a történet nagy része játszódik (99). Szenes Piroska regényére egyébként vonatkoztatható a kor női regényeire jellemző néhány vonás, mint például a női sors, a személyes sors háttereként megjelenő történelmi sors, amely annak ellenére, hogy csak történelmi narratívaként van jelen, jelentősen befolyásolja a női szereplő, a női identitás alakulását, sőt meghatározza azt. Az *Egyszer élünk* című regényre pedig kétszeresen érvényes ez, hiszen a kétszeresen alárendelt szubjektum, a szidó nő sorsát mondja el.

Turczel Lajos megállapítása szerint a szlovákiai irodalomtól elvárták, hogy az erdélyihez hasonlóan egyéni stílust alakítson ki és az aktuális politikai-társadalmi problémák szlovákiai vetületét jelenítse meg irodalmi műveiben. „A ’szlovenszkóiság’ (szlovákiaiság) igényének teljesítését főképp a regénytől várták, regényekben vizsgálták, értékelték, és többnyire hiányolták, kevesellték.” – írja Turczel. Leszögezi, hogy a novellairodalomban sokkal inkább megvalósult ez az elvárás, viszont a szlovákiai magyar prózaírás átlagos nyelvi színvonala összességében alatta van az egykorú magyarországinak és erdélyinek. Csak a kisebbségi irodalmat véve alapul: nincsen olyan prózaírónk, akinek a nyelve olyan kiegyensúlyozottan gazdag, egyéni és helyi ízekkel dúsított lenne, mint Tamási Ároné vagy a fiatal Nyíró Józsefé (Turczel 1982, 9-10, 18). A szlovenszkói tudat, a szlovenszkói regény, a szlovenszkói irodalmi köztudat, közvélemény megteremtése volt a cél. Az irodalmon belül hiányokat Kovács Endre sorolta fel. Véleménye szerint hiányzik az irodalmi tradíció, amelyre építeni lehetne, hiányzik a kritikai kéz, amely az írók helyes irányítását vállalná, hiányzik a kontaktus a világirodalom áramlataival, hiányzik a szlovenszkói könyvkiadás, az egészséges írói verseny és hiányzik az írók építő kedve, s ezért alkotásaik „félalkotások” (Kovács 1936, 22). A korszak irodalmától tehát egy ahhoz hasonló összetartó erőt várnak, mint amelyet a reformkorban, a nemzeti irodalom kialakulásakor tulajdonítottak neki.

Az erdélyi irodalommal való összehasonlítás abból ered, hogy Erdélyt, mint régiót közös, de Magyarországtól is különálló, kulturális és irodalmi közegként értékelték, s az erdélyi irodalomban a két világháború között kialakult transzszilvanizmus-elméletnek megfelelően képzelték egy „szlovenszkói” magyar irodalmiság kialakítását. Ha megnézzük azonban a kor erdélyi irodalomról szóló véleményeit, ugyanazt látjuk: arról írnak, hogy a semmiből kell megteremteni az erdélyi magyar irodalmat, tehát saját magukat ugyanolyan talajtalannak látják, mint a szlovákiaiak.

Turczel az erdélyi irodalommal egybevetve a szlovákiait, kiemeli, hogy

[a] mi jelentősebb íróink közül némelyeknek (Darkó Józsefnek, N. Jaczkó Olgának) jól felismerhető, ízes, egyéni nyelve van, de ez a nyelv olykor-olykor megbicsaklik, görcsbe fúl, mások (Egri Viktor, Szenes Piroska) sima,

kultivált nyelven írnak, de nyelvüknek nincs egyéniséget meghatározó jellege. (1982, 18)

Krammer Jenő „C. F. Ramuz és a szlovákiai magyarság” című tanulmányában a svájci író hatásáról ír, amelyet véleménye szerint a szlovákiai magyar irodalomra tett (1968, 268-273). Vass Lászlót idézi, aki, szerinte, találóan foglalja össze Ramuz művészi regionalitását: „Egy kantonban az egész világ: és Ramuz, a Vaud-i magányos, így válaszol: Maradjunk azok, akik vagyunk, csak úgy tudjuk megőrizni magunkat a világ szaggató viharában, ha nem engedjük a kicsi részt, a miénket” (270). Krammer szerint nem is regionalizmus Ramuz költészete, hanem egy autentikusan meglátott kis részben az egész emberiség, a nagyvilág, a kozmosz. Nyilvánvaló, hogy a szlovákiai magyar irodalom vizsgált korszakának fontos eleméről, az önálló identitás kereséséről van szó, s a külföldi példák, legyen az Ramuz, vagy az erdélyi kisebbségi irodalom, fontos szerepet tölthettek be ebben. Érdemes azonban megjegyezni, hogy Ramuz volt a szlovák irodalom önállósulásának egyik irodalmi példája is, mégpedig éppen a nemzeti jellegzetesség, a régió, a táj, a haza témáinak megfogalmazási módjait tekintve.

Turczel a korszak irodalmát elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a novella volt az a műfaj, amelynek értéke éppen a szlovákiaiság megmutatásában, ábrázolásában nyilvánult meg. Sőt véleménye szerint a korszak legjobb novelláinak segítségével ki lehet alakítani a kisebbségi társadalom 1918-38 közötti kialakulásának, fejlődésének, osztály-differenciáltságának képét. Turczel szerint ez a kép a történelmi valóságot elevenebben, szuggesztívebben tükrözteti, mint a gyér számú történelmi feldolgozás és visszaemlékezés (1982, 10).

A korabeli novella, s az egész irodalom egyik legfontosabb szempontjaként azt jelöli meg, hogy a humánus, a jóság, az emberi felelősség kérdése felfokozottabban jelenik meg, s a nemzetek, nemzetiségek közti együttélés témáját is reálisan mutatják be (1982, 14). Turczel ezt azzal magyarázza, hogy a csehszlovákiai haladó erők szinte büntudatot éreztek a magyarországi antidemokratikus viszonyok miatt, a mérleg másik oldalán azonban ott van az a tudat is, hogy idegen államba kerülve, a hatalmi viszonyok megváltozásával a magyar író lett a kisebbségi, és saját helyzetét tudatosítva, valószínűleg jobban meglátta a nemzetek közti ellenségeskedés értelmetlenségét.

Nincs ez másként a többi kisebbségi magyar irodalom esetében sem. Bori Imre ugyanazokat a kérdéseket teszi fel a jugoszláviai magyar irodalom történetét összefoglaló kötetében, amelyeket a szlovákiai magyar irodalom is rendszeresen feltesz önmagának 1919-től napjainkig: van-e, létezik-e, szükség van-e rá, hogy létezzen? (1982, 70-74.) Ugyanúgy jelen van a két

világháború közti magyar kisebbségi irodalmak igénye: a vajdasági magyar regény megalkotása. Szenteleky Kornél kialakítja a „couleur local”-elméletét, az úgynevezett regionális írók, ebben az esetben a lengyel Reymont, a norvég Knut Hamsun művei nyomán (Bori 1982, 97). A szlovákiai irodalomhoz hasonlóan itt is megállapítják a kritikusok, hogy ennek az írásmódnak a leginkább egy nőíró, Börcsök Erzsébet novellái felelnek meg, a „Vándor a Nišavánál” (1936) címűt egyenesen vajdasági novellának nevezik el, az új lélek és a tájhangulat megragadását értékelik benne, valamint a szerbek és a magyarok együttélésének pozitív kicsengésű leírását (Bori 99).

A vajdasági magyar irodalom azonban elkönnyvelhette azt a sikert, amelyet a szlovákiai nem, hogy megszületett a vajdasági magyar regény, a bácskai regény, amelyet azonban paradox módon Molter Károly, az erdélyi irodalom képviselője írt meg. A *Tibold Mártonban* (1937) ugyanis a szerző bácskai gyermekkorának élményeit dolgozza fel.

A szlovákiai magyar regény megalkotásának terve nem vált valóra, amikor pedig 1938-ban megtörtént az újabb politikai fordulat, a dél-szlovákiai területek visszacsatolása, *A visszatért Felvidék adattára* című nagyszabású kiadványban (1938) összegezték az idegenben töltött időszakot a politika, a közélet és a művészetek területén a Rákóczi Kiadó szerzői. Ebben a kiadványban az irodalmi összefoglaló rész szerzője, Vass László leszögezi, hogy a mindenkor peremterületként tételezett Felvidék a csehszlovákiai időkben mindent megtett azért, hogy „megvédelmezze és megtartsa a magyar művelődés várát.” Külön buzdította a magyar nőket a magyar szellem, irodalom ápolására. Megjegyezte, hogy száz évvel ezelőtt az *Auróras* irodalom is elsősorban a magyar nők, honunk „szébblelkű” asszonyai áldozatkészségére számított. Az 1821-ben Kisfaludy Károly által indított *Auróra* című folyóirat ugyanis elsősorban a nőket szólította fel a magyar irodalom pártolására (1939, 171). Azonban az ő eszmeifuttatásában is alapvető kérdésként merül fel: volt-e egyáltalán csehszlovákiai magyar irodalom? A több évtizedes igyekezet eredményeinek kétségbevonása után, a következő korszakban, az újbóli határváltozások után azonban ismét a kisebbségi irodalom kialakításának szükségességéről van szó, mégpedig szinte teljesen új alapokon, hiszen a politikai helyzettől kezdve az irodalom képviselőiig minden megváltozott. Sokan visszaköltöztek Magyarországra, emigráltak vagy a háborúban életüket veszítették.

Visszatérve a két háború közti korszak irodalmának kérdéseire, s a női írókhoz, az egyes antológiákat, lapokat, folyóiratokat és köteteket is számba véve, a kor női írói közül Szenes Piroska és N. Jaczkó Olga neve fordul elő a leggyakrabban, talán éppen azért, mert témáikat a szlovák és a ruszin emberek életéből is merítik. Rajtuk kívül W. Wimberger Anna és Palotai Boris, valamint Ásgúthy Erzsébet a novelláival, és egyéb prózájával

szereplő író. A lírában Szenes Erzs, Ásgúthy Erzsébet, Prerau Margit, Urr Ida neve jelenik meg, a drámában pedig csupán egyetlen női név: Ásgúthy Erzsébet. Annak ellenére, hogy a kor csehszlovákiai magyar drámaírói közül csak ezen egyetlen drámaíró nőnek a színdarabjai kerülnek bemutatásra, még hozzá Budapesten, egyik értékelő, összefoglaló munka sem tartja fontosnak erről szót ejteni, s drámái elemzéséről már egyáltalán nincs szó. Egyedül Turczel Lajos szentel Ásgúthy munkásságának nagyobb teret, de csupán az *Irodalmi Szemle* 1984-es évfolyamában, az író halálára írt nekrológiában, s három évvel később, drámáiról írt méltató tanulmányában ugyanezen irodalmi folyóiratban (Turczel 1987a, 10). Ezzel az egy tanulmánnyal azonban újra a feledés homályába merül a költő, próza- és drámaíró alakja.

Szó esik még Dömötör Terézről, valamint a később induló Schalkház Saroltáról, Zsadányi Máriáról, L. Kiss Ibolyáról. Ez utóbbi írónőnek kiemelt szerep jutott, mivel elbeszélései és regényei főként két témát kutatnak: a Szlovákia területén élt történelmi, irodalmi hősök életét, valamint a kor aktuális nemzeti-nemzetiségi együttéléssel kapcsolatos problémáit, amelyet például a *Túl a folyón* című regényében (1942) dolgoz fel. Történelmi, irodalmi témájú regényei, elbeszélései főhősei nagyrészt nők (például az *Erzsi tekintet asszonyban* (1957) Madách feleségének sorsát írja meg), erre azonban nem tértek ki különösebben az elemzői.

N. Jaczkó Olga esetében megfogalmazódik, hogy a női írókkal ellentétben, ért a szerkesztéshez, valamint hogy látásmódjában több a férfias, mint a nőies, ezért igazi művész, s talán ő hivatott megírni a szlovenszkói magyar „művet”, pontosabban a ruszinszkói falu, s az ottani hegyek regényét (Csanda 1982, 123).

[L]egjobb novelláiban kritikusan, de nosztalgikusan is ábrázolja a vidéki úri és értelmiségi réteg hagyományos életformáját, és felejthetetlen portrékat rajzol cselédekről és szerelembe bódult, meg nem értett asszonyokról. Sok írása viszont töredékes, vázlatos, nyelvileg ki nem érlett.

(Turczel 1982, 22)

Szucsich Mária, emigráns íróként és újságíróként élt Csehszlovákiában. Több nyelven: magyarul, szlovákul, németül publikált, folyóiratot szerkesztett. Sokoldalú munkássága ellenére elsősorban Barta Lajos feleségként jelenik meg a kor irodalmának értékelésében. *Tavasztól télig* 1928 és *Egy lány felszabadul* (1936) (később *A lányok elindulnak* címen átdolgozott, bővített változatban jelent meg) című regényeiben kritikusai az önéletrajzi ihletettséget emelik ki.

Szenes Erzs versei a Nyugatban is megjelentek, s bírálatok is megjelentek róluk ugyanott. A korabeli szlovákiai magyar bírálók, s hosszú

évtizedeken keresztül utódaik is ugyanazt a jellemzést adták a költőnőről, a *Nyugat* kritikája alapján: „A női élet rezdüléseit, hangulatait színes és újszerű impresszionizmussal kifejező Szenes Erzsébet a *Nyugat*-ban is teret kapott, de tehetségét Ignóus és Füst Milán gavallérosan túlértékelték” (Turczel 1995, 23).

A nőírók művei a vegyes értékelések ellenére megjelentek az antológiákban, folyóiratokban, s regényeiket is kiadták, bár értékelésük ugyanolyan egyoldalú volt, mint a példaként tekintett magyarországi vagy erdélyi irodalomban. S mindkét kisebbségi irodalomban megjelent a *par excellence* író Kaffka Margit példájára, Erdélyben Berde Mária, Szlovákiában Szenes Piroska, akit kiemelten kezeltek, talán éppen azért, mert a *Nyugat*-ban is értékelték, s ismerték.

Nevét főleg *Csillag a homlokán* című regénye alapozta meg, melyet a magyarországi és a szlovák nacionalista sajtó is dühödten támadott. Egy novellás kötete van (*Jedniga kőszasszony*, 1934), s ennek a legtöbb írása Kardos László megállapítása szerint „igazi novella, a műfaj ősi és eleven törvényei szerint konstruált olvasmány.” (Turczel 1982, 22)

Míg Szenes Piroskát Magyarországon is elismerték, a *Nyugat* is közölte írásait, s regényeit kiadták, Berde Mária nagyobb elszigeteltségben maradt az erdélyi kisebbségi irodalom képviselőjeként. Szenes Piroska nem vett részt a „szlovenszkói” irodalomszervezői munkában, s nem foglalt állást az irodalmi vitákban sem (a kisebbségi társadalmi életbe nem kapcsolódott be, a budapesti polgári baloldali írókörnyezetben érezte jól magát) (Turczel 1982, 22). Bár az irodalmi vitákban való részvétel szinte egyik nőíróra sem jellemző a két világháború között.

A korszak nőírói szinte minden műfajban alkottak: líra, próza (elbeszélés, regény, mese), dráma. Irodalmi recenziókat, a kritikákat, újságcikkeket írtak. Voltak, akik több művészeti ágban is kipróbálták tehetségüket: Pozsonyi Anna például könyvillusztrációkat készített az első szlovákiai magyar tankönyvhöz.

A korabeli és későbbi értékelők, kritikusok között Turczel az, aki nem tesz különbséget női és férfi író között, ebben szinte még a magyarországi kritikusokat is megelőzi, akiknél az esetek legnagyobb részében megjelenik a „női”, mint értékelési szempont, s általában nem pozitív értelemben. Turczel időről időre röviden feldolgozza egy-egy elfeledett nőíró – életművét is, mint például Szenes Piroska (Turczel 1987b, 87-89), Ásgúthy Erzsébet (Turczel 1987a, 1072-1081, 1995, 53-65).

A szlovákiai magyar irodalommal foglalkozó, s azt értékelő művekre nem jellemző ez a hozzáállás. S nagy részük csak átveszi az elődök (Szvatkó, Zapf, Turczel) értékelését, és saját véleményét nem alkot.

A két háború közötti időszak, s általában a szlovákiai magyar irodalom újraértékelése 1989 után kezdődik el, s azóta tanúi lehettünk egy folyamatos „értékkeresésnek”, amelynek során azonban a nőírókról ugyanúgy, mint az előző időszakokban, kevés szó esett. Kivétel a Szenes Piroskáról (Bárczi 2010, 119-130), Szucsich Máriaáról (Bárczi 2011, 27-32), Szenes Erzsiről (Jabloncay, 2009, 80-95) és Urr Idáról (Polgár Anikó 2010, 97-100) megjelent néhány tanulmány. A hangsúlyok áthelyezése főleg a korszak férfi íróit érintette, s szinte az egész 1989 előtti korszakot érvénytelenítette.

Ennek a folyamatnak a részeként ugyan nem értékelhető, de érdemes megemlíteni Fónod Zoltán irodalomtörténetét (1993), amelyben a korszak irodalmának áttekintésére vállalkozik, s nem felejt ki a nőírókat sem a sorból. A feldolgozás ugyan nem reflektál a posztmodern irodalomtudomány szempontjaira, de pontos áttekintést nyújt az időszak irodalmi törekvéseiről és a szerzők hazai és magyarországi recepciójáról. Fónod dolgozatával egy időben (1993) jelenik meg Tóth László *Elfeledett évek* című tanulmánykötete is, amely azonban már hozzájárul az új szemléletmódok bevezetéséhez a kisebbségi irodalmakról való gondolkozásba, s a nőírók is helyet kapnak nála (1993).

A nőírók újraértékelésére, felfedezésére is történt néhány próbálkozás. Jablonczay Tímea Szenes Erzsit olyan szerzőként mutatja be, aki szlovákiai magyar zsidó nőként a többszörös marginalizáltság, kiközösítés és fizikai megsemmisíthetőség megtapasztalásának stációit bejárva formálta, alakította, mondta és rögzítette újra élettörténetét. A szöveg felveti a gender problémát is, bár fontos látni, hogy eleve egy többszörösen marginalizált szubjektum – szlovákiai magyar zsidó nő a holokauszt idején – beszél. (2009) Jablonczay áttekinti az író műveinek recepcióját, s értékelését, és *A lélek ellenáll* című naplóját elemzi a marginalizált nő identitáskonstrukcióinak kialakítási módjai és lehetőségei szemszögéből.

Bárczi Zsófia „A világ alatt. Egy kislány regénye” (2011) címmel a két háború közötti csehszlovákiai magyar irodalom elfelejtett nőíróinak egyik művét, Szucsich Mária *Tavasztól télig* című regényét (1928) elemzi. A regény egy tízéves kislány naplóján keresztül mutatja be egy kishivatalnoki család lassú kisodródását a társadalom periferiájára. A naplóműfaj a megalkotott világ szubjektív voltát hangsúlyozza a perszonális elbeszélésmódon, a perszonális elbeszélésbe beágyazódó családtörténeti töredékeken és a családtagok és ismerősök világ- vagy helyzetértelmezéseinek megidézésén keresztül. A szerző a szubjektumképződés kapcsán a katolikus rituálé, főként a gyónás szövegszervező funkciójának az etika, a hazugság/igazság és az örület regényben kibontakozó alaptémáival való összefüggését vizsgálja. Ezzel

együtt elemzi a nőiként konstruált gyereksubjektum pozícióját a diszkurzusban. Polgár Anikó pedig Urr Ida —egyik versét elemzi tanulmányában.

A női írók egyéni, kisebbségi pozícióját, szituációba ágyazottságát is felülírja nemük, ami miatt kimaradtak az irodalomból. A korabeli és a szocialista recepció nagy hasonlóságot mutat: a szocialista időszak átvette és megideologizált frázisokkal „gazdagította” az eredeti értékeléseket, s az időben előrehaladva egyre kevesebb nőírórt sorolt a megjelenő antológiákba, válogatásokba. A kisebbségi irodalom fogalmának szertefoszlata a múlt kisebbségi nőíróinak teljes eltűnéséhez vezethet. Azoknak a nőíróknak a neve (és részben munkái) maradt meg az irodalmi tudatban, akik Magyarországra kerültek vissza a második világháború után. Aki kisebbségi helyzetben maradt vagy nyugatra emigrált, a feledésbe vészett.

A mai helyzet elmozdulást jelent, s annak reményét, hogy a korszak alkotói az őket megillető helyre kerülhetnek az irodalmi kánonban.

A feminista irodalomkritika nem rekeszti ki a kisebbségi nőírókat kutatási köréből, de mivel többszörösen marginalizált szerepben léteztek, csak lassan bukkannak fel a feledés homályából. Időszerű lenne megvizsgálni és újraértékelni műveiket, akár a „női” jelző segítségével is. Érdemes lenne megfontolni annak lehetőségét, hogy — a feminista irodalomtudomány szempontjait, s a korszak magyar női irodalmát, nőíróit feldolgozó tanulmányok eredményeit felhasználva — a csehszlovákiai magyar irodalom női íróinak művészetét a magyar irodalom kánonjába emeljük, a determináló kisebbségi és többségi kritériumokon felülemelkedve.

Felhasznált irodalom

- Ardamica Zorán. 2011. „Hatalom, identitás, kultúra, interakció. A szlovákiai magyar irodalom koloniális/posztkoloniális olvasatlehetőségeihez.” *Opus* 3: 7-21
- Bárczi Zsófia. 2010. „A szlovákiai magyar irodalom fogalmi problémái.” *Partitúra*. 1: 85-90.
- . 2011. „A világ alatt. Egy kislány regénye.” *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért*. Konferenciakötet. Nyitra: Közép-Európai Tanulmányok Kara, 27-32.
- . 2010. „Nőnek lenni. Szenes Piroska Csillag a homlokán című regénye.” *Partitúra* 2: 119-130.
- Bori Imre. 1998. „Van-e vajdasági magyar irodalom?” *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék: Fórum, 70-74.

- Börcsök Erzsébet. 1936 Vándor a Nišavánál. Nagybecskerek: Jugoszláviai Magyar Könyvtár.
- Csanda Sándor. 1982. *Első nemzedék*. Bratislava: Madách.
- Csatár István és Ölvédi János, szerk. 1939. *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest: Mahr Ottó és Tsa. Rákóczi Könyvkiadó Vállalat.
- Csehy Zoltán. 2008. „[Nekünk nyolc?](#)” *Irodalmi Szemle* (szeptember)
- Deleuze, Gilles és Félix Guattari. 2009. *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Budapest: Quadmon.
- Ďurišin, Dionýz. 1966. *Teória medzilitérneho procesu*. Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV.
- Elek Tibor. 2008. „Az önmetaforák születése és alkonya. Esszé a kisebbségi ideológiákról, létszimbólumokról.” *Magatartások és formák. Magyar irodalom Erdélyben tegnap és ma*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia.
- Féja Géza. 1935. „A szlovenszkói magyar tudat.” *Magyar Írás* (december) 4:10, 94-100.
- Fónod Zoltán. 1993. *Üzenet. A magyar irodalom története Csehszlovákiában 1918-1919*. Bratislava: Madách-Posonium.
- Görömbei András. 1982. *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945-1980*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Illés Endre. 1933. „[Szlovenszkói Magyar könyvek.](#)” *Nyugat* XXVI. évf. 7.sz. (április).
- Jabloneczay Tímea. 2009 „Megtalált (?) identitás (Szenes Erzs: *A lélek ellenáll*)”. In.: *Női szubjektumkompozíciók és mintázatok a szövegtérben*. Kézirat. 80-95.
- Keserű József. 2010. „Kisebbségi irodalom?” *Partitúra* 1: 77-84.
- Kovács Endre. 1936. „A szlovenszkói magyar irodalom sorsa.” *Magyar Írás* V. évf. 7.sz. (szeptember), 21.
- Krammer Jenő. 1968. „C.F.Ramuz és a szlovákiai magyarság.” *Irodalmi Szemle* 3: 268-273.
- L. Kiss Ibolya: 1942. *Erzsi tekintetes asszony*. Pozsony: Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó.
- L. Kiss Ibolya. 1957. *Túl a folyón*. Bratislava: Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó.
- Molter Károly. 1934. *Tibold Márton*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh.

- Németh Zoltán. 2010. „A szlovákiai magyar irodalom önreprezentációja.” *Partitúra* 1: 97-104.
- Németh Zoltán. 2005. „Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?” *A bevégezhetetlen feladat*. Dunaszerdahely: Nap. 5.
- Polgár Anikó. 2010. „Hernádparti Odysseus. Egy Urr Ida-vers anatómiája.” *Partitúra* 2: 97-10.
- Pomogáts Béla. 1984. „A nemzetiségi irodalom hőskora 1919-1944.” In Záhonyi Éva (szerk.) *Romániai magyar szépirodalom a két világháború között. 1919-1944. (Bibliográfia)* I. kötet, 7.
- Szenes Erzs. 1966. *A lélek ellenáll*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Szenes Piroska. 1935 *Egyszer élünk*. Budapest: Franklin.
- . 1931. *Csillag a homlokán I-II*. Budapest: Franklin.
- . 1934. *Jedviga kisasszony*. Budapest: Franklin.
- Szucsich Mária. 1928. *Tavasztól télig*. Bratislava-Pozsony: Írók Kiadóvállalata.
- . 1936. *Egy lány felszabadul*. Bratislava-Pozsony: Írók Kiadóvállalata.
- Tóth László. 1993. *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Pozsony: Kalligram.
- Turczel Lajos. 1982. „Novellairodalmunk 1918 és 1938 között.” *Hiányzó fejezetek*. Pozsony: Madách, 22.
- . 1987a „Egy alig ismert írónőnk. Ásgúthy Erzsébet írói pályája.” *Irodalmi Szemle* 10: 1072-1081.
- . 1987b. „Szenes Piroska.” *Tanulmányok és emlékezések*. Bratislava: Madách, 81-89.
- . 1995. „Vázlatos felmérés két háború közti irodalmunk értékviszonyairól.” *Visszatekintések kisebbségi életünk első szakaszára*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 23, 53-65.
- . 1995. „Egy alig ismert írónőnk.” *Visszatekintések kisebbségi létünk első szakaszára*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum. 53-65.
- . 2002. „Magyar írószervezkedési kísérletek az első Csehszlovákiában.” *Visszatekintések a szlovákiai magyar kisebbségi lét első szakaszára*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 9-17.
- Vass László. 1939. „A Felvidéki magyar irodalom.” In Csátár István és Ölvédi János (szerk.) *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest: Mahr Ottó és Tsa., Rákóczi Könyvkiadó Vállalat.

- Végh Balázs Béla. 2005. *Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Waugh, Patricia. 2005. „A posztmodern és a feminizmus. Hová tűnt a sok-sok nő?” Ford. Séllei Nóra. In Séllei Nóra (szerk.) *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*. Debrecen: Csokonai, 56-92.

Kérchy Anna

Szegedi Tudományegyetem

(Poszt)feminizmus, (poszt)identitás és (poszt)koncept art Drozdik Orsolya művészetében

A tanulmány Drozdik Orsolya munkásságára koncentrálna vizsgálja a rendszerváltás előtti és utáni női(művész) létélményt s annak reprezentációs lehetőségeit, miközben feltárja, hogy a „Nyugat” és „Kelet” metszéspontjában artikulálódó „feminista misszió” mennyiben tekinthető posztfeministának illetve nőközpontúnak, valamint különös figyelmet szentel a női tekintet, a tapintás, és a testábrázolás kérdésköreinek.

„Feminista misszió” Kelet és Nyugat között

A nemzetközi hírnevű, magyar származású, new yorki székhelyű Drozdik Orsolya mintegy öt évtizeden átívelő, gazdag képzőművészeti, irodalmi és elméleti munkássága kiváló terepet nyújt a rendszerváltás előtti és utáni női(művész) létélmény s annak reprezentációs lehetőségeinek vizsgálatára. Drozdik koncept art életműve folytonosságokkal bíró „feminista misszió”. Az 1970-es évektől igyekszik kijelölni egy „saját helyet” a domináns diszkurzusok és intézmények (a politikai diktatúra, a patriarchális képzőművészet, a normatív orvosi diagnosztika, „a” történelem mesternarratívája) ellenében, a „nemű szerep örökségének” megkérdőjelezésére és a nőiségből fakadó különbség művészi megfogalmazására törekszik (Forián 2002). Drozdik művészetének sajátosságát sokoldalúsága adja. Sokféle műfajban, médiumban és anyaggal dolgozik. Performanszai, akciói, installációi, fotói, szobrai, festményei, rajzai, szépírási, versei, levelei közvetítik feminista üzenetét. Művészetpolitikai és társadalmi nem-politikai értekezéseit papírra, vászonra, porcelánba, gumiba, üvegbe, fémbe önti, s mindvégig saját női/es testi, anyagi valójának és női/es kritikai nézőpontjának öntőformájába is. Ahogy ő mondja:

A nő nézőpontja mindig a legfontosabb volt a munkáimban. Installációim posztmodern feminista stratégiákra építettek. Az írást és a vizuális tevékenységemet nem választom szét, számomra ugyanannak a dolognak különböző megfogalmazásai ezek. Amit nem írok meg verseimben, azt

megrajzolom, amit nem rajzolhatok meg, elbeszéléssé alakítom, ha elkecserelem, gipszbe öntöm sebeimet, és így telik az életem.¹

Ennek a sokoldalúságnak, többretegűségnek talán a legérdekesebb, és Drozdik munkásságát is alapjaiban meghatározó létélménye a kulturális diszlokáció tapasztalata. Drozdik emigráns, de szülőhazájával szoros kapcsolatot fenntartó, „Nyugaton” és „Keleten” is rendszeresen kiállító és előadó művész. A rendszerváltás előtti magyarságban és a hazai marginalizált nőművészségben gyökerező, mára nemzetközileg elismert, kozmopolita, a New York-Amsterdam-Róma-Budapest négyországban ingázó posztmodern feminista művész. E lelki többblakiságot hűen tükrözi kétféle névhasználata is. Míg Magyarországon Drozdik Orsolya néven ismert, addig külföldön az itthon talán komolytalan becenévként hangzó, súlytalan ’Orshi’ avanszálhat művésznévvé.

Érdekes módon ötvöződik ez a kettősség a Drozdik által újragondolt nő/ön/reprezentációkban is. Kulturális diszlokációjánál fogva, a rendszeren innen és túli önmeghatározásából eredően, a művész egyszerre utasítja el a szocialista kultúra emancipációs ikonja, a „traktoroslány” és a „hollywoodi glamour” szépségmítosza által erotizált vágytárgy, „a guminő” szerepét, mint olyan kötelezően előírt pozíciókat, melyek ellehetetlenítenék, megkeményítenék az általa a nőiességgel azonosított lágyágot, újraformálhatóságot, perspektívaváltás-készséget, melyet egyre inkább posztmodernként azonosít. Sokatmondó, ahogy *Biológiai metaforák* című (1983-85) festmény installációjának ironikus önarckép sorozatában saját belsőszervei, agya, tüdeje, veséje mellett egy kommunista párttitkár és egy amerikai üzletember önarcképpé fordított portréi is szerepelnek, míg a kiállítás-katalógusban „személyiségek és lehetőségek halmazaként” (Forián 2002) definiálja magát.

Tűsarokban Sétáló Agyak: Posztfeminizmus és/vagy nőközpontúság?

Ez a heterogén feminista identitás a központi témája annak az 1998-ban megjelent, Drozdik által szerkesztett, s a nevével Magyarországon talán leginkább társított tanulmánykötetnek, mely *Sétáló Agyak. Kortárs feminista diskurzus* címmel jelent meg. „Harmadik hullámos” feminista szövegeket, Irigaray, Haraway, Spivak, Doane, Reed írásainak fordítását adta közre, tette hozzáférhetővé a magyar(ul) olvasóknak. Bár a társadalmi nemek tudományának kérdései iránt fogékony angol/amerikai tanszékeken

¹ <http://www.artline.hu/events.php?p=174>

ekkoriban már tananyag szinten foglalkoztak ezekkel a szövegekkel, mégsem volt ez megkésett gesztus, hiszen a cél a szélesebb olvasóközönséghez való eljutás, a kanonizáció volt. A törekvés sikere azonban erősen kétséges több okból is. A könyvet évek óta nem forgalmazzák és a MOKKA országos közös könyvtári adatbázis szerint mindösszesen három példányban lelhető fel a magyar könyvtárak állományában. Ez azonban nem szükségszerűen magyarázható a kötet minőségével. Az elmúlt húsz év feminizmust stigmatizáló közbeszédét ismerve (ld. Barát et al. 2004) tekinthetnénk az elhallgatás stratégiájának is. A bemutatott feminista szemelvények azonban jobbra a posztmodern irodalomelméleti, poszt-szubjektumszemiotikai kánonba bekebelezve, a lacani pszichoanalízis, a derridai dekonstrukció, a foucaulti ideológiakritika (ld. Tarczali 1999) keretébe ágyazva, mintegy a 'mester-szöveget' kiegészítő, cizelláló 'toldalékokként' kaptak helyet. Végezetül, a címlapon szereplő *Sétáló agyak* című Drozdik installáció a magyar kontextusban nem illethető a Nyugaton használatos *posztfeminista* jelzővel. Ennek a terminusnak hazai közegben nincs értelme; nem állítható, hogy a feminizmus célkitűzései beteljesültek volna, így értelemszerűen az USA-ban a 70-es, 80-as éveknek tulajdonított sikereket Budapesten lehetetlen meghaladottnak láttatni. Ugyanaz a Drozdik alkotás New Yorkban posztfeministaként, Budapesten pedig nőközpontú, posztmodern, kísérleti, dekonstruktivista darabként értelmeződik csupán. Míg az egyik olvasat (a posztfeminizmus) csapdája, hogy a női esélyeket általánosan adottnak tételezi és az egyenlőségért való küzdelmet szükségtelennek ítéli, a másik (a nőközpontúság) hátulütője lehet, hogy a női értékeket esszencialista alapokra helyezve azok sajátossága és kizárólagossága mellett érvel (ld. Young 1985 in Joó 2007). Egyik megközelítés sem bizonyul teljességgel kielégítőnek, amennyiben teljességében és sokszínűségében igyekszünk feltárni és megérteni a kortárs magyar női létélmények (vagy azok művészeti megjelenítései) mibenlétét.

Talán épp ugyanezen logika nyomán lett a kötetnek címet adó installáció angol megfelelője *Brains on High Heels*, azaz *sétáló agyak* helyett „agyak tűsarokban.” A nyugati, harmadik hullámos, posztfeminista közegben gond nélkül lehet a tűsarok a patriarchátus által is kívánatosnak tartott nőiesség metonimikus jelölője és ugyanakkor az (el)különböző(dő) női kreativitások védjegye. A hazai, konzervatív kontextusban azonban – a magyar cím implikálta okfejtés szerint – sokkal inkább szükséges a cselekvőképesség és nőiség összeegyeztethetőségének hangsúlyozása. Habár az, hogy nőiségről, női cselekvőkészségről van szó, csak az installáció látványa, képe fedti fel. Maga a „sétáló agyak” szóösszetétel, mint kötet cím, épp annyira utalhat az aktivizmus és teoretizálás, ill. a testi és szellemi, értelmi és érzelmi létezés összehangolásának igényére, vagy Drozdik

kulturális import/export tevékenységére is, nomád feminista álláspontjára, mely épp annyira „nyugati import” mint „hazai termék.”

Drozdik a „sétára” a következő módon reflektál: „én az indíttatást itthon kaptam, innen vittem magammal, és később a kinti tapasztalatokkal gazdagodott művészi eredményekkel tértem ismét vissza”, hogy „Magyarországon erről ír[jak] és egyértelműen értelmez[zem] a női nézőpont problematikáját” (Forián 2002). Még érdekesebb, hogy a kötetben szereplő feminista elméletek felé fordulását generációs hovatartozásával magyarázza a 2002-es Ludwig Múzeumban rendezett retrospektív kiállítása apropóján született *ÉS* interjúban (Forián 2002). Azzal, hogy ő a rendszerváltás előtti Magyarország légüres terében próbált meg beszélni egy olyan diskurzust (kidolgozva a női nézőpont összefoglaló megfogalmazásának „egyedülálló” feminista társadalom/művészetpolitikai programját), melyre akkor, ott (a szocialista Magyarországon) helyileg még nem voltak szavak, s melynek szókinsét aztán a nyugati feminista elméletek gondolataiban vélte felfedezni.

Némileg különösnek érzem azonban az interjúban Drozdik azon argumentumát, mely szerint a mostani, 21. századi új nő/művészeti generációnak már nem szüksége/létkérdése feminista „elméletekben elmélyednie”, mert eleven, élő képi párbeszédben áll „az egész nyugat-európai feminista gondolkodással, illetve az annak hatására született vizuális művészettel” (Forián 2002). Ezekre reagálva képes aztán a mai magyar nőművész megérteni önmagát. Pragmatikusnak is értékelhetnénk ezt a törekvést, amely mintha a „ne beszéljünk róla, hanem csináljuk” célját tűzné

zászlajára, ha nem lenne ott az önmagát úttörő múltjához hű, régimódi feministaként megkülönböztető kijelentés: „Az én feladatom más volt, és továbbra is megmaradt mint feladat” (Forián 2002). Drozdik tehát kitart a konkrét társadalompolitikai mondandóját közvetíteni képes, elmélettel terhelt koncept art kifejezőmódja mellett, de ugyanakkor megmarad félúton, akkor és most, itt és ott, kép és szöveg, elmélet és gyakorlat, nőközpontún egyedi testbe-vetettség és posztfeministán univerzalizált test-meghaladás között.

A művészmodell visszanéz

Ennek a kettős, bifokális nézőpontnak egyik legdominánsabb visszatérő témája Drozdiknál a szimultán modell és művész mivolt. Meghatározó egy korai, jóval rendszerváltás előtti, 1975-ös, *Identitás* című kiállítása. A patriarchátus, a politikai diktatúra, az akadémiai normák ellenében, a festészeti örökség, a tekintet politikája, a nemi szerepelvárások megkérdőjelezésére vállalkozik a Képzőművészeti Főiskolán legönellentmondásosabb élményeként megélt akt műfajának problematizálásával. Modellről készített kiradírozott rajzokat állít ki, melyeket szövegekkel lát el: „Nem vagyok azonos a modellel, a modell nem azonos velem,” „A modell azonos velem, én nem vagyok azonos a modellel,” „Azonos vagyok a modellel, a modell nem azonos velem,” „Azonos vagyok a modellel, a modell azonos velem.” Azt firtatja, hogy mi történik akkor, amikor a nő nem csak nézve van (tárgyasítva, erotizálva, fetisizálva), hanem néz is, és képes önmagát is észrevenni a nézetben, és meglátni, ahogy a nézett látvány visszanéz. Egyszerre látja magát látni és látva lenni. A nézés ilyen kölcsönös tevékenységként való értelmezése sajátos

feminista etikai potenciállal bír, az „egyirányú” férfiúi rámeredés (*male gaze*)² alternatívájaként. Az *Identitás* kiállítást továbbgondolva, a Fiatal Művészek Klubjában 1977-ben előadott AKT című performanszában magát az aktrajzolás folyamatát viszi színre. Az akadémia, a múzeum közegéből kiemelve demisztifikálja a folyamatot, és a nő képét hitelesítő, értelemben öntő férfi művész/kritikus megnyitó szavait is újrajátszva, a nőművész voltaképp üres helyére mutat rá.

Drozdik, ahogy a már említett 2011-es *ÉS* interjújában fogalmaz, az AKT performansz során meg akarta érezni és érteni azokat a rezdüléseket, amelyek őt, mint olyan megfigyelőt érik, aki egyszerre nő és művész, és így alapvető konfliktushelyzetben áll a világgal, a világban. A modellség szisztematikus feltérképezése egybeesik annak feltárással, hogy mit jelent, mivel jár másnak, másíknak lenni. Azonban sokat mondó, hogy Drozdik mindvégig saját testét használja modellként, önábrázolásai állnak érdeklődése középpontjában, s így a másikat, a másságot mintegy az énben, saját maga „érzelmi-testi énjében” kívánja felfedezni. Ahogy leírja, „Úgy nézem, amit látok, mint a ’másíknak a történetét.’ És én leszek az ’egyik,’ aki reprezentálja a ’másikat’” (in Forián 201). Ám végső soron ez a másík nem más, mint önmaga, így mosódik egybe én és ő/az, egyik és másik „szolidáris”, autoerotikus egységet alkotva. Világos, hogy az ilyen módon életre hívott női nézőpont az erőszakos, dominanciára és a másik eltárgyasítására törő, szadisztikus, fetisizta férfi tekintet (*gaze*) alternatívájaként jelenik meg. Ugyanakkor, a kettős, bifokális nézőpontnak köszönhetően egyrészt mondhatjuk, hogy nem sikerül túljutnia sikeresen túljut a mazochista vagy nárcisztikus „önölelésen,” (hiszen mindig) hiába keresi a nőiség, nőiesség lényegét. A normatív ideálként felállított szépség mítoszának értelmezési keretein túl csak az „individuális mitológiákat” mutatja fel. Másrészt azt is mondhatjuk, hogy ez a posztfeminista logika mentén megfogalmazódó program, ami a tekintet fókuszába az „ént, mint másikat,” mint „a saját maga vágyának tárgyát” állítja, a magyar, szélsőségesen ellenséges közegben megjelenve felvetheti a pusztá esztétizáláson túlmutató, legalábbis elképedést provokáló politikai kérdést is, azt, hogy valójában mit is akar egy nő.³

Az Én Fabrikálása. Medikai erotika

Drozdik feminista művészeti missziójának folyamatosságát kiválóan példázza ennek a problematikának évtizedeken át tartó újra és újrafeldolgozása. A művész először 1977-ben a Semmelweis Egyetem

² Ld. Doane 1997; Mulvey 1991.

³ A gondolatmenetem tisztázásában való segítségért Barát Erzsébetet illeti köszönet.

Orvostudományi Múzeumában, majd 1984-ben Bécsben, a Josephinumban találkozunk Clemente Susini 1781-ben készített Medikai Vénuszával. A tökéletes, kíváncsok minden jegyét megtestesítő viasz anatómiai modell által inspirált életnagyságú önakt szobor/installáció *Az Én Fabrikálása. Medikai erotika* című projektjének fő darabjaként, 1993-ban került kiállításra a new yorki Tom Cugliani galériában.

Eredetileg a Susini Vénusz orvosképzésben használatos szemléltető eszközül, illetve a (későbbi, Viktoriánus) szörnyszülött mutatványosokat (*freak show*) kísérő természettudományi vándor-kiállítások közkedvelt látványosságaként szolgált, s így érdekesen ötvözte a patológizáló orvosi és az esztetizáló múzeumi férfi tekintetet, mely szabadon betekintést nyerhetett a megismerésre felkínált, teljesen passzív, világosan feltárható női test legrejtettebb, legmélyebb misztériumaiba is – hiszen a modell hasfalát eltávolítva szemrevételezhetővé váltak a Vénusz belső szervei is. Drozdik saját fikcionális alteregójaként értelmezi újra a medikai Vénuszt, saját gipszbe öntött testét helyezi kiszolgáltatott, kíváncsok pózban a boncasztalra, avagy a múzeumi kiállítási tárgy vitrinébe. Az eredeti anatómiai modellt kísérő felirat, az „Ismerd meg önmagad!” visszásságára hívja fel ezzel a figyelmet. Hiszen a medikai Vénuszban az önmagát racionálisnak, elfogulatlannak és igaz(ságosnak) látó férfit tekintet csupán saját visszaigazoló megerősítését látja. Mintegy keresztülnéz a nőn, akár az orvos, aki a betegben csak a kezelendő szimptomát látja, s akár a művész, aki a modellben csak a leendő műalkotást látja. Baglyas Erika és Lipovszky Csenge találóan fogalmazza meg a Vénusz-önakt élményalapú művészete által felvetett kérdéskört:

A bonc-ágyon a racionalitás felől megközelített és letámadott női test fekszik. Eksztázis vagy fájdalom merevítette keménnyé a mellbimbókat? A szétnyílt ajkak közül hogyan távozott a sikoly? Milyen önkívület görbítette a levegőbe az ujjakat? Ezt a nőt hanyatt kényszerítette a tudomány

érezéstelenítése, a szenvtelen megfigyelés, a szenvedélyes objektivitás. Pedig ő érezne - a kutató tekintet is éles szikeként percipálja, ami belevág húsba, szájba, méhbe. Az aneszteziológus nem végezte rendesen a munkáját. A nő még szerelmet is érez. Sőt, telítve van szerelemmel.

(2002)

Elszemélytelenedett, pseudo-objektív, hatalmi teret tör meg Drozdik, mikor Medikai Vénusz-önaktját tányérforma ezüstlemezekbe vésett anonim szerelmeslevelekkel veszi körül. A vallomás lehet Susinié a

viaszmodellhez, a boncnoké a holttesthez, Vénuszé az anatómus-nézőhöz, a műkedvelőé a műalkotáshoz, Drozdiké a Vénuszhoz, a modellhez, a másikhöz, önmagához. A szerelmes hangnem mindenképp a fixnek vélt identitás egymásba omlásához vezet, „én”-ből és „te”-ből „mi”-be. Azonban a közszemlére tett intimitás a pálcák tetején egyensúlyozott, pörgésükbe merevedett tányérok „cirkuszi mutatványával” (Baglyas-Lipovszky 2002) társítva különös törekenység képzetét kelti. Az analitikus-erotikus-poetikus diszkurzus keveréke gyöngyszemeire feszíti szét a Vénusz ékszer-nyakörvét, szétgurulnak a nőiesség minimális alkotóelemei. Sajátos, ahogy a nemesfémbe vájt betűk és a szobor érintésre emelt kézfeje a tapintás érzékletével társítják a tekintetét, ami a kölcsönösség élményét kelti, hiszen aki érint, az érintve is van. Irigaray-féle (1974, 1977), specifikusan női testi-élmény ez, mely pontosan tisztában van az érintéssel és érintettséggel járó örömteli lehetőségekkel és felelőségekkel is. A reprodukív női test felett uralkodó férfi orvosok „érintés nélküli kukkolása,” „testetlen, tárgyiasító tekintete” helyébe lép a bábák korábbi „kikérdezés és tapintás útján” történő (Schuller 2007), testközelibb és szolidáris, ’asszonyi’ tájékozódása.⁴ Mindezt

⁴ (Schuller Gabriella a „Vénuszok. Testhajlatok és drapériák” című 2007-es kiállításról írt tanulmánya kiválóan példázza a tapintás központi jelentőségét Drozdik későbbi művészetében is.)

a *tapintható női tekintet* Drozdik igen érzékletesen fogalmazza meg a Medikai Vénuszhoz írt szerelmes levelében:

Pillantásom végigsiklott selymesen fénylő bőrdön. Zavarba ejtő volt meztelen szépséged látványa, csontjaim mélyéig megrázott. Amíg a szobádban voltam, enyhe remegés vibrált a testemben. Gyöngyöző izzadságcseppek szaladtak le melleim völgyében. Tested eksztázisba feszült [...] Szépséged egyre elviselhetetlenebbé vált. [...] Mozdulni sem bírtam. Hirtelen rám szakadt az azonosság felismerésének mélysége. Az arcom közelébe emeltem fényképezőgépet. Ujjaimmal megérintettem rajta a gombot. Észrevettem, hogy finoman remeg. Moccanni sem bírtam. Úgy éreztem, mintha a gerincem megmerevedett volna. Ebben a félelmetes mélységben semmi másra nem voltam képes, mint téged bámulni. Felismertem magam benned. Minden üveglap az én képmásomat tükrözte. A tükrök sebezhető termében semmi mást nem tudtam látni, csak téged, és saját tükörképem. Megpróbáltam lenyomni a fényképezőgépem gombját, de megmerevedtem. Mély lélegzetet vettem, és utasítottam végtagjaim. Előre-hátra hintáztattam a testem. Pörögtem. Úgy éreztem, mintha egygé válnék veled. [...] A vágyam, hogy az én határaitam áttörjem, az énnélküliségben való feloldódás félelme ellen hadakozott. [...] Percekre megvakultam. Semmi mást nem tudtam látni, csak a tükröződő üvegeket. (Drozdik Orshi [bonlap](#))

Ha ragaszkodunk a Drozdik által némileg kényszeresen hangsúlyozott posztmodern vonalhoz, itt voltaképp - minden tétellel bíró testiség ellenére - metaforikus meta-szövegről is lehet szó, ami arra utal, hogy az esztétikai élmény, a műélvezet során a műalkotás megérint, elérzékenyít, meghat, hatással van ránk.⁵ Az érintés többet mond minden szónál, akár a kimondhatatlan helyébe is állhat, mondjuk egy vigasztaló ölelés esetében. Ugyanakkor a leggyengébb tapintás, találóan tapintat, akárcsak a legfennköltebben megkomponált látvány is értelmezhető, megélhető

⁵ Ld. az angol *touching* kifejezés mintájára.

erőszakként is, amennyiben az akaratunk ellenére lép be intim terünkbe vagy vonz be minket másokéba. Nem csak a nézettség, a Mulvey- (1975) és Doane-féle (1982) klasszikus feminista teóriák értelmében a férfi tekintettel tárgyiasított látvány-mivolt tehet kiszolgáltatottá, hanem a nézőség is, amikor valami olyannal szembesülünk, szembesítettünk, amit nem kívánnánk látni, vagy akár amikor még észre sem vesszük, hogy a domináns ideológia által önazonosulásra vagy kirekesztésre felkínált képek mennyiben manipulálják a megformázott szubjektum látásmódját. Drozdik célja mindig a másikkal, a másik nézőpontjával való szembesítés. Ahogy Schuller is rámutat, a feminista tekintet-kritika egyrészt „egy látásmódra vonatkozik, mely a nézőnek a képen ábrázolt látványhoz való azon viszonyát ragadja meg, amelyet a kép mintegy rákényszerít,” másrészt a patriarchális művészettörténeti kánon és annak intézményes kereteinek felülvizsgálatára vállalkozik (2002). Drozdik esetében egy olyan, a foucault-i ideológia-kritika inspirálta női „szellemi kalandról” van szó, melynek lényege a művész szavaival: „keresni a dolgok jelentését és rendjét. Kaland az intézményben felhalmozott tudással és az intézménnyel, amely a jelentés rendjét őrzi” (Veress 2006).

„Katherina vallomásai” avagy a túsarok már/még nem elég?

Ezt a témát gondolja újra Drozdiknak a *Szomjas Oázis. Antológia a Női Szexualitásról* kötetben, 2007-ben megjelent „Katherina vallomásai” című novellája is, melynek pusztá alcíme („Katherina vallomásai. 1562-ből, 1786-ból, 1958-ból, 1975-ből és 2006-ból”) azt sugallja, hogy a látás/látottság, művészség/modellség, objektifikáció/szubjektivitás társadalmi nemek szerint elrendezett hierarchikus struktúrájából nincs kiút. Századokon át ugyanúgy szenved Cellini, Susini, Yves Klein modellje, aki Drozdik fikciójában ugyanannak a nőnek, a kifosztottságában kíváncsós Múzsának a reinkarnációja. A női test a nyugati kulturális hagyomány és imaginárius ördögi körének foglyaként, korszaktól s helyszíntől függetlenül, inherensen, a művészet nevében kizsákmányolandó áldozatként tételeződik. Szépsége a vászonra feszülve nyer halhatatlanságot, miközben elsilányul, elfelejtődik a modell valódi mivolta, megélt valósága, s a Drozdik által elsődleges élményeként megjelenített fizikai kínja. (Ld. az órákig tartó műtermi pózolás, éhezés, kiszolgáltatottság, nemi erőszak kínját, vagy a medikai Vénusz modelljének mágikus realizmusba hajló történetét, ami maga az élveboncolás).

Az önéletrajzi ihletéssel is bíró Drozdik-novella képzeletbeli modellje számára innen az egyetlen lehetséges fel/megszabadító kiút a művészé válás. 1975-ben feltápáskodik, s úgy határoz, véget vet korábbi életeinek, visszaveszi testét, saját maga modellje lesz: „Én mintázom, én festem, én fogom használni a testemet, saját művészetem kibontásához” (Drozdik 2007, 69). Azonban ekkor meg a patriarchális értelmezői keretből kilépni képtelen akadémia, kritika vet gátat kibontakozásának. Az aktot kizárólagosan férfiúi esztétikai örömforrásként és műfajként, a vaginális ikonográfiát férfiúi önkifejezési módként kanonizáló intézmény a nőművész-modellt s alkotásait pusztá epigonként marginalizálja. Így, minden logikát kifacsarva, az én-elbeszélő női test a maszkulin művészet utóérzeteként látszódik, a másolat erőszakosan elfoglalja az eredeti helyét. A

múzsamodell a műalkotásba beleíródva radírozódik ki a létezésből, a nőművész pedig kiolvashatatlanságra ítéltetett.

Drozdik hősője azonban nem adja fel, a novella utolsó mondataiban megfogadja, hogy folytatja a Willendorfi Vénuszra hasonlító önaktsorozatot: „kicsi fej, óriási test, és hatalmas vagina. Igen, folytatni fogom, de mostantól meg is mintázom őket, és még kereket is rakok alájuk” (2007, 69). Ez a zárás egyszerre kérdőjelezi meg ironikusan a hasonlóság, hasonlíthatóság fogalmait, az önkifejezés lehetőségeit, és sugallja egyben, hogy a túsarok talán még/már nem elég.

Felhasznált irodalom

- Baglyas Erika és Lipovszky Csenge. 2002. „Aphrodité Anatómiája. Drozdik Orshi Retrospektív Kiállítás.” [Balkon 3](#).
- Barát Erzsébet, Pataki Kinga, Pócs Kata Rita. 2004. „Gyűlölködni szabad (?)” *Médiakutató* (tavasz), [41-59](#).
- Doane, Mary-Anne. (1982)1997. „Film and the Masquerade: Theorizing the Female Spectator.” In Katie Conboy, Nadia Medina, Sarah Stanbury (szerk.) *Writing on the Body. Female Embodiment and Feminist Theory*. New York: Columbia UP, 176-195.
- Drozdik Orsolya, szerk. 1998. *Sétáló agyak, feminista tanulmányok*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- . 2006. *Individuális mitológia. Konceptuálistól a posztmodernig*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- . 2007. „Katherina vallomásai. 1562-ből, 1786-ból, 1958-ból, 1975-ből és 2006-ból.” In Forgács Zsuzsa (szerk.) *Szomjas Oázis. Antológia a Női Szexualitásról*. Budapest: Jaffa, 59-69.
- Drozdik Orsolya/ [Orshi Drozdik](#) honlapja*.
- „Drozdik Orsolya.” [Artline.hu](#).
- Forián Szabó Noémi. 2002. „Én voltam a modell és a modell rajzolója. Beszélgetés Drozdik Orsolyával.” *Élet és Irodalom* [XLVI:9](#) (március).
- Irigaray, Luce. 1985. (1974) *Speculum of the Other Woman*. (*Speculum de l'autre femme*.) Trans. Gillian C Gill. Ithaca: Cornell UP.
- . 1985. (1977) *This Sex Which is Not One*. (*Ce Sexe qui n'est pas un*) Trans. Catherine Porter, Carolyn Burke. New York, Ithaca: Cornell UP.

- Joó Mária. 2007. „Beauvoir és/vagy Foucault: A humanista feminizmus esélyei.” In Séllei Nóra (szerk.) *A női szubjektum*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 58-77.
- Mulvey, Laura. (1975) 1991. „Visual Pleasure and Narrative Cinema.” In Robyn R. Warhol, Dianne Herndl (szerk.) *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. New Brunswick: Rutgers University Press, 432-443.
- Tarczali Andrea. 1999. „Fátyol alatt. Drozdik Orsolyával beszélget Tarczali Andrea.” [Balkon 7-8](#).
- Schuller Gabriella. 2007. „Archaikus Vénusz-torzó. Drozdik Orshi: Vénuszok. Testhajlatok és Drapériák című kiállításáról.” (Budapest kiállítóterem, Budapest, 2007. február 22 – március 26.) [Balkon 4](#).
- Young, Iris. (1985) 1990. „Humanism, Gynocentrism and Feminist Politics.” In Al-Hibri, Simons (szerk.) *Hypatia Reborn*. Bloomington: Indiana UP, 231-249.
- Veress Ferenc. 2006. „Önmagamát megkettőzve.” *Élet és Irodalom* L:38 (szeptember 22.).

Huszár Ágnes

Pécsi Tudományegyetem

A magyar nyelven megjelenő női lapok emberképe

Magyarországon 1989 óta kétfajta női lap van a piacon: több nyelvű világlapok (*Cosmopolitan*, *Marie Claire*) magyar fordításai és honi alapításúak. A világlapok legfőbb üzenete: fogyasztásra való ösztökélés a mögöttük álló tőkeerős hirdetői kör céljait szolgálva. Ezt magas presztízsű referenciacsoportok felmutatásával érik el. A magyar kiadású lapok többféle szocio-kulturális réteget szólítanak meg, de minden esetben egy patriarchális társadalomképnek elköteleződve. Esetükben a legfőbb stratégia a szimpátiakeltés, a fogyasztásra való ösztökélés kevésbé tolaikodó, mint a külföldi lapok esetében. A magyar médiapiacról hiányzik a női olvasókat autonóm személyiségnek tekintő feminista orgánium.

1989 után a magyar médiapiac is felszabadult. Ennek következményeként számos új, meghatározott korosztályt és réteget megszólító női lap jelent meg a piacon. A „nyugdíjas” korú *Nők Lapja* változatlanul tartja magát, sőt, lapcsaláddá bővült. Mellette honi alapítású új lapok is megjelentek, ilyen pl. a *Kiskegyed*. A külföldi alapítású és a hazai lapcsoport szerkesztői koncepciójában, külalakjában, és a mögöttük felsejlő emberképben is markánsan különbözik egymástól.

Női lapok a nemzetközi piacról

A magyar sajtópiacra is tartja magát már évek óta a világszerte népszerű *Cosmopolitan*, *Elle*, *Marie Claire* és társaik. Az igényes szinglik lapjaként számon tartott *Cosmopolitan* 1960 óta van a nemzetközi piacon, jelenleg több mint száz országban, 34 nyelven jelenik meg. Fő témái: *szex*, *divat*, *egészség*, *fitnesz*. Olvasóközönsége a fiatal, 20-35 éves, felsőfokú végzettséggel rendelkező, nagyvárosi, jó anyagi körülmények között levő nőkből verbuválódik. Ők azok, akik bátran kísérleteznek szexuálisan is, de illedelmesen megmaradnak a heteroszexualitás keretei között. Erre a közönségre számítva a lap minden címlapján megjelenik a *szex(i)* szó valamilyen kontextusban. A 2012. februári szám a *dzsungelszexszel* próbál kíváncsiságot kelteni a potenciális vevőkben. Ennek a célcsoportnak nem életcélja a tartós kapcsolat vagy a családalapítás. A szép, vonzó – a lap

terminológiájában: *szexis, dögös* – külsőért viszont jelentős anyagi áldozatokra is hajlandóak. Arcuk, testük „javítását” – sebészeti beavatkozással, kozmetikai kezelésekkel – „befektetés”-ként élik meg. A lap ezt az olvasói réteget célozza meg, de sajátos manipulatív stratégiával létre is hozza. Aki egyszer megvette a lapot, nagy az esély rá, hogy igazi „Cosmo-lánnyá” válik, nemcsak hű olvasóvá, hanem a lapban hirdető márkák vásárolójává is (Huszár 2011a, 128).

Hasonló olvasóközönséghez szól a 2007 óta a magyarországi piacon is jelen levő francia alapítású *Marie Claire*. Ha hagyományos olvasnivalót keresünk a meglehetősen terjedelmes – 170 oldalnyi – lapban, csalódni fogunk. A folyóirat 2010/6-i, átlagosnak tekinthető számának csak egytizedében található valódi olvasnivaló. A lap zömét hirdetések töltik meg, drága, márkás – *Givenchy, Armani, Galliano* és *Manolo Blahnik* – termékek reklámjai. Az olvasmányok közé hét interjú sorolható. A megkérdezettek gazdag és sikeres emberek: egy operaénekes, egy színházigazgató, egy magyar énekes, egy úgynevezett világsztár, egy amerikai-magyar rendező, egy házasságtörések feltárására szakosodott magánnyomozó és négy, a gasztronómia területén sikeres nő. Van ezen kívül a számban egy novella és egy úti beszámoló Madagaszkárról. Tanácsadásnak álcázott reklámszöveg szól az alacsony önértékelésű nőknek arról, hogy a kozmetikai sebészet miként old(hat)ja meg kínzó problémáikat. Ennek a számnak a leghosszabb írása az *Édesbármas* címet viseli. Ebben egy nő – állítólag a lap amerikai munkatársa – beszél el egy történetet, mely szerint a férje kérésére születésnap ajándékként egy szexuális együttlétet szervezett meg egy idegen nő bevonásával. A libertinus szellemiségű kis történet meghökkentő konklúzióval zárul. Az elbeszélő arra a következtetésre jut, hogy, bár élvezte a szokatlan mókát, de ez is csak arról győzte meg: kizárólag a férjét szereti. Ezért le is mond a további szexuális kísérletekről.

A *Marie Claire*-ből kibontakozó kép tehát a vonzó, sikeres és gazdag nőé, aki Givenchyvel illatosítva, Armani cuccokban és Manolo Blahnik cipőben jár, szexuális szempontból felszabadult, sőt, kreatív, de igazán csak az ő édes párját, hites férjét szereti.

Ezek a lapok jellegzetes módon a Mary Talbot által ’művi női testvériség’-nek (*synthetic sisterhood*) nevezett koncepció alapján dolgoznak (Eckert 382). A szövegek írói saját tapasztalataikra való hivatkozásaikkal elmossák a szerzői és olvasói pozíció közti határt. Mintha mindannyian egy nagy barátnői kör tagjai lennének, akik közös ízlés, közös értékrend alapján cselekszenek. Mindenekelőtt hasonló vásárlási szokások, és egyfajta modernül szabad(os) életforma jellemzi őket. Ezek a lapok aztán az olvasókat elsősorban potenciális fogyasztóként szólítják meg, miközben a mögöttük álló hirdetői körök érdekeit tartják szem előtt. A fogyasztásra való

ösztönzés a tanácsadás és az egyéni hangú elbeszélés formáját ölti bennük. Ugyanakkor ezek a lapok a megszólított női olvasókat szuverén lényként kezelik – legalábbis a fogyasztás tekintetében. A férfival kialakított kapcsolat már nem a legfontosabb elérendő életcélként jelenik meg, az anyai és feleségi szerep pedig többé már nem a női lét egyetlen kiteljesítése.

Magyar alapítású lapok

A magyar nyelven megjelenő külföldi alapítású lapok hatással vannak a magyar alapításúak jellegére. Ez elsősorban külső megjelenésükben nyilvánul meg. A külföldi lapok elegáns külsejükkal – minőségi tördelés, fényes papír, színvonalas fotók – versenyhelyzetbe kényszerítik a magyar lapokat. A magyar lapok nem érik el ezeknek a szintjét – kellő tőke hiányában –, de megpróbálják utánózni őket szerényebb anyagi és szellemi ráfordítással. Ahogy a szegény(ebb) lány igyekszik ízléssel, ötletesen, de kevés pénzzel utolérni gazdag(abb) barátnőjét.

Több kiadó is foglalkozik Magyarországon nőknek szóló kiadványok megjelentetésével. A következő hármat az Axel Springer Kiadó ajánlja az olvasóknak.

A *Kiskegyed* a rendszerváltás után született, 1991 óta van a piacon. A vizsgált női lapok között ez a legolcsóbb. Viszonylag silány külső megjelenése és egyéb jegyei mutatják, hogy megcélzott olvasóinak köre a legszegényebb sorsú, legkevésbé képzett nők közül kerül ki elsősorban. Tartalmi elemzés céljából egy tipikusnak tekinthető (20/38., 2011. szept. 20.) számot néztem át. Ebben a legtöbb – szám szerint nyolc – anyag közismert emberek életével foglalkozik, a lap szóhasználatában: a „sztárok”-éval. Ezek egy része kevés szöveggel, szinte képriportként vonultat fel minél több, a populáris kultúrából közismertté lett személyt: *Buli sztárgyerekkel, Sztármotorosok, Itt laknak a sztárok, Sztárok szerelmi háromszögben, Álompárhírek*. Viszonylag terjedelmes írást olvashatunk Oszter Alexandra házasságáról. A szerkesztés logikája szerint neves színész és zongoraművész lányaként, csinos fiatal színésznőként sok olvasó számára lehet érdekes. Van még egy interjú a lapban a „celeb” Szabó Zsófi-val, őt szerelméről, jövődől terveiről faggatják.

A lapszámban két riportot is olvashatunk. Az egyiknek a „hőse” az élettársa bántalmazása miatt hat évre elítélt sorozatszínész, Damu Roland. Szemmel láthatólag ez a lap „vezető” írása. A címlap is képpel utal rá, ezzel kívánják vásárlásra ösztökélni az újságosstandnál böngészőket. Az írás címe: *Hat év sok vagy kevés?* A riport készítői gondos munkával feltárják az ügy előzményeit, követik a bírósági tárgyalások menetét, megfontolás tárgyává teszik a tanúk szavahihetőségét és a színész további sorsát. Érezhetően

ambivalens módon viszonyulnak a Damut bántalmazásért feljelentő élettárhoz. Képmutatóan felteszik a kérdést: talál-e a per után másik „párt” magának? A rejtett üzenet: egy nő számára a lehető legrosszabb a független élet. Ennél az is sokkal jobb, ha a „párja” időnként csonttörésig veri.

A lap fő témája tehát a hírességek életének bemutatása, ami az *'ők is emberek, akárcsak mi'* beállításban történik, az úgynevezett „sztárok” életének árnyoldalait felmutatva. Megtudjuk, hogy bár Oszter Alexandra híres s a szülei is gazdagok, mégsem boldog. A fényképmellékleten a híres család kényszeredetten mosolyog, Alexandra komor képet vág. Damu Roland útja pedig ennél is „drámaibb”: a paradicsomból a pokolba, a celeblétből a fogházba vezet. A képmelléklet végigkíséri Damut a kezdeti bizakodástól egészen az „összeomlásig”. A másik, szintén börtönviselt híresség a lapszámban az 1960-as években feltűnt popénekes, Zalatnay Sarolta. Az ő házát éppen akkor fényképezi le a lap, amikor szállítók viszik ki a házból az adósság miatt lefoglalt bútorokat. Még szerencse, jegyzi meg részvétellel a cikk szerzője, hogy a házát nem tudják elvenni tőle, mert az a lánya tulajdona(?).

A másik terjedelmes riport hősnője egy legfeljebb helyi értelemben vett celeb, az önmagát *Kyra Wicca főpapnőnek*, illetve *mágusnak* nevező személy. A képmellékleten a hölgy kerítésén látható seprűn lovagló boszorkányt ábrázoló tábla látható. Ebből világos, hogy a „főpapnő” tevékenysége kapcsolatban van a szellemvilággal. A riportalany részletesen elmondja, hogyan gyógyítja saját súlyos gerincsérülését meditációval, energetizálással, kristályterápiával, valamint maga készítette kenőcsökkel. „Az orvosok a csodájára járnak” – jegyzi meg csodálattal az újságíró. Az egyik kiemelt alcím így szól „*Nem kell műtét ...*”. Ennek az írásnak az üzenete nagyon is kétes. A szenzációhajhászason és az „egyszerű emberek” celebbé stilizálásán túl érezhető benne masszív orvos-, sőt, értelmiségellenesség. Amellett, hogy reklámot csinál egy nagyon is kétséges hibrid gyakorlatnak, mintha lebeszélni akarná olvasóit a – drágának és sikertelennek feltüntetett – nyugati orvosi beavatkozástól, a medikális javaslatok követésétől.

A lapszám többi írása a tanácsadás kategóriájába sorolható. Ezek egy része ésszerű és praktikus. Szakemberek válaszolnak nagyon röviden és egyszerűen orvosi, gyermeknevelési és szexuális problémákat érintő kérdésekre. Máskor mintha édesanyák vagy idős szomszédasszonyok adnának tippet kevésbé tapasztaltaknak. Megtudhatjuk például, mit tegyünk, ha mosás közben összemegy a ruha. Ilyen tanácsokat a második világháború után olvashattak a nőolvasók a nekik szóló lapokban. Az effajta „trükkök” ismertetése biztosan jelzi, hogy a szerkesztők szegény olvasókra számítanak. Találkozunk még az elmaradhatatlan ételreceptekkel is. Ezek

mindenki által ismert ételek variációi, pl. *hogyan főzzük másként – diétásan, zöldségesen – a töltött káposztát*.

A tanácsadó anyagok másik része bűjtatott reklám. A sminktanácsadó és az őszi divat bemutatása mellett láthatók a ruhák és a kozmetikumok márkanevei. A reklámozott termékek az olcsó árkategóriába tartoznak. Kicsit rafináltabb az *Így marad a kutyád fitt* című írás. Ez csak terjedelmes és érzelmes felvezetés után árulja el a nagy titkot, a minden bajt megoldó kutyatápszer nevét. Van ezen kívül a lapban még más „olvasóbarát” rovat is. Egy képekkel illusztrált beszámoló Firenzéről (reklámok nélkül), keresztretjtvény, tévé- és moziműsor.

Az írások tematikája, valamint a lap viszonylag igénytelen külalakja és olcsósága alapján nyilvánvaló, hogy az alacsony képzettségű, vidéki női olvasókra számítanak. A viszonylag kis terjedelmű és egyszerűen fogalmazott szövegek, valamint egyes anyagok képriport jellege valószínűsíti, hogy a szerkesztőség tisztában van vele: olvasóik nem gyakorlottak a betűk világában. A megcélzott olvasókör szempontjából lényeges, hogy megszólaltatnak egy közismerten cigány származású „sztárt” is. A *Sztárok szerelmi háromszögben* rovatban megkérdezik Bódi Margó slágerénekest, mit érzett, mikor megtudta, hogy férje, Guszti, a Fekete Szemek zenekari formáció frontembere megcsalta. „Nem hisztiztem, nem sírtam (...) Az volt az első kérdésem: megsimogatta a lányt?” (15) – mondja az énekes. A lap ezzel a kijelentéssel valójában a sokak által kedvelt roma énekesnő kulturális tőkájének, saját személyiségének látszólag önkéntes erodálásával hitelesíti a magát a férjének mindenben alávető nő szerepfelfogását a lap.

A fentiek alapján állíthatjuk, a *Kiskegyed* legfőbb üzenete az, hogy a „sztárok” élete sem fenéig tejfel. Ez nyilván bátorítást jelenthet a mindennapok taposómalmában küzdő olvasóknak. Ezek a beszámolók kielégítik egyrészt az olvasók pletykaéhségét, másrészt lehetőséget adnak némi kárörömrre is. Tájékoztatót, ismeretközvetítést a lapban csak a tanácsadó rovat vállal magára, az viszont csakugyan csekély mértékben tartalmaz reklámokat. Ez a lap sem él meg hirdetőik nélkül, az ő termékeik megvásárlására meg is próbálja rávenni olvasóit. Ezt azonban nem teszi tolaodóan.

Az utóbbi évtized újdonsága, hogy a kiadók nem lapokban, hanem valóságos lapcsaládokban gondolkodnak. Ezt teszi az Axel Springer Kiadó is, amikor újraindította a *Gyöngy* című lapot a *Kiskegyed* havi testvérlapjaként. A *Gyöngy* az anyalap koncepcióját valósítja meg nagyobb terjedelemben: (82 lap a *Kiskegyed* 50 lapnyi terjedelmével szemben) finom papíron, igényes megjelenéssel, drágább áron. Ez a lap is gondosan informálja olvasóit a hírességek életéről, az anyalapnál jóval nagyobb terjedelemben. Míg a *Kiskegyedben* négy „sztárotthont” zsúfolnak bele két oldalba, a *Gyöngy* négy

egész oldalt szán 2011. augusztusi számában egy musicalszínész házaspár többszintes házának luxus színvonalú részleteire.

A *Kiskegyed* felfogásától markánsan eltérő módon a *Gyöngy* részletesen foglalkozik a bemutatott személyek szakmai tevékenységével. Mindig kiemeli azonban, hogy a szakmai sikeresség nem megy – nem mehet – a családi élet, az egyéni boldogság rovására. A lap üzenetét így fogalmazza meg a 2011. decemberi számban Oroszlán Szonja színésznő, aki a médiában is előszeretettel vállal szerepet a reality showkban, vetélkedők zsűrijében: „Nem hagyom, hogy felőröljön a becsvágy!” (63).

A *Kiskegyed*hez hasonlóan a *Gyöngy* is bemutatja a „sztárok” életének árnyoldalait, ezt azonban árnyaltabb eszközökkel teszi. A 2011. augusztusi szám címlapján szereplő színésznő elégedetlenségét már a címlapra kitett idézet is jelzi: „Szakmailag vissza akarok találni önmagamhoz”, adják a mondatot Oroszlán Szonja művésznő szájába. A színésznő panaszkodik, felidézi a gyermekkorában átélt betegségeket, a későbbi szakmai kudarccokat. Az olvasó megnyugodhat, a szépen fotózott, elegáns színésznő élete sem fenékgig tejfel. A „sztárbarométer” – le és fel dimenzióban – számol be a hírességek életének alakulásáról. Az egyetlen cigány „sztár”-ról – egy televíziós műsorvezetőről – megtudjuk például, hogy nagyon „lent” van, hiszen: „elvesztette munkáját, házat nem tudja eladni, és új pasi sincs a láthatáron”. Mind a *Kiskegyed*, mind a *Gyöngy* rendszeresen beszámol külföldön dolgozó nőkről. De míg az előző szerény sikereket elérő – Amerikában takarító – nőkről ad hírt, az utóbbiban igényes, kreatív munkát végző karakteres figurák jelennek meg.

A sminktanácsadó és az aktuális divat bemutatása persze itt is elsősorban rejtett reklám. Jóval drágább termékeket reklámoznak, mint a *Kiskegyed*. Az első őszi számban külön írás foglalkozik a cipőkirályokkal, Manolo Blahnikkal, (az ő cipőiben járja Carry Bradshaw New Yorkot), Jimmy Chooval (Diana hercegnő kedvenc cipőkészítője) és hasonló nevekkal. Ezzel üzen a lap az olvasóközönségének, a „trendi nőknek”, akik – így a lap kommentárja – „megszerzik a dizájnercipőt, bármibe kerüljön is”. A lap a reklámokból ítélve a felső középosztály legalább középfokú végzettségű tagjait szólítja meg.

A *Hölgyvilág*ot, a tizenhárom éve megjelenő kétheti lapot, szintén az Axel Springer adja ki. Az előbbi kettőtől abban különbözik, hogy elsősorban a fitneszre, az egészségre fókuszál. A reklámozott kozmetikumok egyfajta ökológiai szemléletet tükröznek, az ételreceptek is egészségtudatosak. Az úgynevezett „magyar sztárok”-ról szóló anyagok – a 2011. szeptember 8-án megjelent számban két kitűnő énekesnővel beszélgetnek – is visszafogottak, ízlésesek. A francia filmsztár, Catherine Deneuve bemutatása kedves és

ironikus. Stílusában, hangvételében ez a lap áll a legközelebb az értelmiségi olvasóhoz.

A Sanoma jelenteti meg a legrégebb óta folyamatosan megjelenő női hetilapot, a *Nők Lapját*. Ez az 1949 októbere óta folyamatosan megjelenő orgánum a rendszerváltásig a nők tömegei számára közvetítette az uralkodó párt ideológiáját, elvárásait. Amikor a lapalapítás időszakában a férfi munkaerő-tartalékok kimerülése miatt szükségessé vált a nők fokozott bevonása a munkaerőpiacra, a *Nők Lapja* pozitív példák felmutatásával – termelési riportok kiváló munkásasszonyokról – segítette ennek a szándéknak a megvalósulását. Amikor pedig csökkentek a munkaerőpiac igényei, a központi politikai irányítás szülésre ösztönözte az asszonyokat. A hatvanas években pedig, amikor a pártvezetés, részben abbéli igyekezetében, hogy elkerüljék a szocializmustól „rendszeridegen” munkanélküliséget, bevezette a gyermekgondozási segély (*gyes*) intézményét, a *Nők Lapja* képes riportokban felmutatott pozitív példákkal igyekezett meggyőzni milliós olvasótáborát arról, hogy lépjen ki három évre – családjá, gyermeke érdekében – a munkaerőpiacról. Ennek ellenére, egyetlen női lapként közkedvelt volt, hiszen tartalmazott olvasható írásokat, riportokat, interjúkat, irodalmi szövegeket is. Népszerűek voltak tanácsadó rovatai, a szokásos partnerkapcsolati problémák megtárgyalásán kívül kaptak az olvasók jogi, orvosi, háztartási, kertészkedési tanácsok is.

A rendszerváltás után a hetilap kikerült a szabad médiapiacra. A nagy konkurencia harc ellenére a *Nők Lapja* a mai napig elég jól állja a sarat. A magazin honlapja szerint hetente mintegy 300 000 példányt adnak el belőle, olvasóinak számát pedig egy millióra becsülik. Piaci részesedését 20-22 %-ra teszik. Ezt főleg a vásárlóközönség hűségével, a „bevezetett név” húzóerejével lehet magyarázni. Van *online* változata is *Nők Lapja Cafe* néven, sőt, tematikus leánylapjai ezoterikus, fitness, ételreceptek tematikában is.

Az alaplap jelenleg nem sugall koherens koncepciót, ragaszkodik a mindenkihez szólás fikciójához. Léteznek a jól bevált tanácsadó rovatok, bár ezek tartalma átalakult. A partnerkapcsolati problémákat tárgyaló levelek annyira népszerűek, hogy írójuk, V. Kulcsár Ildikó sikerrel játszott színpadi produkciót állított össze belőlük *Mondod-e még a szót, szeretlek?* címmel, amit 2011 tavaszán mutatott be a József Attila Színház. De olvashatunk az *Életmód* rovatban a felelős macskatartásról, kertészkedési útmutatót Bálint gazdától – akitől a 2011. szeptemberi számban például azt tudtuk meg, hogyan készítsünk a szilvából cefrét a házi pálinkafőzéshez. Nevelési tanácsok olvashatók Vekerdy Tamás pszichológustól. A szeptemberi számban a vezető anyag interjú Kopp Máriával készült (a SOTE Magatartástudományi Intézetének igazgatóhelyettese, a Népesedési Kerekasztal alapítója) „Válságban is véd a család” címmel.

A fentiek alapján leszögezhetjük, a *Nők Lapja* mindenekelőtt a családanyáknak vagy jövődő családanyáknak és feleségeknek szól. A nő ideálformája az anya. A lap emberképét Müller Péter írónak, a hazai populáris ezoterikus irodalom népszerű szerzőjének szavai foglalják össze: „Az igazi nő nem ’engedelmes’ és nem ’alázatos’ – hanem bízik a férfiban. Ezért hagyja magát vezetni. Nem az engedelmesség, hanem a ’bizalom’ a női odaadás kulcsszava” (*Nők Lapja* 2011. június 1., 48).

A magyar és a külföldi lapok emberképe közti alapvető különbség abban ragadható meg, hogy a külföldi lapok többé-kevésbé szuverén individuumként kezelik olvasóikat, bár elsősorban fogyasztói döntéseikre kívánnak hatni. A magyar lapok a nőt családi szerepeiből – édesanya, feleség, „párját” kereső leány – vezetik le. A magyar lapok szerzői megtartják az író és olvasó pozíciók közötti különbségtételt. A női szerepek közvetítésében is egyfajta mindentudó tanácsadó pozíciójában maradnak meg.

A feminista orgánumpok hiánya

Magyarországon a rövid életű *Nőszemély* kivételével az utóbbi két évtizedben sem jelent meg feminista értékeket következetesen érvényesítő sajtóorgánump. Ilyen szellemiségű internetes fórumok azonban szerencsére vannak. A magyar közönség hagyományörző szokásai miatt azonban, véleményem szerint csak egy hagyományos formában (is) megjelenő lapnak lenne arra lehetősége, hogy észrevehető hatást gyakoroljon a magyar társadalomra. A német nyelvű piacon már harmincöt éve létezik ilyen fórum, az *Emma*, a független feminista folyóirat. Főszerkesztője, Alice Schwarzer közvélemény-formáló orgánummá tette a lapot. Németországban minden ötödik nő és minden tízedik férfi több-kevesebb rendszerességgel a kezébe is veszi a lapot. Ez sokat elárul a feminizmusnak német nyelvterületen tapasztalható társadalmi elfogadottságáról (Huszár 2011b, 173). Az *Emma* első megjelenésétől kezdve nem egyszerűen egy női magazin volt a sok közül. Intézménnyé vált, amely felvállalta a hozzá fordulók megsegítését, társadalmi hálók szövését, egy új nyilvánosság létrehozását. Ennek során nem riadt vissza a vitától, sőt a konfrontációtól sem más sajtóorgánumpokkal és a politikai élet befolyásos csoportjaival. Harcol a nők kizsákmányolása, a prostitúció és a nők hátrányos munkahelyi helyzete ellen.

Ilyen érdekképviselő és -érvényesítő női folyóirat fájdalmasan hiányzik a patriarchális emberképet közvetítő magyar sajtópiacról. Vannak hasonló szellemiségű internetes portálok, mindenekelőtt a *nokert.hu*, de a hagyományos olvasói szokásaikhoz ragaszkodó magyar nők és férfiak szemléletformálására erősebben hatna ha lenne egy kézbe vehető, forgatható, eltehető folyóirat is.

Felhasznált irodalom

- Eckert, Penelope. 2003. „Language and Gender in Adolescence.” In Janet Holmes & Miriam Meyerhoff (eds) *The Handbook of Language and Gender*. Oxford: Blackwell, 381–400.
- Huszár Ágnes. 2011a. „Barátnők között. A női lapok manipulációs stratégiái.” In *A nő terei*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 124-131.
- Huszár Ágnes. 2011b. „Harminc éve Emma.” In *A nő terei*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 173-178.

Folyóiratszámok:

Cosmopolitan 2012/2

Gyöngy 2011/8

Hölgyvilág 2011/35

Kiskegyed 2011/38

Marie Claire 2010/6

Nők Lapja 2011/22, 2011/36

Kovács Edina

Debreceni Egyetem

Tanár(nő)kép a rendszerváltás előtt és után¹

A társadalmi nemek és az oktatás kérdésével foglalkozó kutatók (Smulyan 2006; Gaskell 2006) vizsgálatai azt bizonyítják, hogy a média által közvetített tanárkép olyan kulturális konstrukció, amely egyértelműen nemekhez kötött, alakulására hatással vannak a társadalmi nemekhez kötődő sztereotípiák. A biológiai nemük szerint férfi tanárokhoz nagy arányban és jellemzően „férfias”, a biológiai nemük szerint női tanárokhoz pedig „nőies” értékek kapcsolódnak. Ez a magyar médiában is hasonlóan alakul. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a rendszerváltás előtti és utáni időszakban mutatkozik-e különbség a médiában a tanári szerep és a társadalmi nemi sztereotípiák összekapcsolódásában. Az elemzés során a *Szomszédok* című szappanopera első, rendszerváltozás előtti, 1987-es évfolyamát, illetve az utolsó, a rendszerváltozás után készült, 1999-es évadát vizsgálom. Arra kerestem választ, hogy az 1987-e reprezentáció tükrözi-e a szocializmus – az ideológia szintjén – egyenlőségre törekvőbb nőképét, és változik-e ez az 1999-es évfolyamban, s ha igen, milyen irányban, vagy – a rendszertől függetlenül – azonosak-e a sorozatban megfogalmazódó elvárások.

Szerepek és identitás(ok)

A posztmodern szubjektumfelfogása szerint a tanári identitás – ahogyan minden, társadalmi szerepeinket, cselekvési lehetőségünket meghatározó identitás – kulturális konstrukció. E konstrukciók legfőbb funkciója, hogy „az általános tudáskészlet bizonyos szerepeit közvetítik. Az egyes ember az általa képviselt szerepek kapcsán a társadalom objektívált tudásának bizonyos területeivel is kapcsolatba kerül, és pedig nem csupán a szó szorosabb, kognitív értelmében, hanem a normák, értékek, sőt érzések ’tudásának’ értelmében is” (Berger és Luckmann 110). Az identitás konstruktivista szemlélete meglehetősen távol áll a magyar pedagógusszerep-elméletek és neveléstudományi kutatások általános megközelítésétől: ezekben általában a szerep viszonylag szűk szociálpszichológiai definícióját fogadják

---

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta.

el.² A szakirodalomban leggyakoribb meghatározások tartalmilag megegyeznek a Buda Béla által felsorolt jellemzőkkel: a szerep a társadalmi szerkezethez kapcsolódó fogalom, az elfoglalt pozíciókhoz tartozó szabályrendszer; megszabja a pozíciót betöltő személy viselkedését, illetve a partnerek viselkedését az interakció során. E szerepek – adott feltételek mellett – összefüggő viselkedésmodelleket írnak elő (Buda 53-57).

Ez a felfogás általában azt eredményezi, hogy a szakirodalom a tanári szerep megvalósításának módját, az elvárt tulajdonságokat egy minden szempontból homogén tanárképet alapul véve vizsgálja. Amikor pedig a nemek szerinti eltéréseket is figyelembe veszi, akkor az esszencialista nem-felfogás keretén belül maradva, olyan állításokat fogalmaz meg, mint például Zrinszky, aki szerint jellemző, hogy a nők „nagyobb súlyt helyeznek a tanulókkal való személyes kapcsolatok minőségére, és szerepkészletükben gyakran dominál az 'anyahelyettes' szerepe” (Zrinszky 13). Emellett – folytatja Zrinszky –, inkább meghatározó a nők számára az „intenzívebb érzelmi töltés, kötődés és ennek igénylése, bizonyos fokig jellemzőbb rájuk a gyerekek gondolatai, érzelmei iránti érdeklődés”. Zrinszky hozzáteszi: „a férfiak számára inkább az oktatási folyamat sikere a meghatározó” (u.o.13.). Nem merül fel ugyanakkor a kérdés, hogy vajon honnan erednek, hogyan alakulnak ki ezek a szerepelvárások és megvalósítási módok.

Az előbbiekkal szemben Thun – a konstruktivista felfogást követve – nem csupán leírja a tanári és a társadalmi nemi identitás viszonyát, de kísérletet is tesz annak elemzésére. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a tanári szerep alakulásakor „a szociális erő, a státusz és a hatalom kérdése” feltétlenül tanulmányozandó, mivel ezek azok a tényezők, amelyek a női identításban háttérbe szorúlnak (Thun 636). Hasonló eredményre jut Weiner, aki azt is megjegyzi, hogy noha az iskolák társadalmi entitások, így sem a „női”, sem a „férfi” tanári szerepekben nincs semmi „természettől adott” (*natural*)³, a kutatók és az oktatás irányítói „makacsul” (*stubbornly*) semmibe veszik a társadalmi nemi jellegzetességeket a tanítással kapcsolatban (Weiner 279).

Abból kiindulva, hogy mind a tanári, mind a társadalmi nemi szerep kulturális konstrukció, feltételezhetjük, hogy az egyén identitásalakulása során e konstrukciók hatással vannak egymásra. Ha például bizonyos elvárások mindkét szereppel kapcsolatban megjelennek, akkor a megvalósítás során – az elvárások kettős ereje miatt – az egyén számára lényegesen kisebb

² Zrinszky László szerint például „a szerep mint szociális kategória azoknak a szociális előírásoknak (elvárásoknak) az együttese, melyeket az egyén státusa, vagyis a szociális rendszerben elfoglalt helye határoz meg” (Zrinszky 1994: 8).

³ Az idézett szövegnek nincs magyar fordítása, így zárójelben megadom a kifejezések eredeti, angol változatát.

az egyéni szabadság, a választási lehetőség. Mivel az identitást erősen meghatározza a reprezentáció, amely a maga sajátos viszonyaival azt is lényegesen befolyásolja, hogy bizonyos identitások hogyan jelennek, jelenhetnek meg (Hall 1997), így érdemes a társadalmi nemi és a tanári szereppel kapcsolatos reprezentációkat és ezek kapcsolatát vizsgálat tárgyává tenni. E társadalmi reprezentációk megjelenésének egyik fontos terepe a média. Az amerikai kutatások például azt állapítják meg, hogy a férfi tanárok a népszerű irodalomban és a filmekben szinte kivétel nélkül hősök, akik készek a kockázatvállalásra, sőt, a közép-szerű konvenciókkal szemben az ellenszegülésre is – az amerikai férfi tanárok tapasztalata pedig, hogy hibaként róják fel nekik, ha nem elég maszkulin a viselkedésük (Kovács 2011).

Tanulmányomban a *Szomszédok* (Magyar Televízió, 1987-1999) című tévésorozat tanári reprezentációit elemzem, mivel a több éven át gyártott sorozat lehetőséget ad arra, hogy első, 1987-es és utolsó, 1999-es évfolyamának tartalomelemzését összevetve a tanárkép időbeli változását is vizsgáljuk. Mutatkozik-e különbség az 1989-es rendszerváltozás előtt és azt követően a tanári szerep és a nemi sztereotípiák összekapcsolódásában?

A nőkhöz kötődő gender sztereotípiák jelenléte

A nők helyzetét vizsgáló feminista elméleti kritika kezdetben, a 20. század első felében a férfiak és nők közötti nemi különbség problémáját állította a középpontba. Ehhez egy, a biológiai nemmel azonosított, esszencialista nő-fogalom kapcsolódott, amely a nők egyetemes alávetettségére fókuszált. Az esszencialisták szerint a nem (*sexus*) olyan egyetemes, minden kultúrában és társadalomban megjelenő emberi jelenség, amely az adott személyt vagy személyeket alapvetően meghatároz (Francis 2006).

Ám az 1970-es évek végén felmerül a kérdés: vajon a „nő” és a „férfi” valóban olyan kategória-e, amilyennek látszik. Problémamentes, mindenki számára egyértelműen meghatározott; vagy olyan absztrakció, amely korántsem kínál mindenkinek illeszkedési pontokat. A „gender” szót – amelynek egyszavas magyar megfelelője nincsen, s csak a „társadalmi nem” kifejezéssel írható körül – a társadalomtudomány területén először Ann Oakley használja 1972-ben, majd a terminológiában a „női” és a „férfi” kifejezéseket is lassan felváltja a femininitás és a maszkulinitás, hangsúlyozva, hogy társadalmilag konstruált nézőpontokról és viselkedési sajátosságokról, nem pedig esszenciális, a biológiai nemiséghez egyértelműen kötődő tulajdonságokról van szó (Francis 2006). A konstruktivista szemlélet szerint sem a femininitás, sem a maszkulinitás nem öröktől létező. A nemi és szexuális sokféleség történetileg és kulturálisan meghatározott módon jön

létre, a különböző társadalmi közegekben különféleképpen nyilvánul meg, és különféle funkciókat tölt be, következésképp diszkurzusok és kutatások lehetséges tárgya.

A feminizmus második hullámával egy időben jött létre a feminista filmelmélet, melynek kezdetben két irányzata fejlődik ki: a tükröződési és a reprezentációs elmélet (Biró 2009). A tükröződési elmélet korai jeles képviselői Sharon Smith és Molly Haskell, a reprezentációs elmélet pedig egyebek mellett Laura Mulvey és Claire Johnston nevéhez fűződik. A tükröződési elmélet inkább szociologikus, és néhány kritikus szerint⁴ túlságosan optimista abban a tekintetben, hogy viszonylag egyszerűen lehetségesnek tartja a filmek által is közvetített nemi egyenlőtlenségek megszüntetését: a változáshoz a női filmkészítőknek korrigálniuk kell a nők filmben megjelenített sztereotíp képeit. Ezzel szemben a pszichoanalitikus alapokon nyugvó reprezentációs teória a másik véglettel, a pesszimizmussal jellemezhető, mivel a nő filmbeli jelenlétét – vagyis inkább a nők hiányát – a patriarchális ideológia által meghatározott jelként értelmezi (Biró, 2009). Ám a két elmélet közös pontja, állítja Biró, hogy mindkettő leszögezi: a nőket a férfiszempontoknak megfelelő módon, egyszersmind a férfiktól eltérően ábrázolják, azaz a filmek női karakterei a társadalmi nemi sztereotípiákat jelenítik meg. Az ötvenes évek óta eltelt évtizedek alatt – bár a hollywoodi filmek egyre inkább igyekeztek a nőket különféle szerepekben ábrázolni – a sztereotíp megjelenítés nem sokat változott. Biró Johnstont idézi, aki szerint – feltehetően a könnyebb megértés, a konvenciók elfogadása miatt – a mainstream hollywoodi mozira kezdetben jellemző volt mind a férfiak, mind pedig a nők sztereotíp ábrázolása. Ám a férfiak filmbeli képe időközben differenciálódott, a nőké pedig továbbra is sztereotíp és többé-kevésbé változatlan maradt, a szexista ideológia működése, illetve azon opposíció következtében, amely a férfit a történelmen belüliként, a nőt pedig ezen kívüliként, egyben változatlanaként tételezi (Johnston, idézi Biro 21).

Hasonló eredményre jutottak azok a nemzetközi és hazai vizsgálatok, amelyek a társadalmi nemi szerepek médiabeli ábrázolását kutatták. Eszerint a nemi szerepek a médiában általában 'hagyományos' és sztereotíp módon jelennek meg. A Global Media Monitoring 2010-es kutatása szerint világszerte jellemző, hogy a nők a politikával és a gazdasággal kapcsolatos hírekben háromszor kisebb valószínűséggel szerepelnek, mint a férfiak, és a nőkkel kapcsolatban hatszor gyakoribb, hogy a családi állapot szóba kerül, mint a férfiak esetében. Európában ez utóbbi arány „csupán” háromszoros,

---

⁴ Lásd pl. Ruby Rich és Claire Johnston elemzéseit.

ugyanakkor a gazdasággal kapcsolatos híreknek mindössze 21 százaléka köthető a nőkhöz.(Who Makes the News? 2010⁵).

A tananyag és a tankönyvek tekintetében is jellemző, hogy a nők – és más kisebbségek – tapasztalatai csak ritkán képezik az elsajátítandó tudás részét. A hazai kutatások azt mutatják, hogy a tankönyvek elsősorban a fiúk és a férfiak élettapasztalatit ábrázolják, a megjelenő személyiségiyek és viselkedésbeli jellemzők pedig erősen tükrözik a társadalmi nemi sztereotípiákat. Így például a fiúk agresszivitását, objektivitását és önállóságát, illetve a lányok érzelmességét, gondoskodó magatartását és szépségét. A lányok valós élettapasztalatai és a női alkotók munkái pedig csak elenyésző arányban fordulnak elő a tankönyvekben (Czachesz, Lesznay és Molnár 1996; Kereszty 2005; Kereszty 2007).

A sztereotípiák változatlansága kapcsán gyakran felmerül a kérdés: Miért fogadja el a nők jelentős része normaként a sztereotípiák által meghatározott, alárendelődő „nőiséget”? Kovács Mónika szerint a sztereotípiák ereje abban rejlik, hogy legitimációs funkciójuk révén a társadalmi rendszer stabilitását biztosítják: a stabilitás igénye gyakran győzi le a magasabb önértékelésre irányuló késztetést. A sztereotip normák az alacsonyabb státusú csoportok, így a nők számára is előírják, hogy kooperáljanak a magasabb státusú csoport tagjaival. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan az alacsonyabb státusú csoportokról kialakított sztereotípiák inkább jóindulatúak, mintsem ellenségesek. De ennek az inkább pozitív képnek is egyértelműen része „az alacsonyabb státusú csoportok leértékelése a kompetencia dimenzió mentén, illetve azoknak a dimenzióknak a magasabb társadalmi értéke, amelyekben a magas státusú csoport a kiemelkedőbb teljesítményű” (Kovács 101). A dimenziók ilyen módon való értékelése következtében a csoportok strukturális viszonya meghatározza, hogy melyik csoport tagjait tisztelik kompetenciája miatt, és melyek esetében számít negatívumnak.

A nemek szerinti megkülönböztetés a nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárásokban is megjelenik. Robin Lakoff már 1973-ban kimutatta, hogy az, amit „női nyelv”-nek gondolnak el, valójában a nők által elfoglalt/elfoglalható hatalomhiányos pozíciókat tükrözi vissza. Már gyerekkorban, ha egy kislány olyan „durván” beszél, mint egy fiú, akkor vagy szidást kap, vagy nevetség tárgya lesz. Miközben a norma, amihez képest valami „női” beszédnek hallatszik, normatív jellegénél fogva, indirekt módon „nem-semleges”-nek értelmeződik. Lakoff úgy véli, a nyelvhasználatbeli különbség minden szinten megmutatkozik: a szavak megválasztásában, a

---

⁵ A Global Media Monitoring Project egy 1995-ben indult longitudinális kutatás, amelyben 71 ország több ezer önkéntese vett és vesz részt, így az egyes jelentések szerzőinek nevét nem tüntetik fel.

mondatok szerkesztésében és a nem-verbális jellegzetességekben egyaránt. Így például a nők több úgynevezett „üres” melléknevet („isteni”, „édes”) – szemben az „informatív”-nak gondolt, férfiakkal társított szavakkal –, több udvariassági formulát, több kérdést és „ugye” kérdést, több, habozást kifejező szót, kevesebb erőteljes kifejezést, kevesebb káromkodást használnak. Lakoff szerint mindezek közös együttthatójaként a nőket nem tekintik erős, racionális, a hatalommal élni tudó, önálló döntéseket meghozni képes embernek, ugyanakkor, ha egy nő változtat a tőle elvárt „nőies” nyelvhasználatán, akkor nőietlennek, agresszívnek, s kevésbé szeretetreméltónak fogják tekinteni (Lakoff 51).

A tanárnőkép és várható változásai

A tanári szerep médiaábrázolása az angolszász szakirodalomban is viszonylag kevésbé kutatott, de egyértelműen arra a következtetésre jut, hogy a tanárok megjelenítése erősen hordozza a társadalmi nemi sajátosságokat. Lisa Smulyan a tanári identitás alakulása kapcsán két filmbeli tanárábrázolást mutat be annak érzékeltetésére, milyen eltérések mutathatók ki a férfi és a női tanárokról konstruált képek között. Az egyik említett film az 1995-ös *Mr. Holland's Opus*, magyarul Csendszimfónia címmel mutatták be, rendezője Stephen Herek, a másik az 1996-os *Matilda*, amely magyarul a „Matilda, a kiskorú boszorkány” címen került mozikba, rendezője Danny DeVito. A Csendszimfónia főszereplője, Mr. Holland, eredetileg zeneszerző. Azért kényszerül zenét tanítani, hogy eltartsa a családját. De fantasztikus eredményeket ér el a zenével: egy hős. A női tanár, Miss Honey⁶ egy, a gondjaira bízott nyolcéves gyermek támogatásával győzi le a félelmeit és vesz elégtételt azokon, akik korábban megbántották. Majd ezek után örökbe fogadja a kislányt, amivel a film rendezője megerősíti az anyai és a tanárnői szerep összemosását (Smulyan, 2006). Hasonló megállapításra jut Gaskell és Mullen is (olyan filmek elemzése alapján, mint a *Blackboard Jungle* [Tábladzsungel], *Stand and Deliver* [Mutasd meg, ki vagy!] és a *Lean on Me* [Kőkemény diri]). A férfi tanárok a népszerű irodalomban és a mozifilmekben szinte kivétel nélkül hősök, akik készek a kockázatvállalásra, sőt, a középserű konvenciókkal szemben az ellenszegülésre is, míg a tanárnők hatalommal nem bíró személyek, akiknek alapvetően gondoskodó szerep jut. (Gaskell és Mullen 2006).

⁶ A névválasztás is beszédes: a „honey” jelentése méz, becéző névként a magyar Édesnek felel meg, a film alapjául szolgáló Roald Dahl regény 1988-as kiadásában („Matilda három csodája”) is „Édes kisasszony”-nak fordították.

A fentiek alapján várható, hogy a tanárnők és a tanárok filmbeli ábrázolása a magyar médiában is hasonlóképpen alakul, azaz a tanárnőkről alkotott képben megjelennek a hollywoodi filmekből is jól ismert gender sztereotípiák. Az elemzéshez választott sorozat, a *Szomszédok* figyelemre méltó sajátossága, hogy első (1987-es) évfolyama még a rendszerváltás előtt, míg utolsó (1999-es) évfolyama közel egy évtizeddel a rendszerváltás után készült. Így alkalmat adhat annak vizsgálatára is, hogy vajon a rendszerváltozással járó társadalmi szemléletváltozás hatást gyakorolt-e a tanárok ábrázolására, s ha igen, milyen módon.

A szocializmus nőképét az 1970-es évektől sajátos kettősség jellemezte. Az ideológia szintjén inkább törekedett a nemek közötti egyenlőségre. Például a '70-es évek végétől a nők részére is magától értetődővé vált a kereső tevékenység, és nemcsak a hagyományosan „nőinek” tartott pályákon, ugyanakkor az informális közvélekedésben élt a sztereotíp női szerepfelfogás is (Valuch 2006). Hasonló következtetésre jut Acsády, aki szerint a kettősség oka, hogy az olyan, „felülről diktált” intézkedések, mint amilyen 1946-ban az általános választójog megadása volt, találkoztak a magyar közéletben csaknem száz éve jelen levő emancipációs elvárásokkal, mozgalmakkal. Innen nézve, a nők politikai jogainak kiterjesztését értelmezhetnék a demokratizálódás magától értetődő fejleményeként. Ám az egypártrendszer időszakában a nők politikai, társadalmi függetlenedése, munkavállalása már kizárólag a kommunista párt társadalmi programjának részeként jelent meg, mondja Acsády. Végso soron az államszocializmus nőpolitikáját részleges emancipáció jellemezte. A nők részben integrálódtak a munka és a hatalom világában, másrészt megtartották az otthonnal, a háztartással összefüggő szerepeiket. Az úgynevezett gyes-diszkurzus és szex-diszkurzus a nőt külön funkcióiban szemlélte csupán, például anyaként, vagy erotikus testi mivoltában, és a társadalmi problémák miatt nem a rendszert magát, hanem a nőket hibáztatta (Acsády 15). Így az elvek szintjén ugyan nem a biológiai nem határozta meg az egyén függetlenségét vagy képességeit, ugyanakkor a gyakorlatban például a gyermekek ellátása „női” probléma volt.

A fentiek alapján egyik hipotézisem az, hogy a *Szomszédok* teleregény elemzésre kiválasztott 1999-es évfolyama a tanári identitást a társadalmi nemi sztereotípiákkal összekapcsoló tanárképet konstruál. Azaz, a férfi tanárokhoz nagy arányban és jellemzően „férfias”, a tanárnőkhöz hasonló mértékben „nőies” értékek kapcsolódnak.⁷ Kérdés ugyanakkor, hogy a szocializmus

⁷ A „nőies” és „férfias” értékek alatt a Bourdieu által megfogalmazott, intézményesített nőies – férfias oppozíciókat értjük, amelyek részben *Férfiuralom* című esszéjében (Bourdieu 1994) olvashatóak, részben Séllei Nóra idézi ezeket, a *Miért félünk a farkastól?* című kötetében, Toril Moi „Bourdieu elsajátítása” című munkáját alapul véve (Séllei 2007).

ellentmondásos, mégis inkább egyenlőségelvű nőképe az 1987-es évfolyamban hogyan befolyásolja a tanárképet. Ezen évfolyamban is a férfi tanárok sajátja a legitimációs, információs és gazdasági hatalom, a kompetens beszéd és viselkedés, vagy a tanárnők is részesülnek a megbecsülésből és a presztízsből? Azt tételezem fel, hogy a hatalom és a kompetencia egyenletesebben oszlik meg a különböző nemű tanárok között, ugyanakkor a sztereotípiák is visszatükröződnek, például a magánéleti szerepek jelenléte kapcsán.

A *Szomszédok* két évfolyamának jellemzői

A tartalomelemzés elemzési egységének a jelenetet választottam.⁸ Jelenetnek tekintünk egy interakciósort mindaddig, amíg sem a szereplők száma, sem a helyszín, sem a téma nem változik, vagy a háromból legalább kettő azonos marad. Egy epizódon belül is külön jelenetként kezeltem azokat, amelyek esetében éles témaváltás történt és a szereplők összetétele is változott.

Független változóként a „tanár”-t definiáltam, amely felveheti a „férfi tanár” vagy a „tanárnő” értéket. Az elemzés során a Bourdieu által megállapított úgynevezett intézményesített nőies – férfias oppozíciókat vettem alapul:

közéleti, nyilvános	_____	magánéleti, személyes vonatkozású
hatalommal bíró	_____	hatalommal nem rendelkező
szakértő, információs hatalma van	_____	hozzá nem értő, nincs információja
magas presztízzsel bír	_____	nincs presztízse
gazdasági hatalommal, vagyonnal bír	_____	nincs gazdasági hatalma, vagyona
sikeres	_____	sikertelen
határozott	_____	határozatlan
szellemi, észbeli dolgokhoz kötődik	_____	testi, biológiai dolgokhoz kötődik
utasít, elrendel	_____	végrehajt, kiszolgál
egyenes, nyílt	_____	manipulatív, kerülővel közelít
beszéde határozott	_____	beszéde határozatlan, bizonytalan
viselkedése adekvát, megoldja a helyzetet	_____	viselkedése inadekvát, a helyzet megoldása nem tőle ered

Elemzésem során ezeket az értékpárokat és a hatalmi, a pozíciót definiáló szimbólumok (ruházat, tárgyak, beszéd jellege) jelenlétét, illetve nemek szerinti megoszlását vizsgáltam, az adatokból többdimenziós kockákat képezve.

⁸ Módszertani kérdésekben elsősorban Klaus Krippendorf 1995. A *tartalomelemzés módszertanának alapjai* kötetére támaszkodtam.

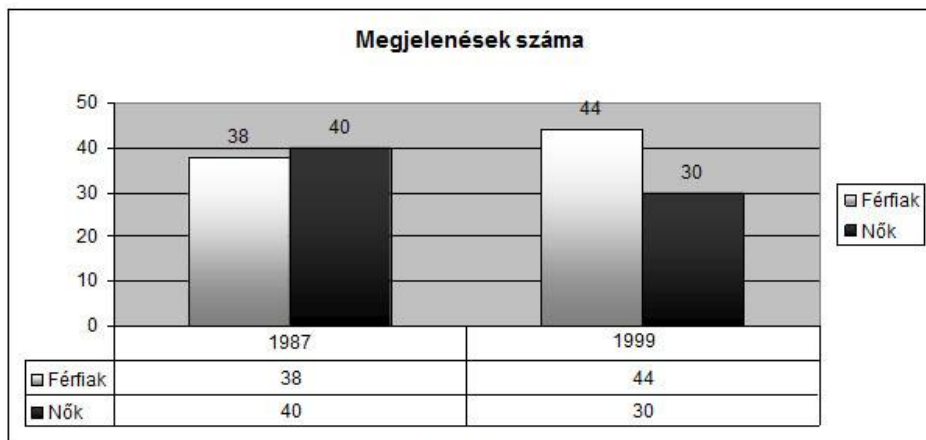
Mindkét évfolyamban 28 olyan jelenetet tudtam elkülöníteni, amelynek tanárok a szereplői. A legrövidebb jelenetek mindkét évfolyamban 30 másodpercig tartanak, a leghosszabbak 1987-ben 2 és fél, 1999-ben 2 percig, az átlagos jelenethossz 1 perc 25 másodperc, illetve 1 perc 13 másodperc.

Az iskola terepe azért jelenik meg a sorozatban, mert az egyik főszereplő, Vágási Jutka tanárként dolgozik. Az ő jellemzőit, illetve a vele kapcsolatos információkat nem vettem figyelembe az elemzés során, mivel erősen torzította volna a „tanárnő” dimenzióit. Egyértelmű ugyanis, hogy a magánéletéről, például a szüleivel zajló konfliktusáról, vagy a tervezett gyermekvállalásáról nem elsősorban „nőisége” okán értesülünk, hanem a főszereplőkhöz kapcsolódó cselekmények logikája miatt. Ugyanakkor sikeres problémamegoldásaival is alapvetően a személyiségét jellemzik a sorozat alkotói és nem a tanárnőket általában.

A 28 jelenetből mindkét kiválasztott évadban 18 – 18 jelenet játszódik iskolai helyszínen, ezen belül 1987-ben 11, 1999-ben 16 a tanári szobában. Az iskolai tereket illetően tehát nincs szignifikáns különbség a nők és a férfiak között abban a tekintetben, hogy milyen helyszínen jelennek meg. Nincs különbség a tanárokat / tanárnőket körülvevő szimbolikus tárgyak tekintetében sem. A férfiak és a nők nagyjából azonos gyakorisággal láthatóak falújságok előtt, naplóval vagy tollal, könyvvel a kezükben, füzetekkel körülvéve.

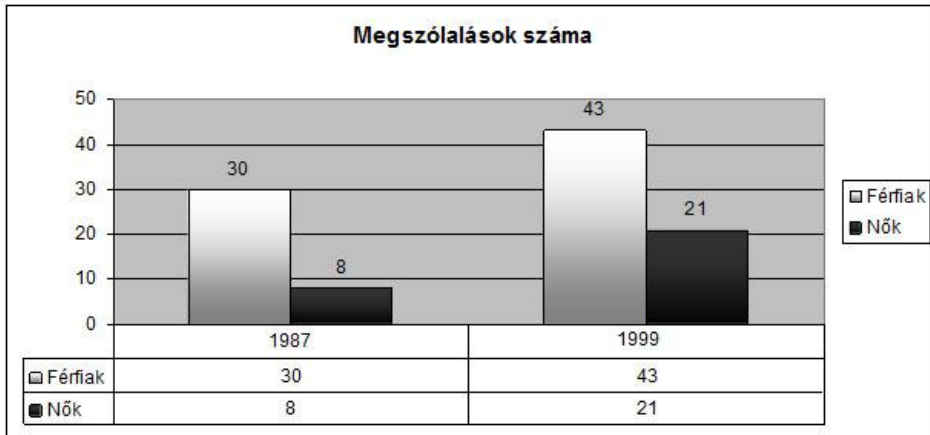
Mindkét évfolyamban kivételt jelent azonban a két igazgató, és ez a különbség már a tanárnőképet is befolyásolja. Az 1987-es évfolyamban még két iskola szerepel, ezek egyikének igazgatója nő (Márta néni), a másiké férfi (Hável). Mindketten több alkalommal jelennek meg az asztalfőn és/vagy hatalmi szimbólumokkal körülvéve, például nagy íróasztal előtt, vagy térképekkel a hátuk mögött. Ugyanakkor Hávelt egy alkalommal takarítani is látjuk. 1999-ben már csak egy iskolát látunk, így kizárólag Hável szerepel igazgatóként. Ő most is több alkalommal jelenik meg, például a tanári asztalfőn, de ő ebben az évadban a hatalmi szimbólumok használatát tekintve a férfi tanároktól éppúgy különbözik, mint a nő tanároktól. Ugyanakkor az a tény, hogy a hatalom megtestesítője férfi, megerősíti a nők hatalomhiányos, alárendelt helyzetét.

Ahogy az 1. ábra mutatja, a megjelenések számát tekintve jelentős eltérést láthatunk a két időpont között.

1. sz. ábra
A tanámők és a tanárok megjelenésének száma
Forrás: saját adatok

1987-ben közel azonos gyakorisággal jelennek meg tanárnők és férfi tanárok (40/38), ám 1999-ben lényegesen többször látjuk a férfiakat: 44 alkalommal, míg nő tanárokat csak 30-szor. A megszólalások tekintetében viszont, mint azt a 2. ábra mutatja, rosszabb a helyzet a rendszerváltás előtt, mint 1999-ben.

2. sz. ábra
A tanámők és a tanárok megszólalásának száma
Forrás: saját adatok

Noha gyakorlatilag azonos számú férfi és nő tanár van jelen 1989-ben – sőt, a nők kettővel többen vannak –, mégis, a tanárnők kevesebb, mint egynegyede beszél, míg a férfiak háromnegyede. Az 1999-es évfolyamban pedig a férfi tanárok gyakorlatilag mindegyike megszólal, míg, az egyébként is egynegyeddal kevesebb számú nőnek mindössze a kétharmada. Azaz a nők

a rendszerváltás előtt ugyan láthatóak a köztereken, de alapvetően dekorációként, míg a rendszerváltás után kezdenek eltűnni, ám ha mégis megjelennek, a megszólalásra is van esélyük. Ugyanakkor az 1987-es évfolyamban a nők a „normatív” férfinyelvhez hasonlóan beszélnek, például utasításokat adnak a diákoknak, vagy információt cserélnek egymással. Ezzel szemben az 1999-es évfolyamban a női megszólalások többsége valamilyen „nőies” pozícióból történik: például tanácsot kérnek, bizonytalanságukat fejezik ki, vagy a férfiakra hárítják egy probléma megoldását.

Az öltözködés tekintetében az 1987-es évfolyamban a tanárok és a tanárnők szinte azonos módon jelennek meg, az elegáns, illetve a köznapis vagy sportos viselet nagyjából ugyanannyiszor fordul elő. Kivételt jelent, hogy a férfi tanárok a jelenetek egyharmadában köpenyben láthatóak, ez a nők esetében csak kétszer fordul elő. 1999-re a tanárok öltözködése sokkal tradicionálisabbá válik, de csak a férfiak esetében. Míg a tanárnők mindössze két alkalommal – az évváró előtt, és egy értekezleten – láthatóak a tradicionális értelemben vett elegáns, ünnepélyes ruhában (blézer, kosztüm), ezzel szemben a férfiak az esetek felében viselnek öltönyt, vagy inget nyakkendővel, és csak az esetek felében pólót vagy pulóvert. Egy tanárnőt (Veronikát) emellett a napközis tábor strandjelenetében fürdőruhában – a test jelentős részét szabadon hagyó bikiniben – is látjuk. Azaz a szocializmus viszonylag egyenlőségre törekvő viseletét a rendszerváltozás után a férfiak részéről a tekintélyt erősítő öltönyt váltja fel, míg a nők esetében a lazább viselet a pozíció köznapiságát jelzi, olyannyira, hogy esetükben a test már-már kendőzetlen ábrázolása is lehetségessé válik.

A névhasználat tekintetében az 1987-es évfolyamban a tantestületben felbukkanó tanárok többségének meg sem ismerjük a nevét. Csupán Jutka (a sorozat egyik főszereplője) igazgatónője, Márta néni, illetve az idős magyartanár, Béla bácsi szerepel megszólítással. Ezen kívül még két kollégának van neve. Bár Hávelnek (az iskola igazgatójának) csak a vezetéknevét, Vilmának (a tornatanárnak) csak a keresztnévét tudjuk. Így bizonyos mértékben hierarchiát tükröz a megszólítások, a nevek rendszere. 1999-re uralkodóvá válik az a tendencia, hogy a nőknek csak a keresztnévét ismerjük – Vilma és Veronika –, míg a férfiak megszólítása két esetben vezetéknevű (Hável, Bujáki), egy esetben a teljes név (Nagy Csaba), és egy esetben keresztnév és „bácsi” megszólítás (Béla bácsi). Mivel Hável és Bujáki, a két keresztnéven szólított tanár egyben vezető is a tantestületben, a vezetékneven szólítás a rendszerváltozást követő kontextusban egyértelműen magasabb pozíciót és nagyobb tekintélyt jelent, mint a keresztnéven szólítás.

A rendszerváltás előtti évfolyamban a férfiak és a nők között nem találunk jelentős eltérést a reál – humán tárgyak tanítását illetően. Hável matematika-fizika szakos, Béla bácsi magyart tanít, két tanárnőről pedig

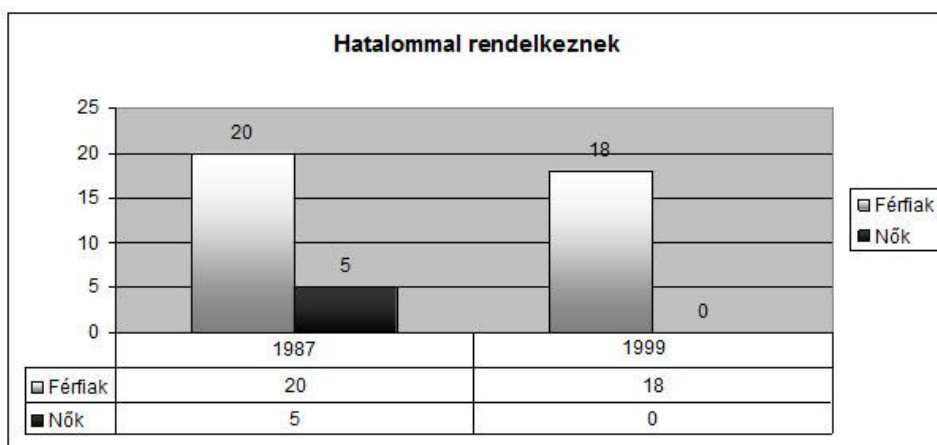
elhangzik, hogy magyar-matematika szakosok. Ám már ekkor megjelenik a férfi – női megkülönböztetés dimenziója mentén a tudomány – „egyéb” ellentétpár: Vilma testnevelés, míg az elemzésből egyébként kihagyott Vágási Jutka ének-rajz szakos tanár. Azaz a nőkhöz esetükben csak az „érzék” igénylő készségtárgyak kapcsolódnak, azok, melyekhez a „tudás” társul, nem. Sőt, az úgynevezett készségtárgyak kizárólag a nő tanárokhöz kapcsolódnak. 1999-ben, a sorozat utolsó évfolyamában a tudomány – „egyéb” oppozíció válik egyértelművé. Két tanárnőről tudjuk, hogy mindketten testnevelést tanítanak, a címszereplő Vágási Jutka pedig már csak éneket. Azaz a nők tantárgyainak már semmilyen módon nincs kézzelfogható „tudományos” eredménye. Emellett Vilma, amikor tanárból vállalkozóvá válik, női testeket formáló mozgástúdiót vezet, ami szintén a nő esztétikai funkcióját, egyszersmind a nők biológikumhoz kötődését erősíti (Séllei 40).

Ennek kapcsán fontos rávilágítani a testi/biológiai szint kezelésében lezajló látványos változásra. A testiség feminizálása, a női test és szexualitás közszemlére tétele határozottan szexista jellegzetesség, ahogyan – részben ehhez kapcsolódóan – a megújuló szenny eltakarításának „női munkává” minősítése is (Séllei 43, 137). A *Szomszédok* 1987-es, első évfolyamban Vilma testnevelést oktat, azaz a test formálása a nőkhöz kötődik, ugyanakkor Hávelt is látjuk egy jelenetben iskolát takarítani, így a rendetlenség, az „abjekt” eltüntetése férfi szereplőhöz kapcsolódik. Ezzel szemben az 1999-es évfolyamban a biológikumhoz kötődő dolgok, jelenségek kizárólag és hangsúlyosan a nőkhöz kapcsolódnak. Részint a tanított tárgy, a testnevelés kapcsán: a 311/2. jelenetben a tanárok arról beszélnek, ki magyarázza el a diákoknak, mi a fasizmus. A kérdés ugyanis énekórán merült fel, de Vágási Jutka átruházta a válaszadást a szaktanárra, Nagy Csabára. Veronika kijelenti, hogy ő ezt semmiképp nem vállalná, de szerencsére nem is kell, hiszen a tornaórán ez nem feladat – válaszképpen Nagy Csaba kijelenti, ő meg testnevelés órát nem tartana, azaz, ha tréfásan is, de elzárkózik a testhez kötődő feladatok elől. Másrészt megjelenik olyan felosztásban is, amilyen például a 319. jelenet a strandon: az egyik gyerek lába begörcsöl, Vágási Feri kiment a vízből, majd Veronika az, aki a már megmentett gyerek ápolásával, testi regenerációjával – masszírozás, sétáltatás – foglalkozik. Ugyanakkor 1999-re a férfi tanárok birtokolnak minden más szakterületet. Bujákiról kizárólag azt tudjuk, hogy gazdasági igazgató. Hávelt, amellett, hogy igazgató, matematikát és fizikát tanít. Nagy Csaba pedig egyenesen három tárgyat (az egyébként két főszakos képzési rendszerben) történelmet, földrajzot és magyart.

A tanári hatalom egyes fajtáival elméletben minden tanár azonos módon élhet. Síklaki idézi a French és Raven által csoportosított hatalomforrásokat, amelyek közül az első három a pozícióhoz, míg a

második három a személyes tekintélyhez köthető. Azaz pozíciója folytán a tanár büntethet vagy engedélyezhet (kényszerítő hatalom), adhat jó osztályzatokat (jutalmazó hatalom), valamint a diák számára egyértelmű, hogy a szerepéből adódóan követnie kell a tanár utasításait (törvényes hatalom). Személyes vonzereje kapcsán pedig a tanár szolgálhat modellként (referencia hatalom), valamint alapozhat arra, hogy magasabb szintű tudása folytán a diák az általa közvetített információt valódinak és meggyőzőnek fogadja el (szakértői hatalom, információs hatalom) (Síklaki 83). Az egyes hatalomfajták külön-külön, és együtt is megjelenhetnek az egyes jelenetekben: például, amikor az iskola igazgatója munkáltatóként jelenik meg, akkor a pozíciójából adódó törvényes hatalommal él, ha ennek kapcsán többletinformációkkal is rendelkezik, akkor személyes hatalma is megjelenik.

3. sz. ábra
A hatalom megoszlása a tanárnők és a tanárok között
Forrás: saját adatok

Az 1987-es évfolyamban a hatalomfajták megoszlának a két nem között: általában elmondható, hogy a megszólaló tanárok – nemtől függetlenül – hatalmi pozícióban is vannak, ez alól csak Vilma jelent kivételt. A megszólalások aránya miatt – a férfiak közel négyszer annyit beszélnek – ugyanakkor a hatalmi pozíció is négyszer gyakoribb a férfiak esetében, mint a nőkében. Mindkét nemre jellemző, hogy leginkább a szakértői hatalommal élnek, még az iskolavezetők is. Márta néni két alkalommal (összesen három jelenetben szerepel), Hável nyolcszor, Béla bácsi szinte folyamatosan (11 jelenetben). Ugyanakkor a leginkább csak néma statisztaként megjelenő tanárnők egyszer sem képviselnek szakértői hatalmat. A lényegesen kevesebb számú (összesen három) statisztaként látható férfi tanár közül ráadásul az egyikük igen, így a férfiakat összesen tízszer gyakrabban látjuk szakértői hatalommal élni. Szimbolikus/legitimációs hatalmával ugyanakkor mindkét igazgató él, mind a ketten láthatóak asztalfőn, kitüntetett pozícióban. 1999-

ben ugyanakkor a tanárnők semmilyen hatalommal nem rendelkeznek. Sőt, a szakértői hatalom súlya a férfiak esetében is csökken. Utóbbival csak Nagy Csaba él, aki viszont ennek kapcsán még Hávelle is rivalizál: „Te mindent elhiszel, amit az újságok írnak?”⁹ – kérdezi tőle. Hável törvényes, büntető és gazdasági hatalommal is él, míg Bujáki lényegében csak gazdasági hatalommal.

A hatalmi pozícióval is összefügg, hogy ki hány alkalommal ad utasítást, akár olyan köznapi formában és szituációban is, mint amilyen egy taneszköz használatára való felszólítás. Az első évfolyamban utasítást a férfiak többször adnak, mint a nők: 11 esetben, ugyanakkor a tanárnők is 4 alkalommal, ráadásul nemcsak az állandó mellékszereplő igazgatónő, hanem az alkalmasszerűen feltűnő tanárnők is. Az utolsó évfolyamban a tanárnők egyáltalán nem adnak utasítást, a két férfi vezető ugyanakkor a jelenetek közel felében, míg az inkább szakértői pozíciót betöltő Nagy Csaba egy alkalommal. Az előre megírt szöveg miatt várható volt, hogy utókérdések, töltelékszavak csak ritkán hangzanak el. Erre 1987-ben egyáltalán nem kerül sor, semelyik nem részéről, ugyanakkor 1999-ben hat alkalommal is hallunk bizonytalanságot kifejező szavakat, minden esetben nő részéről. Markáns vélemény, konklúzió 1987-ben 15 jelenetben fogalmazódik meg, két alkalommal nő, míg 13 alkalommal férfi tanár részéről, 1999-ben a jelenetek egyharmadában, minden esetben férfi tanár részéről.

Ami a problémamegoldást illeti, amint azt a 4. ábra mutatja, az 1987-es évfolyam epizódjaiban mindkét nemre jellemző, hogy a felmerülő problémákhoz „racionálisan”, közszereplőként közelítenek. Érzelmi, manipulatív hozzáállás lényegében csak Vilma részéről tapasztalható, aki az elemzett jelenetek közül az utolsó háromban szerepel mindössze.

	4/1	6/2	11/2	12/1	13/1	16/1	16/3	16/5	17/1	20/1	22/1	26/1
Márta néni												
Hável												
Béla bácsi												
Tanárnő												
Férfi tanár												

Megoldást javasol:

4. sz. ábra

A problémák megoldói a tanárok és a tanámók körében, 1987-es évfolyam

Forrás: saját adatok

A helyzetek megoldása azonban többnyire a férfi tanároktól ered – 8 esetben –, de a nők nem maradnak ki teljesen ebből. A tízből két esetben ők a problémamegoldók, és a többi szituációban sem jellemző az inadekvát

⁹ 1999-es évfolyam 312/1. jelenet.

viselkedés, a tehetetlenség kifejezése. Mindenképp árnyalja a képet az is, hogy Vágási Jutka karaktere a sorozat elején a „talpraesett, problémamegoldó” fiatal tanáré.¹⁰ Ezzel szemben az 1999-es, utolsó évfolyamban teljesen polarizálódik a helyzet. Az 5. ábra tanúsága szerint a férfiak minden esetben racionálisan, a közélet (például intézmény vagy ország) szintjén, szakértőként közelítenek a problémákhoz, míg a nők az esetek nagy részében az érzelmek oldaláról – időnként az érzelmi és a racionális szintet keverve –, a személyes érintettséget kiemelve, gyakran információhiányos, hozzá nem értőnek minősülő pozícióból.

	307/1	307/4	308/2	311/2	314	319	323	325	326	331
Hável										
Bujáki										
Nagy Csaba										
Vilma										
Veronika										

Megoldást javasol:

Tehetetlen:

5. sz. ábra

A problémák megoldói a tanárok és a tanámók körében, 1999-es évfolyam

Forrás: saját adatok

A megoldás minden esetben férfiktól érkezik – ők derítik ki, mi történt, ők döntenek el, hogyan lehet továbblépni, illetve ők képesek fizikai szinten is beavatkozni. Mi több, a nők nem egyszerűen a férfiak által javasolt megoldásokat követik, hanem kifejezetten hangsúlyozzák, hogy tehetetlenek, eleve nincs elképzelésük a megoldásra, illetve látványosan inadekvát módon viselkednek. Jellemző példa erre a 308/2. jelenet. Amikor egy gyerek rosszul lesz az iskola folyosóján, mert cigarettázott, akkor Nagy Csaba deríti ki, hogy mi történt, Hável szabja ki a büntetést, míg Veronika átöleli és levegőre viszi a kisfiút, összemosva ezzel az anyai és a tanári szerepet. Vilma pedig egy asztalnak támaszkodva áll, és megjegyzi, hogy „Érdekes, ebben a tanári karban senki sem dohányzik”. Utóbbi mondatnak látványosan semmi köze az adott szituációhoz, mintha a megszólaló szereplő képtelen lenne felmérni a helyzetet.

¹⁰ Így például a10/3 jelenet témája, hogy Vágási Jutka beadott egy javaslatot Hávelnek az olvasás tanításának új módszereivel kapcsolatban. Hável reakciója: „nagyon érdekes ez a javaslat, amit beadott”, majd tervet készít, hogy hogyan lehetne az újításokat úgy bevezetni, hogy az ne okozzon megosztottságot a tantestületben, és hogyan lehet elfogadtatni a Tanácssal. Azaz mindkét fél egyenrangú a szakmai kompetencia tekintetében, Hável igazgatói – azaz hatalmi – pozíciója folytán inkább a szakmán túli legitimálás válik az ő lehetőségévé, egyben feladatává.

Érdemes még a közéleti és a magánéleti szerepek megjelenésének módját és arányát vizsgálni a női, illetve a férfi tanárok esetében. 1987-ben iskolán túli, tanári szerepen kívüli egyéb, magánéleti pozícióról csupán két esetben hallunk. Egy alkalommal Hávelről hangzik el, hogy öt lánya van, egy alkalommal pedig Vilmáról, hogy két gyermeke van. Azaz, a tanárokat jóformán nem látjuk más szerepben, és ha mégis, akkor az a szülői szerep. Ezzel szemben 1999-ben a nők megjelennek a feleség, a szerető, a gyermek, az unokahúg és az unokatestvér szerepében is. Összességében kétszer annyi esetben, mint a férfiak (14, illetve 7 alkalommal), akikkel kapcsolatban egyébként kizárólag a férj (élettárs) szerepe említődik meg (például Hávelt otthon várja a felesége). Vagyis megállapítható, hogy a tanári szerep megvalósítása 1987-ben az esetek többségében „tisztán” történik. Ezzel egy időben az igazgatói hatalmat átszövi a korra jellemző paternalizmus, az atyáskodó (anyáskodó) problémamegoldói szerep. Emellett egy tanárnőt látunk anyai-gondoskodó pozícióban, valamint Béla bácsit kétszer apai – gondoskodó-irányító – szerepben. Hável pedig egy alkalommal csengőt szerel, azaz egyfajta férfi-műszaki-ezermesteri pozíciót tölt be. Ezzel szemben 1999-ben a tanári identitáson belül megjelenő egyéb szerepek a férfiak esetében a (leendő, vágott) szerető szerepére korlátozódnak: Nagy Csaba Veronikának udvarol, Bujáki pedig Vágási Jutkának. Ezekben a jelenetekben Veronika is bekerül a potenciális szerető szerepébe, emellett három alkalommal egyértelműen anyaként gondoskodik a gyerekekről, illetve Hávelről. Ha figyelembe vesszük, hogy a tanárokat a 28 jelenetben összesen három alkalommal látjuk a diákok között, és ebből Veronikát mindössze kétszer, akkor azt kell megállapítanunk, hogy minden alkalommal anyaként is viselkedik a gyerekekkel. A magánéleti és a közéleti szerepek közötti konfliktusba egy személy kerül: Bujáki részéről merül fel, hogy ha Vilma vissza akar jönni tanítani, akkor ellen tud-e a nyomásnak, hiszen ő nemcsak gazdasági igazgató, hanem Vilma élettársa is.

Összegzés

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy bár a tanárok ábrázolásában a rendszerváltás előtt és után is megjelentek a társadalmi nemi sztereotípiák, ez a rendszerváltást követően – mindkét nem esetében – sokkal erősebbé vált. A szocializmus nőképeinek kettőssége leginkább abban tükröződik vissza az 1987-es évfolyamban, hogy a tanárnők a tantestületben elfoglalt helyük alapján gyakran csak dekorációként láthatóak. Ezzel cseng össze, hogy a rendszerváltás előtt a nők aránya a parlamentben az egyharmados arány körül mozgott, ám a rendszerváltást követően nem illett ezt pozitívan értékelni. Mint Koncz Katalin megállapítja, a parlamentben jelen levő női

képviselőket alkalmatlan „dísnők” gyülekezetének tekintették és tekintik ma is, akik nem képviselték nemüket, nem tettek semmit a nők érdekében (Koncz 28).

Így a tanárnők megszólalásainak, utasításadásának, véleménynyilvánításának száma csak fele – negyede a férfi tanárokéénak, ám az első évfolyamban, ha már megszólalhattak, a tanárnők a férfiakkal azonos eséllyel éltek szakértői hatalommal, adtak utasításokat, fogalmaztak meg véleményt, továbbá nem beszéltek és viselkedtek inadekvát módon. A tanári szerepet mindkét nem esetében jellemezte, hogy megvalósítása során a nemi szerep szülői aspektusa jelent meg elsősorban, és mindkét nem esetében kiemelkedő volt a szakértői hatalom jelenléte – ráadásul a szaktantárgyak sem polarizálódtak élesen. Hipotézisünkkel ellentétben nem tudtunk meg többet a nők magánéletéről, családi feladatairól, mint a férfi tanárokéiról.

Ezzel szemben 1999-re a nők láthatatlanabbá váltak, utasítást egyáltalán nem adtak, hatalommal nem rendelkeztek, a problémákhoz érzelmes és inadekvát módon közelítettek. Hangsúlyosan csakis hozzájuk kapcsolódott minden, ami biológiai, testi, illetve presztízzsel nem rendelkező munka. A tudományterületek – hipotézisünknek ellentmondva – nem a reál – humán dimenzió mentén oszlottak meg: minden tudományterület a férfiak privilégiumává vált, a tanárnők pedig olyan tárgyakat tanítottak, amelyek tudás helyett „készséget” igényelnek. Azaz a tizenkét év alatt a tanárnők esetében a hatalommal való felruházottság, a racionalitás / érzelmesség dimenziója, a tanárnői identitást átszövő egyéb szerepek és identitások jelenléte, valamint a tudományterületek eloszlása is jelentősen megváltozott.

A férfi tanárok ugyanakkor kikerültek a szülői szerepből, közéleti, hatalommal bíró személyekké váltak, minden tudományterület hozzájuk kapcsolódott, utasítást kizárólag ők adtak, véleményt csak ők fogalmaztak meg. A tanári szerep presztízsét illetően különösen aggasztó, hogy – szemben a férfiakkal – a nők több esetben kifejezetten elzárkóztak a racionális megközelítéstől, megértéstől és – a magyarázat átruházásával – az ismeretek átadásától is.

Felhasznált irodalom

- Acsády, Judit. 2006. „A varázstalanító emancipáció mítosza.” In: Bíró Judit, Hammer Ferenc, Örkény István (szerk.) *Tanulmányok Csepeli György 60. születésnapjára*. <http://www.csepele.com/tanulmanyok.html>. Letöltés dátuma 2012. január 6.
- Berger, Peter L. és Thomas Luckmann. 1998. *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest: József Műhely Kiadó.

- Bíró, Emese. 2009. *A nők megjelenítése a Legjobb film Oscar-díját 1970-2005 között elnyert filmekben*. Doktori értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.
- Bourdieu, Pierre. 1994. „Férfiuralom.” In: Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör.
- Buda, Béla. 1994. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest: Animula.
- Francis, Becky. 2006. The Nature of Gender. In: *The SAGE Handbook of Gender and Education*. SAGE Publications.
- Czachesz, Erzsébet, Lesznyák Márta és Molnár Edit Katalin 1996. „Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben.” *Educatio* 3: 417–430.
- Gaskell, Jane és Ann L. Mullen. 2006. „Women in Teaching: Participation, Power and Possibility.” In: *The SAGE Handbook of Gender and Education*. SAGE Publications.
- Hall, Stuart. 1997. „A kulturális identitásról.” In: Feischmidt Margit (szerk.) *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kereszty, Orsolya. 2007. „A társadalmi nem (gender) mint a kutatás tárgya a pedagógiában.” *Educatio* 4: 637–649.
- Kereszty, Orsolya. 2005. „A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tankönyvekben.” *Könyv és Nevelés* 3: 56–66.
- Koncz, Katalin. 2011. „A nők esélye a parlamentben – húsz év távlatából.” *Esély* 1: 24–52.
- Kovács, Edina. 2011. „A tanári identitás alakulása a társadalmi nemi szerepek tükrében.” In: Kéri Katalin (szerk.) *Társadalmi nem és oktatás*. [MEK](#).
- Kovács, Mónika. 2007. „Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk.” *Educatio* 1: 99–114.
- Lakoff, Robin. 1973. „Language and woman’s place.” *Language in Society* 2: 45–80.
- Séllei, Nóra. 2007. *Miért féltünk a farkastól?* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Síklaki, István. 1998. „A tanári dominancia buktatói.” In: *Fejezetek a pedagógiai pszichológia köréből*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

- Smulyan, Lisa. 2006. „Constructing Teaching Identities.” In *The SAGE Handbook of Gender and Education*. SAGE Publications.
- Thun, Éva. 2007. „A neveléstudományi és oktatástudományi paradigmákról a társadalmi nemek elméleti keretébe foglalva.” *Educatio* 4: 623–636.
- Valuch, Tibor. 2006. *Magánélet Kádár János korában*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Weiner, Gaby. 2001. „Uniquely Similar or Similarly Unique? Education and Developement of Teachers in Europe.” *Teaching Education*, 13: 273–288.
- Who Makes the News?* The Global Media Monitoring Project Report 2010. <http://www.whomakesthenews.org>. Letöltés dátuma: 2011. december 27.
- Zrinszky, László. 1994. *Pedagógusszerepek és változásaik*. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományi Tanszék.

Ventilla Andrea

Pécsi Tudományegyetem

Terítéken a nőtörténelem, avagy mit árulnak el a nők történelméről a rendszerváltás utáni 4. osztályos gimnáziumi történelem-tankönyvek

Az alábbi tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa a rendszerváltás óta kiadott négy, negyedik osztályos, középiskolai történelem-tankönyv hogyan, milyen eszközökkel és milyen módon szemlélteti a nőket. Sikert-e megvalósítani a tankönyvíróknak azt a célkitűzést, hogy a nőket is a történelem részeseként ábrázolja? A tankönyvek alapján kialakulhat-e a tanulóban egy egységes, ámde sokszínű kép a múltból, amelynek férfiak és nők egyaránt részesei voltak?

Az amerikai szüfrazsett, Susan B. Anthony az 1859-ben megjelent *Az igaz nő* című tanulmányában így fogalmazott: „Miért van az, hogy a történelem lapjain jeles férfiak tűndökölnek és csak hébe-hóba tűnik fel egy-egy magányos nő, mint amolyan furcsa jelenség?” (Ventilla 2011). Ez a probléma, miszerint a nők hiányoznak a történelemből, egészen a XX. századig nem látszódott megoldódni. A nők történelmével Magyarországon érdemlegesen csak a rendszerváltás után kezdtek el foglalkozni, mivel a nyugati reformeszmék is csak ekkortól áramolhattak be szabadon az országba. Vajon hogyan reagáltak a tankönyvírók az új kihívásra? A történelem-tankönyvek újraírásánál mennyire kapott hangsúlyt az egyes korok ábrázolásánál a nők bemutatása? A feltett kérdések megválaszolására a kutatásom során négy olyan történelem-tankönyvet elemeztem, amelyek a rendszerváltás után jelentek meg. Az évek során szinte mindegyik tankönyv kisebb-nagyobb változtatásokon esett át, több kiadást is megért, ezért jeleztem a bibliográfiai adatnál, hányadik kiadást vizsgáltam. A vizsgált kötetek a következők voltak:

- Salamon Konrád: *Történelem IV.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. Tizedik kiadás.
- Ifj. Lator László: *Történelem IV. A középiskolák 12. évfolyama és a felnőttoktatás számára.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005. Első kiadás.

- Száray Miklós-Kaposi József: *Történelem IV. középiskolák, 12. évfolyam*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2009. Első kiadás.
- Dupcsik Csaba-Repárszky Ildikó: *Történelem IV. Középiskolások számára*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 2010. Nyolcadik kiadás.

A történelem (tankönyvek) helyzete a rendszerváltás után

Magyarországon a kommunizmus ideje alatt a történelem tantárgy egyik legfontosabb feladata az volt, hogy a pártpolitikai ideológiákat megerősítse. Előre meghatározott és ellenőrzött központi tantervek és tankönyvek alapján folyt az oktatás. A tantárgy ugyan egyfajta paradigmaváltáson ment keresztül az 1970-es és 1980-as évek fordulóján, amikor bár még csak az általános iskolában, de megjelentek a munkáltató jellegű tankönyvek (Mucsi 2010, 102). A rendszerváltozás, majd a NAT (Nemzeti Alaptanterv) 1995-ös bevezetése változást hozott a történelem tanítás számára is. A történelem tantárgy az „Ember és társadalom” nevű műveltségi terület része lett a társadalomismeret és emberismeret mellett. Bár a NAT a 2000-es években több átalakuláson ment keresztül, a történelem tanításra vonatkozó alapelvek nem változtak:

A történelem a társadalom közös emlékezete. Tanításának célja a történelmi műveltség elsajátítása, amely a közös kommunikációs alapot és ezáltal a kölcsönös megértés lehetőségét biztosítja a szűkebb és a tágabb közösség (a lakóhelytől a nemzeten át az emberiségig) számára.

(Nemzeti Alaptanterv 2005)¹

A rendszerváltás után a történelem-tankönyvek írói viszonylag lassan reagáltak a kialakult új helyzetre. Az 1990-es évek elején a középiskolák negyedik osztályos tanulói a Rubovszky Péter által írt, *Vázlatok a XX. század történelméről* című füzetekből készültek fel az érettségire. A tankönyvpiacot a '90-es évek közepére elárasztották a különböző szerzőktől és kiadóktól származó tankönyvek. A pedagógusok éltek a szabad tankönyvválasztás lehetőségével, és mivel a szakemberek egyre csak azon vitatkoztak, mi legyen a történelem tanítás célja és tartalma, a biztos támpontot kereső pedagógusok a tankönyveket fogadták el a tanítási folyamat legitimációs tényezőinek (Fischerné Dárdai 2010, 13). A kezdeti időszakban még csak a pedagógiai célú, leíró-közlő jellegű tankönyvek jelentek meg, amelyek azt a didaktikai módszert követték, mely szerint a tanár feladata a tananyag „leadása” (Mucsi 2010, 104). Az általam elemzett tankönyvek közül a Lator

---

1 Melléklet a 243/2003. (XII.17.) Korm. Rendelethez. 2011. aug. 1.

és a Salamon könyv is alapvetően ide tartozik, bár mindegyikben vannak szöveges vagy képi források, kérdések és feladatok is.

A kétszintű érettségi bevezetésével egyértelművé vált, hogy az ilyen tanítás nem folytatható tovább. Ennek megfelelően megjelentek tehát a munkáltató jellegű tankönyvek, amelyek önálló tanulói munkát és közös feldolgozást egyaránt igényeltek. Az ilyen tankönyvek számos szöveges forrást, dokumentum-értékű fényképet, statisztikai táblázatokat, térképet és diagramot tartalmaznak. A vizsgált tankönyvek közül ebbe a típusba sorolható a Dupcsik-Repárszky és a Száray-Kaposi könyv.

Az Európai Unióban, az 1993-as Bécsi Államfői és Kormányfői Értekezlet felhívásának eleget téve, az Európa Tanács egy nagy szabású történelemtanítási projektet szervezett 1997 és 2001 között. A projekt keretében a XX. századi európai történelem középiskolai oktatásának minőségét igyekeztek javítani, egy előítélet-mentes, provincializmuson és nacionalizmuson túllépő szemléletmód kialakításával (Zarándy-Böröczky 2003). A program során tárgyalásra került az is, milyen szerepet töltöttek be a nők az elmúlt században. *Nők a XX. században* címmel egy átfogó, osztálytermi felhasználásra szánt tanári kézikönyv született. Ezeket a többnyire gyakorló pedagógusok által kidolgozott kézikönyveket 2003-ban fordították le magyarra az Oktatási Minisztérium és a Generation Europe Alapítvány támogatásával. Az Európa Tanács tehát szorgalmazta a nők történelmi ábrázolását; a kérdés tehát csupán az, vajon figyelembe vették-e ezt a hazai tankönyvírók.

Vizsgálati módszerek

A számos tankönyvkutatási model közül a Gerd Stein által kidolgozott ún. politikatudományi tankönyvkutatási modellt követtem, amely a tankönyv hármas funkcióját hangsúlyozza: a tartalmi, pedagógiai és a politikai dimenziót (F. Dárdai 1999, 49). Ezek közül is elsősorban az első szempontot emeltem ki. A tartalmi dimenzió a tankönyvet, mint információhordozó szöveget kezeli. A tankönyvek didaktikai apparátusáról csak annyiban szóltam, amennyiben szükséges volt a téma ábrázolásakor. A politikai dimenzió egy olyan kommunikációs eszköznek tekinti a tankönyvet, amely az adott ország politikai feltételeiről és viszonyairól ad jelentést. A tankönyv politikai dimenziója leginkább abban a csatározásban mutatkozik meg, amelyet a szakemberek, pedagógusok folytatnak a tankönyvekben megjelenített politikai, társadalmi álláspontokról. Mivel ezekből van elég

bőven a szakirodalomban², itt nem kívánok ezzel a témával részletesebben foglalkozni.

A tankönyvek vizsgálati módszereként egyrészt kvalitatív tartalomelemzést alkalmaztam. A tartalomelemzés olyan kutatási technika, amely a szöveg rejtett mondanivalójának feltárására vállalkozik, hogy annak összefüggésrendszerét adatokon és kategóriákon keresztül leplezze le (Falus 2000, 332). Mint általában a kvalitatív kutatásokban, itt is azt próbáltam felkutatni, milyen kategóriákban, milyen összefüggésekben és mi kerül bemutatásra a nőkről. Először tehát megkerestem azokat a tankönyvi szövegrészeket, amelyek utalást tesznek egy konkrét nőre vagy általában a nőkre. A kapott részek alapján és azok tartalma szerint kategóriákat állítottam fel, majd a kapott szövegrészeket ezekbe besoroltam.

A tartalomelemzés kiegészítéseként, annak érdekében, hogy a szövegrészek összefüggéseit feltárhassam, a kvantitatív módszerek közül a terjedelem-elemzést végeztem el. A tankönyvekben található nőkről szóló részek hosszúságát analizáltam és hasonlítottam össze egymással. A terjedelem-elemzéssel kimutatható, hogy mekkora hangsúly és figyelem esik az adott témára, illetve hogy az milyen szerepet tölt be a tankönyv témái között. Ennél a vizsgálatnál figyeltem azt is, hogy a nőkre vonatkozó tankönyvi utalások a tankönyv főszövegében vagy apróbetűs, kiegészítő részekben jelennek-e meg.

A képi illusztrációk tanulássegítő, tudásmélyítő céllal kerülnek be a tankönyvekbe, ugyanakkor a fényképek a különböző történelmi korok dokumentumai is (Molnár-Kovács 2011). A fényképek szelekciója, azok szövegközi kontextusa ugyancsak a tankönyvíró szemléletét tükrözik. A nőket ábrázoló fényképeket a tartalomelemzésnél vázolt módon kvalitatív kategóriákba soroltam. Minden olyan fénykép elemzés alá került, amelyen lány vagy nő szerepelt. A képi források vizsgálatánál fontosnak tartottam azt is megnézni, milyen kontextusban került a kép bemutatásra, kapcsolódnak-e hozzá feladatok, kiegészítő leírások.

Kategóriák

Először tehát a fent említett módon kategóriákat állítottam fel, amelyekbe a nőkről szóló tankönyvi szöveges részleteket besorolhattam. A kategóriákat az 1. táblázat foglalja össze:

---

2 Lásd erről: *The Politics of the Textbook*. eds. Michael W. Apple & Linda K. Christian-Smith, New York. Routledge. 1991.

1. táblázat A történelem-tankönyvek tartalomelemzésének kategóriái

Kategóriák	Politikai vonatkozású	Társadalmi vonatkozású	Egyéb
1	Politikusok hozzátartozói		
2	Politikus/közismert személy		
3	Női választójog		
4	Politikai események hatása		
5			Női visszaemlékezések
6		Dolgozó nők	
7		Életképek	
8		Szülő nők/GYES	
9			Egyéb

Az első kategóriába azokat a találatokat rendszereztem, amelyek egy politikus, államfő, vagy uralkodó hozzátartozóiról (feleség, leánygyermek) tesznek említést. Ezek az általában nagyon rövid leírások arról tájékoztatnak, hogyan vettek részt a feleségek a hatalmi pozícióban levő férjeik életében. Például ifj. Lator László utal arra, hogy az orosz uralkodó, II. Miklós felesége hogyan ösztönözte férjét arra, hogy egy “félanalfabéta szibériai pap, Raszputyin” álmának hatására cserélgesse minisztereit (2005, 16). A Dupcsik-Repárszky könyvben olvashatunk például Silvia Sommelathról, aki 1976-ban idegenvezetőnőből lett svéd királynő (2010, 168).

A második kategóriába kerültek azok az utalások, amelyek politikus nőkre, ismert közéleti személyiségekre vonatkoznak. A legtöbb könyv említést tesz Kéthly Annáról, Ratkó Annáról, Schlachta Margitról, Margaret Thatcherről és Indira Gandhiról, de megemlékeztek olyan közismert személyeket is mint Solt Ottília vagy Janis Joplin.

Miután szinte mindegyik tankönyv szól a női választójogokért folytatott küzdelmekről vagy annak eredményeiről, ez lett a harmadik kategória.

A negyedik csoport a politikai események gyakran áldozataivá váló, ritkán abba bekapcsolódó nőket jelképezi. Ide került például az a tankönyvi szövegrész, amely arról tudósít, hogy a londoni bombázásoknak gyermekek és asszonyok tízezrei estek áldozatul (Száray-Kaposi 2009, 128), vagy az a mondat, amelyben a keletnémetek 1989-es menekülését illusztrálták: „A több száz keletnémet -- köztük családok, kisgyermekes anyák -- a magyar határőrök szeme láttára futottak át a határon.” (Lator 2005, 174) Az első négy osztály tehát valamilyen módon a történelem politikai eseményeihez kapcsolódik.

A továbbiakban olyan egységeket alkottam, amelyek az egyes államok társadalmi életére, változásaira utalnak. Így az ötödik kategóriába kerültek a nők által írt visszaemlékezések. Ilyen volt például a náci propagandafilmek rendezőjének, Leni Riefenstahlnak a magánbeszélgetései Hitlerrel (Száray-

Kaposi 2009, 80) vagy egy boszniai muszlim lány visszaemlékezései a délszáv háborúra (Dupcsik-Repárszky 2010, 259). Meg kell azonban jegyezni, hogy az ebbe az osztályba sorolt források ugyan női szerzőktől származnak, mégis a leírások nagy része férfi politikusokat ábrázol.

A hatodik kategóriába a dolgozó nőkre való utalások kerültek. A tankönyvek mindegyike megemlíti azt a változást, amit a két világháború közötti időszak hozott a nők életében. Ekkor kezdtek ugyanis tömegesen munkába állni. Némelyik könyvben a dolgozó nőket részletesebben mutatják be, megemlítik milyen állásokat töltöttek be és azt is, hogy alacsonyabb bérezésben részesültek mint a férfiak.

A hetedik csoport a nők hétköznapi életéből vett illusztrációkat tartalmazza. Ez lett az egyik legváltozatosabb csoport, hiszen a nők olimpiai szereplésétől kezdve a kozmetikushiányban szenvedő püspökladányi nőkön át a fogamzásgátló tabletták megjelenésig az USA-ban, minden idézet ide került.

Mivel az összes tankönyv gyakran többször is szól a szülő nőkről, az abortuszt szabályozó törvényekről, illetve a népességnövekedést elősegítő szociális juttatások (GYES, GYED) bevezetéséről, ezért ez lett a nyolcadik kategória témája.

Utolsó, kilencedik kategóriaként egyéb címszó alatt helyeztem el azt a néhány találatot, amit egyik konkrét kategóriába sem tudtam besorolni. Így került ide például a Mona Lisa festmény 1911-es elrablásáról szóló híradás (Lator 2005, 6), vagy az „úr” és a „hölgy” szó etimológiai fejtegetéséről szóló részlet (Dupcsik-Repárszky 2010, 115).

A képek kategorizálása hasonlóképpen történt, mint a nőkről szóló tankönyvi szövegrészek besorolása, a csoportok is nagyon hasonló elnevezést kaptak. Kivétel ez alól a női választójog képi ábrázolása. Mivel ezek jelenléte elenyésző volt a tankönyvekben, ezért ez a kategória itt nem szerepel. A besorolás eredményét a 2. táblázat összegzi:

2. táblázat A történelem-tankönyvek nőket (is) ábrázoló fényképeinek kategóriái

Kategóriák	<i>Lator</i>	<i>Salamon</i>	<i>Dupcsik-Repárszky</i>	<i>Száray-Kaposi</i>
1. Politikusok mellett	2	8	6	8
2. Női politikusok		3	4	3
3. Politikai eseményeken	6	13	32	25
4. Társadalmi rétegek		3	4	4
5. Életképek	3	9	31	7
6. Dolgozó nők	1	2	2	4
7. Plakát/karikatúra	1		8	7
Összes találat	13	38	87	58

A képek besorolásánál politikai eseménynek számított minden olyan tüntetés, pártgyűlés, deportálás, kitelepítés, nyilvános kivégzés, katonák búcsúztatása, háborús pusztítások ábrázolása, amelyeken nők is megjelennek. A társadalmat illusztráló képeket három csoportra bontottam. „Társadalmi rétegek” címszó alá kerültek azok a fotók, amelyek egy-egy társadalmi osztályt, réteget jellemeznek. Például a kubikus családot vagy a TSZ családot ábrázoló képek (Száray-Kaposi 2009, 101, 192). „Életképek”-nek számított minden olyan illusztráció, amely a hétköznapi élet egy-egy mozzanatát tükrözte. A bálokon twistelő nőktől a szépségversenyen át a kempingezőkhig. Mivel a dolgozó nők képi ábrázolása is nagy hangsúlyt kapott az egyes tankönyvekben, ez lett a hatodik kategória. A képek kategóriáinál érdemes megjegyezni, hogy a plakát/karikatúra csoport, amely azokat a korabeli dokumentumokat tartalmazza, amelyeken nők is szerepeltek, nyilvánvalóan nem a tankönyvíró, hanem a korabeli társadalom szemléletét tükrözi. Tehát az, hogy egy plakáton vagy karikatúrán szerepelt-e nő vagy sem, ebben az esetben nem annyira releváns. Utolsó csoportként mégis szerepelnek a képek felsorolásai között.

A vizsgálat eredményei

• *Ifj. Lator László tankönyve*

Ifj. Lator László 2005-ös kiadású tankönyve elsősorban a középiskolák és a felnőttoktatás részére készült. A tankönyv méretében és írásmódjában is eltér a többitől. Kis, vékony könyv, amely rövid és tömör fogalmazást ad szinte kizárólag csak a XX. század politikai eseménysorozatáról. A tankönyv szövegében a nőkre vonatkozó 21 utalás is nagyon rövid, gyakran csak néhány szavas, egy soros. A szerző a nők említésekor is szinte csak a politikai történésekre koncentrál: hét esetben szól férfi politikus hozzátartozójaként a nőkről. Így szerzünk tudomást arról, hogy Ferenc Ferdinánddal együtt feleségét is meggyilkolták; Sztálin felesége öngyilkos lett; Trockij felesége társaságában utazott; Lenin titkárnői mutatták meg Sztálinnak a végrendeletét; hogyan uralkodott férjével Elena Ceausescu. Érdekes megfigyelni, hogy a tankönyv szerzője mennyire jártas az orosz történelemben: a 21 találatból hét az oroszországi eseményekhez kapcsolódik. A tankönyv hat alkalommal ír női politikusokról (Viktória királynőről, Indira Gandhiról, Dora Kaplanról és Kéthly Annáról). A női választójogok tárgyalásánál kétszer szól az angol nők szüffrazsett mozgalmáról és megemlíti, hogy a finn nők a világon harmadikként kapták meg a választójogot. A 2. világháború utáni magyar társadalmi változások tárgyalásakor tesz egy mondatnyi utalást arra, hogy a nők egyre nagyobb

része volt kénytelen munkába állni, ami a család egységének felbomlásához vezetett. Az 1970-es évek fejlődésénél szintén egy mondatban összefoglalja a szociális juttatások kiszélesítését Magyarországon (családi pótlék, GYES). Végezetül a magyar beat-nemzedék közé sorolja Koncz Zsuzsát.

Ha terjedelemelemzéssel vizsgáljuk a tankönyvi részeket, azt tapasztaljuk, hogy a Elena Ceausescuról szóló rész a leghosszabb: 14 mondatból álló bekezdés, amely egy forrásközlésben jelenik meg. Az orosz cárné politikai hatásáról két mondatban számol be a szerző. A választójogról mindhárom esetben teljes mondatokban kapunk információt. Egy mondat szól Kéthly Anna eltvárolításáról, a nők munkába állásáról és a GYES bevezetéséről. Minden más utalás csak szóértékű.

A tankönyv képi anyaga is sokkal elenyészőbb a többi tankönyvhöz képest. A tankönyv képi illusztrációjának oldalankénti átlag 0,33, vagyis minden harmadik oldalon található kép. A képek kis méretűek, fekete-fehérek és rossz minőségűek. Nők a képek 17 százalékán szerepelnek. Általában politikai eseményeken láthatjuk őket, társadalmi vonatkozásban elenyésző mennyiségben találkozhatunk ilyen ábrázolással. A képek a tananyaghoz kapcsolódóan kerülnek bemutatásra, ez alól egy kivételt találtam, az 1928-as európai szépségverseny győzteseit szemléltető fotót. A kép a két világháború közti Franciaország belpolitikai eseményeinek leírásánál jelenik meg, mindenféle utalás, kapcsolat, információ nélkül.

Összességében elmondható, hogy az Ifj. Lator tankönyv legfontosabb feladatának a XX. század politikai eseménysorozatainak leírását tűzte ki célul. A nők ezekhez a politikai eseményekhez vagy politikusokhoz kapcsolódóan jelennek meg benne, de csak csekély mennyiségben. A tanulók ugyan érzékelik, hogy nők is éltek a vizsgált történelmi korokban, de azok küzdelmeiről, életéről szinte semmit sem tudnak meg.

- ***Salamon Konrád tankönyve***

A Salamon Konrád által írt tankönyv kezdeti sikerét az is bizonyítja, hogy 1999-ben elnyerte a diákok szavazatai alapján a TANOSZ Tetszésdíjat. 2003-ig tíz kiadást ért meg. A tankönyv szerkezetét tekintve a megtanulandó, feketével szedett szövegrészeket kívül kékkel írott forrásszemelvényeket is tartalmaz. Ezek a szövegrészek a lap szélén, külön hasábokban szerepelnek. A törzsszöveg néha kisebb betűvel szedett kiegészítő információkat is tartalmaz.

A tankönyv hét fő témacsoportra oszlik. Mindegyik végén található összefoglalás és négy esetben olvashatunk egy fejezetet a vizsgált kor gazdaságáról, társadalmáról, életmódjáról és kultúrájáról. Didaktikai apparátusát tekintve a forrásokon kívül tartalmaz kérdéseket, elvétve térképet és diagramokat. Annak ellenére, hogy didaktikailag jobb a Lator

könyvnél, mégis a legnagyobb hangsúly itt is a politikai események, háborúk, kormányok ábrázolására esik. A Lator könyvtől annyiban tér el, hogy sok esetben kitér Európán és Amerikán kívüli országok (például Ázsia, Közel-Kelet) bemutatására.

Mint ahogy a 2. táblázatban látható, a nők legtöbb esetben politikusként/közismert személyiségként jelennek meg. A tankönyv többek között említést tesz Kéthly Annáról, Ratkó Annáról, Rosa Luxemburgról, Dora Kaplanról és Margaret Thatcherről. Egy apró betűs bekezdés számol be Schlachta Margitról, a Női Keresztény Tábor megalapítójáról és az első magyar képviselőnőről. Az 1968-as német diáklázadások kapcsán olvashatunk Ulrike Meinhof újságíró "terrorista" szervezkedéseiről. Egy másik apró betűs bekezdés arról számol be, hogy Bernadette Devil angol képviselő a brit alsóházban tettelesen bántalmazta a belügyminisztert.

A következő leggyakrabban megjelenő kategória a nők politikai eseményeken való részvétele. A nyolc találatból háromszor esik utalás arra, hogy román, illetve orosz katonák megerőszakolták a magyar asszonyokat a világháború alatt. Az 1917-es orosz forradalom kapcsán olvasunk arról, hogy a nőnap megünneplése adott további alkalmat az orosz munkásoknak tiltakozó gyűlésekre és tüntetésekre. Hasonló találat az 1957. december 4-ei nőtüntetésről szóló híradás, amivel, a magyar főváros emlékezett az 1956-os forradalom vérbefojtására, amit a fegyveres erők szétoszlattak.

A két női visszaemlékezés Heller Ágnesről és Kéthly Annáról származik, de egyik forrás sem nőkről szól.

A nők helyzetének társadalmi változásaira hét esetben találunk utalást: a dolgozó nőkre hármat, a GYES-re kettőt és két életképet. Az életképek közül az egyik egy a *Nők Lapjából* származó idézet, amely az olvasó rovatba került be 1960-ban. A püspökladányi tsz-tag arról panaszkodik, hogy Debrecenbe kell utazniuk a falubeli hölgyeknek, ha kozmetikai kezelést szeretnének igénybe venni. Az idézethez azonban nem kapcsolódik magyarázat, feladat vagy kérdés.

Az egyéb kategóriába került az az egyedülálló forrás, amely a Szovjetunió nőképét idézi. A "Forradalom és erotika" című tanulmányból származó részlet a Szovjetunióban "társadalmi felszabaduláson" keresztülmenő nőről szól, és jól tükrözi a kommunizmus pártideológiájának felfogását a nőkről:

Tapasztalatok alapján állíthatom, hogy a Szovjetunióban a nő, megélvén társadalmi felszabadulását és otthonossá válva a nyilvánosság közegében végzett társadalmi munkában, ezáltal nőből emberré válik és bizonyos szexuális kihűlést él át. A nemiség, ha időlegesen is, elfojtódott benne.

(Salamon 2003, 95)

A tankönyv hiányossága, hogy semmilyen megjegyzést, feladatot nem fűz ehhez az idézethez sem, ezért nem biztos, hogy a tanulók egyáltalán értelmezni tudják az olvasottakat. A forrás feldolgozásához mindenképpen tanári segítség szükséges.

A tankönyv 21 alkalommal a kiegészítő tananyagban (források, apró betűs részek) foglalkozik a nőekkel. A leghangsúlyosabb téma a már említett Ulrike Meinhof német újságíró nő szervezkedése: 11 mondaton keresztül foglalkozik ezzel a tankönyv. Hat mondatos szakasz számol be a törzsszövegben az 1950-es években munkába álló olcsó női munkaerőről és az abortuszt tiltó Ratkó-korszakról. A többi nőkről szóló bekezdések a tankönyv kiegészítő részeiben jelennek meg. Hét mondatos apró betűs bekezdésben olvashatunk Schlachta Margit életéről. A fent vázolt szovjet nőkép hat mondatban jelenik meg. Sztálin feleségéről és öngyilkosságáról öt mondatban ír a tankönyv szerzője apró betűvel szedetten. A püspökladányiak kozmetikus hiánya egy négy mondatos újságcikkben található. A szülőképes nők és a GYES bevezetése három mondatban kap szerepet. Margaret Thatcher politikai intézkedéseiről két mondatban olvashatunk. Minden más találat egy-egy félmondatban, szóban jelenik csak meg.

A tankönyv képi forrásanyaga erősen reprezentált, ugyanakkor a képek minősége nagyon rossz. A szerző, ahogy azt a bevezetőben ki is fejtí, számos portrét tett közzé, hogy a tanulók megismerhessék a történelem különböző alakjait. A tankönyvben 38 képen jelennek meg a nők, ez az összes fényképek kilenc százaléka. Legtöbbször politikai eseményeken találkozhatunk velük. Kilenc esetben jelennek meg életképekben (például fülhallgatót élvező házaspár, *Charlestont* járók, népőiskolások, proletár gyerekek nyaraltatása a Balatonnál), ami több mint négyszerese az életképek szöveges hivatkozásainak. Sajnos azonban a képekhez sem kapcsolódnak kiegészítő magyarázatok, így értelmezhetőségük csorbul. A nők nyolcszor jelennek meg politikusok hozzátartozóiként. A tankönyv három képen ábrázolja Mao Ce-tungot és Csang Kaj-sejket feleségeik kíséretében, ebből is látszik, hogy igyekszik hangsúlyt fektetni a távol-keleti eseményekre is. Három női politikusról, Schlachta Margitról, Kéthly Annáról és Margaret Thatcherről láthatunk fényképet. A különböző társadalmi rétegekre vonatkozóan csak három képet közöl a tankönyv, amelyen nők is megjelennek (vasúti kocsikban nyomorgó menekültek, amerikai munkanélküli családjával). A dolgozó nők két, egymás mellett található képen jelennek meg egyfajta kontrasztként: az Orion gyárban dolgozó nők kerülnek szembe a falun kendertiloló asszonyokkal.

A Salamon tankönyv összességében kevés alkalommal említi a nőket, akkor is elsősorban politikai vonatkozásban. Ha megnézzük a 2. táblázatot, kitűnik, hogy 25 alkalommal találhatunk politikai vonatkozású utalást. Ez az összes találat 71 százaléka. Tehát ez a tankönyv is, csakúgy mint az Ifj. Lator könyv, elsősorban politikai vonatkozásban jeleníti meg a nőket. Néhány forrásból ugyan több ismeretet szerezhetnek a tanulók a nők életére, gondolkodására vonatkozóan, de mivel azok csak önmagukban állnak, semmilyen magyarázat nem kapcsolódik hozzájuk, nem biztos, hogy a tanulók megértik, vagy akár elolvassák őket.

• ***Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó tankönyve***

A Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó által írt és középiskolásoknak szánt tankönyv említi céljai között elsőként a sorban vizsgált tankönyvek közül a kétszintű érettségire való felkészítést. A tankönyv hasonlít abban a Salamon könyvhöz, hogy kétkel szedetten közli a forrásszemelvényeket, amelyek a lapok szélén találhatók. Didaktikai apparátusa is hasonló: a feladatok és kérdések a lelkék végén, illetve a képi illusztrációk, idézetek alatt helyezkednek el.

Ahogy az a 2. táblázatban is látszik, az összes vizsgálatban szereplő tankönyv közül itt található a legtöbb utalás a nőkre vonatkozóan. 15 esetben esik szó a nőkről politikai események kapcsán. A tanulók például megtudhatják, hogy Magyarországon az első világháború alatt kialakult élelmiszer hiány miatt tüntető asszonyok megverték egy rendőrt, vagy azt, hogy „bár az iszlám fundamentalizmus ellenzi a nők emancipációját, mégis sok híve van a muszlim nők körében” (Dupcsik-Repárszky 2010, 178). A tankönyvi szövegrészekből kitűnik, hogy a nők aktív részesei voltak például az 1956-os forradalomnak, a Rákosit éltető tömegnek vagy az izraeli hadseregnek (a nők sorkötelezettsége kapcsán). A tankönyv egyik részében az 1946-os leánykongresszusról olvashatunk, amelynek során a nők egy felvonuláson „azt kívánták, hogy nyissanak meg előttük minden pályát” (Dupcsik-Repárszky 2010, 209). A tüntetést annak kapcsán szervezték meg, hogy bár 1945-től megnyílt a jogi egyetem a nők számára is, mégsem kerülhettek vezető pozícióba.

Tíz esetben olvashatunk női politikusokról, közismert személyekről. A szinte mindegyik tankönyvben megemlített Ratkó Annán, Margaret Thatcherön és Schlachta Margiton kívül megismerkedhetünk a svéd királynővel, Habsburg Zitával vagy Solt Ottíliával. Kilenc esetben tesz említést a tankönyv életképekről. Bemutatja például, hogy a két világháború közötti Hollandiában mennyire nem voltak toleránsak az emberek egymással, ha különböző társadalmi osztályba tartoztak: „anyám körében egészen a hatvanas évekig egyetlen dolognak számított, ha valaki a 'szociális'

szövetkezetről készült süteménnyel kínálta meg a vendégeket” (Dupcsik-Repárszky 2010, 88). A tankönyv két esetben is utalást tesz a miniszoknya elterjedéséről, egy esetben pedig egy olyan forrást közöl, ahol Kádár János egy szakszervezeti kongresszuson tartott beszédében a „népi demokratikus” női test formájáról beszélt:

Nemrég találkoztam egy francia elvtársnővel. Azt hittem, hogy az éhhalál küszöbén áll, pedig nem, ő csak a Franciaországban divatos formát tartja. Mondtam, nézze csak meg a magyar nőket. Azt mondta, isten ments, hogy ő olyan legyen, ahogy nálunk mondják, 'teltkarcsú'. Ez a népi demokratikus stílus. (Dupcsik-Repárszky 2010, 228)

A munkába álló nőkről a tankönyv öt alkalommal tesz említést. Ugyanakkor azonban nem csak azt ábrázolja, hogy a nők mikor kezdtek el tömegesen munkába állni, hanem két ízben utalást tesz dolgozó roma asszonyokra, egyszer pedig a Kínában élő és dolgozó asszonyok helyzetét és alacsony fizetési besorolását festi le.

A tankönyv öt esetben közöl nőktől származó visszaemlékezéseket (Anna Franktól, Susan Sontagtól, egy boszniai muszlim lánytól és kétszer közöl két különböző részt Jung Chang, kínai írónőtől). Érdekes megfigyelni, hogy talán szinte csak ebben a tankönyvben szerepelnek olyan nőktől származó források, amelyek nőkről is szólnak. Ez alól talán Anne Frank naplórészlete az egyetlen kivétel.

Politikusok hozzátartozójaként jelenik meg Ferenc Ferdinánd felesége megöletésük kapcsán, Andrassy Katinka Károlyi Mihály feleségeként illetve bemutatásra kerül Roosevelt felesége is, aki „gyakran mutatkozott feketék oldalán” (Dupcsik-Repárszky 2010, 67). A női választójoggal kapcsolatos eredmények háromszor, a GYES bevezetése és a szülő nők helyzete kétszer jelenik meg a tankönyvben.

A nőkkel kapcsolatos szövegek öt alkalommal jelennek meg a tankönyvi törzsszövegben, az összes többi esetben forrásszemelvényekben vagy apróbetűs részekben találhatóak. A főszövegben egy alkalommal egy tíz mondatos bekezdés foglalkozik a két világháború közötti nők helyzetével. Ebben a szakaszban olvashatunk a nők munkába állásáról, a szavazati jog megszerzéséről, a nők alacsony bérezéséről és az öltözködésükben bekövetkezett változásokról. Vastagon szedetten közli a könyv azt a mondatot is, amelyben a nők szavazati jogának megszerzéséről számol be. A miniszoknya elterjedése két alkalommal kerül említésre, mindkétszer a főszövegben. A GYES, GYED bevezetése és a szülő nők helyzete két mondatban kerül tárgyalásra a tankönyvi főszövegben.

A forrásrészek közül a leghosszabban a kínai írónő, Jung Chang édesanyjának munkakörülményei és korlátozott előrelépési lehetőségei

kerülnek bemutatásra egy hat mondatos szakaszban. Hasonló hosszúságú részben ismerkedhetünk meg Susan Sontag tudósítása kapcsán a „kis Irma” esetével, amelyből megtudhatjuk, hogyan karolta fel a brit miniszterelnök a szarajevói aknatámadás során megsérült kislányt, Irmát, és ez milyen sajtóvisszhangot váltott ki. Öt mondatban mutatják be a tankönyv írói Schlachta Margit életét és szintén öt mondatos az a már idézett rész, amelyben Kádár János beszámol a francia és a magyar nők alakjáról. A Kovács mesterséget űző cigány család nőtagjainak tevékenysége, az 1946-os leánykongresszus eseményei és az orosz katonák nők elleni erőszakos viselkedése négy, négy mondatban kerülnek bemutatásra. Három mondatosak az alábbi eseményekről tájékoztató szövegrészek: a nők szenvedései a koncentrációs táborokban; a cigány nők megváltozott munkalehetőségei az 1970-es években; Indira Gandhi tevékenysége és a boszniai muszlim asszonyok szenvedései. A többi találat egy-két mondatban található meg.

A tankönyv fényképei jó minőségűek, a képeken ábrázolni kívánt események jól kivehetőek. Minden képhez tartozik a kép címén kívül kísérő szöveg és kérdés is. A nők a tankönyvben található összes képek 25 százaléka szerepelnek. A 3. táblázat mutatja, hogy a legtöbb, nőket ábrázoló kép is ebben a tankönyvben található. A nők képeken leggyakrabban politikai eseményeken jelennek meg. Így kerülnek bemutatásra a spanyol polgárháborúban harcoló fegyveres nők; a rohamosztogó által megszegényített árja nő, aki zsidó férfival jelent meg az utcán, vagy a május elsejét ünneplő iskolás lányok. Az életképekre csak eggyel kevesebb találat jutott. A tanulók számára bemutatásra kerül például az 1920-as évek fürdőruha divatja vagy hajviselete, a század elején porszívóval takarító nő vagy a Csehszlovákiából menekült kislány, akinek a haját az UNICEF alkalmazottak fertőtlenítővel fújják le.

Plakáton, karikatúrán nyolc esetben jelennek meg a nők, politikusok hozzátartozóiként hat esetben. Négy női politikusról, közéleti személyiségről (Kéthly Anna, Schlachta Margit, Indira Gandhi és Solt Ottília) közül képet a tankönyv. A társadalmi rétegek ábrázolásánál ismerkedhetünk meg például az 1920-as években szekéren közlekedő cigányokkal, az autóban ülő elszegényedett amerikai családdal vagy a bányászlakásban lakó oroszlan yi családdal. A dolgozó nők két esetben kerültek fényképekre, először az első világháború utáni kalauznőkről láthatunk egy képet, majd a két világháború közötti angol rendőrnőket ismerhetjük meg.

A Dupcsik-Repárszky könyv színes képet mutat a nőkről. Az egyenjogúsági kérdések kapcsán az egyetlen a vizsgált tankönyvek közül, amely foglalkozik a nők oktatás terén lezajlott csatáival. A társadalmi változások kapcsán beszámol a női öltözködés, hajviselet átalakulásáról.

Szintén egyedülként ábrázolja a magyarországi roma nőket, illetve említést tesz más országokban élő nőkről (pl. kínaiak, izraeliek, amerikaiak). A nőkről tehát egy átfogó képet mutat, akik egyszerre részesei, átélői és formálói akár a politikai, akár a társadalmi eseményeknek.

• **Száray Miklós és Kaposi József tankönyve**

Annak ellenére, hogy a Száray-Kaposi könyv csak hat évvel ezelőtt jelent meg, ez a tankönyv kapta mégis napjainkig a legtöbb bírálatot. A tankönyv írói arra törekedtek, hogy a teljes XX. századot ábrázolják, és igyekeztek hangsúlyt fektetni a közelmúltban történt eseményekre is. A könyv olvasásakor jól látható, hogy a világháborúk katonai eseményei nem kerülnek annyira középpontba, mint a korábbi könyvekben. A tankönyv didaktikai apparátusa a kétszintű érettségire való felkészítésre van kialakítva, számos térkép, diagram, ábra, szöveges forrás, fénykép található benne. A leckék hármas felépítésűek: a megtanulandó tankönyvi szöveget az „Archívum”³ illetve a „Nézőpontok”⁴ című részek követik. Éppen ezért a tankönyv analízisének során azt is fontosnak tartottam megvizsgálni, hogy a nőkre vonatkozó részek a törzsszövegben vagy forrásokban, feladatokban jelennek meg. Az eredmény azt mutatta, hogy a nőkről szóló részek 14 esetben forrásrészletben vagy feladatban jelennek meg és csak hét alkalommal olvashatunk a nőkről a tankönyv törzsszövegében⁵. A tankönyv a fő szövegrészeiben a nők választójogával, a dolgozó nők létszámának növekedésével és a szociális juttatások bevezetésével foglalkozik csak. Minden más női vonatkozású idézet vagy az „Archívum”-ban vagy a „Nézőpontok”-ban található meg.

Amint az eredményeket összefoglaló 3. táblázatban is látható, a könyv kilenc esetben politikai kontextusban említi a nőket: a női politikusok közül Ratkó Annával és Margaret Teacherrel ismerkedhetnek meg a tanulók. A nőket érintő politikai események közül a női választójog megszerzésére nagy hangsúly kerül, a 21 találatból négyszer utalnak a könyv szerzői erre az eseményre.

3 Az „Archívum” részben a tanórai munkához kapcsolódó források, képek, táblázatok, térképek és a hozzájuk kapcsolódó kérdések, feladatok találhatóak. Nem kell az „Archívum” összes feladatát elvégezni, a szaktanár jelöli ki a tanulók számára, hogy melyiket és milyen módon dolgozzák fel.

4 A „Nézőpontok” címszó alatt olyan források, képek, ábrák, kérdések és feladatok helyezkednek el, amelyek a múltba történő „mélyfúrásokat” teszik lehetővé a diákok számára. Egy-egy vitatott történelmi kérdést, politikust, jelenséget ismerhetnek meg a tanulók különböző megközelítésekben (Száray-Kaposi 2005, 5).

5 Törzsszövegnek tekinthető minden olyan rész a tankönyvben, amely a diákok számára elsajátítandó, és az adott korszakról szóló tényeket és összefüggéseket tartalmazza. Tipográfiai szempontból normál betűvel szedett és az egyes leckék elején található.

A nők, mint a történeti források szerzői szintén négy alkalommal szerepelnek a tankönyvben. Érdekes azonban észrevenni, hogy egyik idézet sem a nőkről szól, hanem férfi politikusokról. Például Esterházy Lujza visszaemlékezéseinek részletében arról számol be, milyen ember és politikus volt a férje. Leni Riefenstahl *Magánbeszélgetéseiből* is leginkább Hitler személyisége tárul fel az olvasók előtt.

A nők, mint a társadalmi folyamatok szereplői 12 esetben jelennek meg, ezek közül is a leghangsúlyosabb az életképek kategória. Ennek az osztálynak a szövegeiben olvashatnak a tanulók a miniszoknya divattá válásáról, az 1921-es női olimpiáról, a fogamzásgátló tabletták elterjedéséről, a nők írni tudásának fejlődéséről vagy a chilei munkások éhező asszonyairól. Ezek az életmód-történeti részek elsősorban feladatokban, forrásokban, kiegészítő táblázatokban jelennek meg.

A kiválasztott részek terjedelmét tekintve megfigyelhetjük, hogy a terjedelmi hangsúlyok máshová esnek. Például a fent említett életképek kategóriái csak egy-két szavas utalásban találhatók meg vagy a „Nézőpontok” témakör alatti táblázatokban vagy szöveges forrásokban. A nőkre vonatkozó leghosszabb rész a 45. leckében lévő két bekezdésben található. Az első paragrafus a Ratkó-korszakkal és annak hatásaival foglalkozik. A tankönyv szerzői itt írnak a Ratkó Anna egészségügyi miniszter által bevezetett művi abortusz-tilalomról és annak következményeiről. A következő szakasz a születésszám csökkenését és a probléma kezelését tárgyalja. A nők, dolgozó anyák hét mondatban szerepelnek, de a fejezet többi részeiben is utalás található rájuk. A leckét követő „Archívum”-ban és a „Nézőpontok”-ban további nőkkel kapcsolatos feladatot, kérdést találhatunk. Az „Archívum”-ban két ábrán is megjelennek a nők: az egyik a nemek életkor szerinti megoszlásának változását szemlélteti, a másik pedig a keresők nemenkénti megoszlását. A szöveges forrásban a gyermekgondozási segély bevezetéséről szóló kormányrendelet, illetve a nők és a születendő gyermekek egészségének megóvása érdekében született minisztertanácsi határozat részletei olvashatóak.

„A nők helyzete a két háború között” című bekezdés a tankönyvben hét mondatban tárgyalja, hogyan és milyen szakmákban kezdtek el dolgozni a nők, illetve milyen hatással volt a népesedési folyamatokra a női szerep átalakulása. A nők korabeli állapota a leckéhez kapcsolódó feladatokban is megjelenik: „A megélhetés alakulása Magyarországon” című táblázatban egy külön sorban vázolják a nők bérátlagát, a szöveges forrás pedig az 1925-ös választójogi törvényből idézi a nőkre vonatkozó szakaszt.

„Életmódváltás a két világháború között” címszó alatt esik szó egyetlen mondatban arról, hogy a nők megkapták a választójogot. A fejezethez tartozó „Nézőpontokban” egy egész oldalon keresztül inspirálják

a tanulókat arra, hogy a nők múltjával kapcsolatban további kutatásokat végezzenek⁶. Az oldal öt képet és egy táblázatot közöl. A táblázat az általános és a női választójog bevezetésének dátumait közli különböző országokban. A Monte Carlo-i női olimpia atlétáit ábrázoló kép alatti szövegrész tájékoztat arról, hogy a női olimpiát tiltakozásul rendezték meg amiatt, hogy az egy évvel korábbi olimpián női atléták nem vehettek részt. Három képen dolgozó nőket, egy festményen pedig *Charlestont* járó párokat láthatunk. A hozzájuk kapcsolódó kérdés az, hogy gondoljuk át, hogyan alakult át a nőkép az 1920-as években. A tankönyvben szereplő nőkre vonatkozó további utalás egy-két szóban, fél mondatban jelenik meg.

A Száray-Kaposi könyv képi illusztrációi jó minőségűek, számos színes képet tartalmaznak és jól kivehetőek. A 272 oldalas tankönyv összesen 217 képet tartalmaz, ami azt jelenti, hogy majdnem minden oldalra jut egy kép. A képeken 27 százalékban szerepelnek nők is. A 3. táblázat adataiból kivehető, hogy a nők kiemelkedő többséggel valamilyen politikai eseményen jelennek meg. Nyolc esetben állnak férfi politikusok mellett. A tankönyv sokszor közöl korabeli plakátokat, karikatúrákat, ezeken hét esetben jelennek meg nők. A társadalmi vonatkozású ábrákon a dolgozó nők bemutatása nem kap akkora nyomtatékot, mint a szöveges részekben. Inkább életképeken találkozunk nőkkel, mint például házibulin twistelőkkel, a woodstocki fesztivál előadói között vagy a fővárosi színházba készülők között.

Összességében megállapítható, hogy a tankönyv igyekszik a nőket is bevonni a történelmi korok ábrázolásánál. A törzsszöveg foglalkozik a nők emancipációs törekvéseinek eredményeivel, a választójog megszerzésével, a női munkavállalás elterjedésével. Utóbbi kapcsán még az eltérő bérezésre is igyekszik felhívni a figyelmet, részletezi a női szakmák elterjedését. Nem ejt azonban szót az oktatás területén szerzett egyenjogúsítási folyamatokról, a női műveltségi viszonyok ábrázolása kizárólag az írni-olvasni tudó nők számszerűsítésében rejlik. A társadalmi változások és azok hatása a nők életére csak képi ábrázolásokon és a feladatokban szerepelnek, így nem biztos, hogy a diákok valóban megismerik és megértik a nőket ért változásokat a XX. században.

A négy tankönyvben szereplő kategóriákat a 3. táblázat foglalja össze:

---

6 Sajnos azonban segítséget nem nyújt a tankönyv abban, hogy milyen forrásokból dolgozzanak a diákok.

3. táblázat A történelem-tankönyvek nőkre vonatkozó részeinek kategorizálása

Kategóriák	<i>Lator</i>	<i>Salamon</i>	<i>Dupcsik-Repárszky</i>	<i>Száray-Kaposi</i>
1. Politikusok hozzátartozói	7	3	3	
2. Politikus/közismereti személy	6	13	10	3
3. Női választójog	3	1	3	4
4. Politikai események hatása	1	8	15	2
5. Női visszaemlékezések		2	5	4
6. Dolgozó nők	1	3	5	4
7. Életképek	1	2	9	6
8. Szülő nők/GYES	1	2	2	2
9. Egyéb	1	1	1	
Összes találat	21	35	53	25

Konklúzió

A nők történetével kapcsolatos pedagógia egyik legfontosabb kihívása, hogy megtalálja azt a közös szálát, amely az ún. nagy történelem, a klasszikus narratíva felé koherenssé teszi ezeket a történeteket (Ruth, 2000). Egyszerűen nőtörténetnek vagy a nők történetének hívni ezeket a tematikus történelemtanítási elemeket azért nem szerencsés, mert azt a látszatot kelthetik, hogy csak kiegészítő anyagrészeről beszélünk, illetve, hogy a nőknek és a férfiaknak külön történelmük van. A tankönyv egy olyan eszköz, amelyen keresztül találkoznak a diákok az iskola által közvetíteni kívánt tudással és értékekkel. Elsődleges célján – a tantárgy specifikus készség kialakításán túl – a társadalom értékrendjét, világnézetét és elvárásait közvetíti. Ily módon a tankönyv, a tanterv elemeként részt vesz a társadalom által legitimnek gondolt tudás létrehozásában, ideológiák és ismeretelméletek megkonstruálásában (Kereszty 2005). A tankönyvírók, a tanárok és az iskola feladata, hogy egy olyan történelem-ábrázolást tárjanak a diákok elé, amely nemcsak a férfiak történelméről szól.

A dolgozatban elemzett tankönyvek közül a Száray-Kaposi és a Dupcsik-Repárszky könyv az, amelyik tudatosan igyekszik a tananyagba bevonni a nőkre vonatkozó információkat. Ahogy azt az Európa Tanács által kidolgozott tanári kézikönyvekben javasolják, a nők ezekben a tankönyvekben elsősorban forrásközlésekben, feladatokban, elgondolkodtató kérdésekben jelennek meg. Annak ellenére, hogy sok értékes információt közölnek, mégis egyik sem mutat egy egységes képet a XX. századi nőkről. A cél az lenne, hogy a diákok megértsék, a nők részesei voltak a politikai eseményeknek, társadalmi változásoknak, egyenjogúsági

harcoknak, képesek voltak sorsukról önállóan gondolkodni még akkor is, amikor a pártideológiák másképp vélekedtek róluk.

Kérdés marad továbbra is az, hogy vajon a tanárok mennyi hangsúlyt fektetnek a nőikkel kapcsolatos tankönyvi feladatoknak az elvégzésére, hogyan buzdítják a tanulókat további kutatások elvégzésére. A történelem-tankönyvek általános hibája, hogy nem tartalmaznak olyan olvasmánylistát, amely alapján a diákok elkezdhetnék az adott témában való elmerülést. A Dupcsik-Repárszky könyv ugyan közli a tankönyvben felhasznált képek és források eredetét a könyv végén, de a tagolás nélküli felsorolás, mindenféle rendszerezés nélkül odaömlesztett irodalomjegyzék teljesen átláthatatlan. A Száray-Kaposi könyv sem segít abban a hallgatóknak, hogy hol nézzenek utána az adott témának⁷.

További kutatási feladat lehet annak megvizsgálása, mennyit sajátítanak el, értenek meg a tanulók az anyagból, hogyan látják történelem tanulmányaik során a nőket a XX. században. Világossá válik-e számukra, hogy a történelmi eseményeknek, folyamatoknak részesei, átélői voltak a nők. Csak így válhat valóra az az elképzelés, amit a Nemzeti Tanterv alkotói megfogalmaztak, hogy a történelem a társadalom közös (férfi és női egyaránt) emlékezete legyen.

Felhasznált irodalom

- Falus Iván, szerk. 2000. *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- F. Dárdai Ágnes. 1999. „Tankönyvelemzési modellek a nemzeti tankönyvkutatásban.” [Iskolakultúra 4](#). Letöltés ideje: 2011. jún. 5.
- Fischerné Dárdai Ágnes. 2010. „Történelemtanítás Magyarországon a XXI. század elején.” (Helyzetkép és perspektíva). [Történelemi@nitás \(XLV. évf.\) I:1](#). Letöltés ideje: 2011. jún. 5.
- Kereszty Orsolya. 2005. „A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tankönyvekben.” [Könyv és Nevelés 3](#). Letöltés ideje: 2011. jún. 5.
- Molnár-Kovács Zsófia. 2011. [„A női munka képi megjelenítése az Apáczai Kiadó 8. osztályos történelemtankönyveiben \(1999-2009\).”](#) In Kéri Katalin (szerk.) *Társadalmi nem és oktatás. Konferenciakötet*. Pécs: PTE BTK „Oktatás és társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola. Letöltés ideje: 2011. júl. 28.

---

⁷ A történelemkönyvek mellett számos szépirodalmi mű, művész- és dokumentumfilm, múzeum, internetes honlap lehetne ajánlható a tanulóknak.

- Nemzeti Alaptanterv.* 2005. Melléklet a [243/2003. \(XII.17.\)](#) Korm. Rendelethez. 2011. aug. 1.
- Ruth Tudor. 2000. *Nők a XX. században. Tanári kézikönyv osztálytermi felhasználásra.* [Altusoft.com](#). Huszadik századi európai történelemtanítás. Európai Tanács – Világpolgár. Letöltés ideje: 2011. jún. 5.
- Mucsi József, szerk. 2010. [Tankönyvvita a 12. évfolyam történelemtankönyveiről.](#) Budapest: A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara kiadványa (március 19.) Letöltés ideje: 2011. jún. 5.
- Ventilla Andrea. 2011. [„A nőneveléstörténet-írás aspektusai.”](#) In Kéri Katalin (szerk.) *Társadalmi nem és oktatás (Konferenciakötet).* Pécs: PTE BTK „Oktatás és társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola. Letöltés ideje: 2011. júl. 28.
- Zarándy Zoltán és Böröczky László, szerk. 2003. *Huszedik századi európai történelemtanítás.* [Altusoft.com](#). Európai Tanács – Világpolgár. Letöltés ideje: 2011. júl. 28.

Bodó Csanád

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A dzsender-paradoxon és magyar szociolingvisztikai recepciója

A nyelv és a nem kutatásának kvantitatív szociolingvisztikai hagyományát meghatározó szemléletmód szerint a nők és férfiak nyelvhasználata biológiai adott nemi különbségek kifejeződéseként írható le. Ezek közül a Labov által dzsender-paradoxonnak nevezett összefüggés alapján a nők nyelvhasználata – szemben a férfiakéval – egyszerre innovatív és konzervatív. Tanulmányomban a dzsender-paradoxon nemzetközi és hazai recepcióját abból a szempontból hasonlítom össze, hogy a nem és a nyelvhasználat vizsgálatában jelen van-e a feminista konstruktivista felfogás vagy a nemi különbségek szociolingvisztikai kutatását inkább stratégiai esszencializmus jellemzi.

Bevezetés

A nyelv és a nem közötti viszony nyelvészeti kutatásának különböző megközelítésmódjai a nemi identitás eltérő konceptualizációi alapján különíthetők el egymástól. A dzsender nyelvészeti elemzésének kvantitatív szociolingvisztikai hagyományában a nem kategóriája rögzített identitásként, a beszélő lényegi tulajdonságaként jelenik meg, amely meghatározza a beszélők nyelvhasználatát, a férfiak és a nők nyelvének különbségeit. Ez a szemlélet szembenáll azokkal a konstruktivista nyelvészeti megközelítésekkel, amelyek szerint a társas cselekvés gyakorlatai – köztük a nyelvhasználat – hozzák létre a beszélő nemi identitását. Az előbbi megközelítésben a nők nyelvhasználatának jellemzése olyan paradoxonként fogalmazódik meg, amelyben a nők nyelvi viselkedése két egymással ellentétes jelzővel írható le: a nyelvi változatosság különböző típusú jelenségeiben megfigyelt viselkedés alapján a nők egyszerre lesznek konzervatívak és innovatívak (Labov 1990, 2001). Ennek a női nyelvhasználatot paradox viselkedésként esszencializáló szociolingvisztikai jellemzésnek a feminista kritikája arra mutat rá, hogy mind a nyelvi hagyományhoz való kötődés, mind az újítások követése olyan identitáskonceptió mentén kapcsolódik össze a nőiséggel, valamint ennek ellenpárjaként a férfi kategóriájával, amely a nemi identitást egymást kizáró homogén kategóriák bináris rendszereként fogja fel (Cameron 2005).

A William Labov neve által fémjelzett variacionista szociolingvisztika egyik meghatározó eredményének a nyelvi változatosság és a beszélő neme közötti általános összefüggések megfogalmazását tekintti. Az összefüggéseket Labov a következő paradoxonban fogalmazza meg: „*a nők a férfiakhoz képest kevésbé térnek el a nyelvi normáktól, ha az eltérés nyíltan meg van tiltva, de a férfiaknál jobban eltérnek a normáktól, ha az eltérés nincsen megtiltva*“ (2001, 367; a szerző fordítása).¹ A kvantitatív szociolingvisztika vezető kutatója által megfogalmazott nemi paradoxon magyar nyelvészeti recepciója azt a kérdést veti fel, hogy jelen van-e a hazai szociolingvisztikában, illetve a nemi szempontú nyelvhasználat-kutatásban ettől eltérő megközelítésmód. Tanulmányom erre a kérdésre adandó válasz, amely felfogható Barát (2005) általános kritikai elemzésének egy konkrét nyelvészeti problémafelvetés kapcsán kifejtett továbbgondolásaként. Egyúttal azt is lehetővé teszi, hogy megvizsgáljam a magyar feminista nyelvészet és a nemi identitást a nőiség esszencialitásában értelmező szociolingvisztika között fennálló különbségeket.

A dzsender-paradoxonnak nevezett összefüggést ennek érdekében először magyar nyelvi helyzetekkel illusztrálom, majd kétféle értelmezési keretben elemzem: egyrészt a nők és férfiak nyelvhasználatának társadalmi különbségeit feltáró kutatások kontextusában, másrészt a társadalmi nem (de)konstrukciójára irányuló feminista megközelítések alapján. Az előbbi értelmezés a dzsender-paradoxon megoldására tesz kísérletet (de tanulmányomban nem e kísérletek sikeressége a központi kérdés).² Az utóbbi magának a paradoxonnak a kritikáját fogalmazza meg; nem a megoldására, hanem annak kimutatására irányul, hogy a nők nyelvi viselkedésének fenti megfogalmazása alapján kérdőjelezhető meg a nemi kategóriák esszencialista megközelítése miatt. A kétféle értelmezés keretének felvázolását követően összehasonlítom a paradoxon nemzetközi és magyar szociolingvisztikai recepcióját, és a különbségeket a magyarországi feminista nyelvészet posztszocialista kontextusában értelmezem.

¹ “Women deviate less than men from linguistic norms when the deviations are overtly proscribed, but more than men when the deviations are not proscribed” (kiemelés az eredetiben – B. Cs.).

² A dzsender-paradoxonnal foglalkozó szociolingvisztikai kutatások jelentős részben a paradoxon megoldására tesznek kísérletet, azaz arra törekednek, hogy azonos szempontok mentén értelmezzék a nők “ellenmondásos” viselkedését. Ugyan ezeknek a kísérleteknek az elemzése is rámutathat a nemi kategóriáknak a labovi szociolingvisztikát meghatározó esszencialista megközelítésére, de kevésbé hatékonyan világítaná meg ennek a kutatási programnak és a feminista nyelvészetnek az eltéréseit.

A dzsender-paradoxon

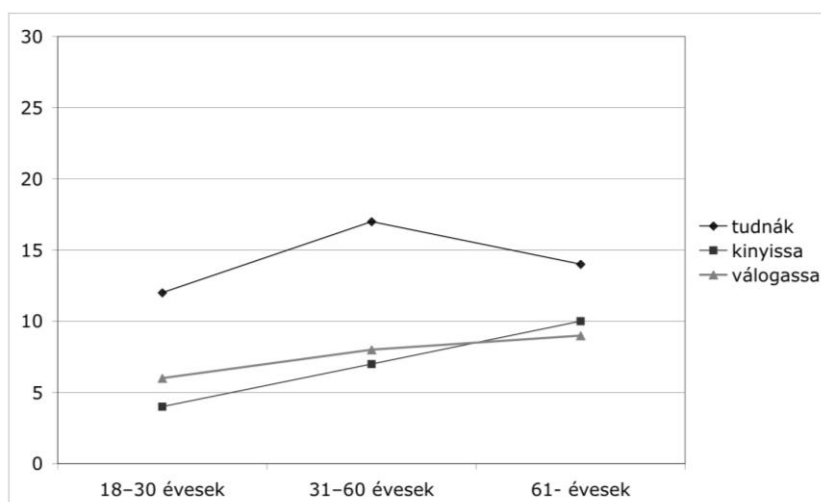
A dzsender-paradoxon Labov szerint három, egymásnak részben ellenmondó szociolingvisztikai elven alapul. Az egyes elveket a magyar szakirodalom eltérő jelentőségüként kezeli, és együttesen eddig nem is olvashattunk róluk magyarul. A továbbiakban ezért a három elvet Labov 2001-ben megjelent *Principles of Linguistic Change: Social Factors* című munkája alapján mutatom be, és egy-két magyar nyelvi példával szemléltetem. A bemutatás során néhány szociolingvisztikai terminus használata elkerülhetetlen – ezeket röviden definiálom, miközben a technikai részletek iránt érdeklődőket további forrásokhoz utalom.

A dzsender-paradoxon alapját adó első elv Labov megfogalmazásában így hangzik: „*a stabil szociolingvisztikai változóknál a nők a stigmatizált változatot kisebb arányban használják, mint a férfiak*” (Labov 2001, 266; a szerző fordítása).³ Másképpen megfogalmazva, az elv a nők „konzervatív irányultságáról” szól (uo. 267). Az elv érvényesítésének bemutatására a magyarországi nyelvhasználat változatosságát az 1980-as évek végén feltáró reprezentatív kutatás néhány adata nyújthat példát. A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (a továbbiakban: MNSzV.) számos magyar nyelvi változó nemi megoszlását mérte fel (Kontra szerk. 2003). Ezeket a változókat nagy számban jellemezte olyan megoszlás, amely alapján azt lehetett feltételezni, hogy e változók esetében folyamatban lévő nyelvi változás zajlik. Néhány változó azonban az életkori csoportok nyelvhasználatában azonos megoszlást mutatott, amit a labovi szociolingvisztikában általában a nyelvi változás jeleinek hiányaként, azaz stabilitásként szokás értelmezni. Ez utóbbiak közé tartozott a nákolásnak nevezett jelenség, amely például a *tud* paradigmájában az egyes szám első személyű feltételes igealak standard *tudnék* alakja mellett élő nem standard *tudnák* változat használatáról kapta elnevezését, valamint a suksükölés, a *t*-végű igék egyik csoportjában a jelentő és felszólító módú alakok egybeesése, például a *kinyissa* vagy *megválogassa* alakokban.

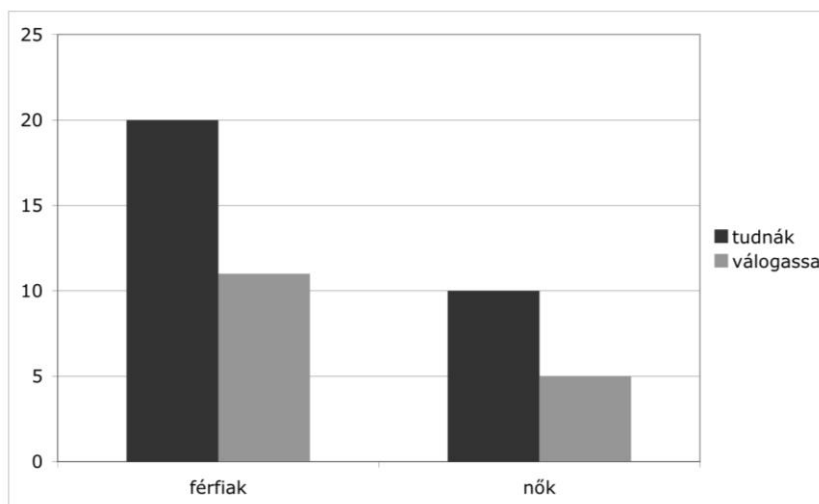
³ “For stable sociolinguistic variables, women show a lower rate of stigmatized variants and a higher rate of prestige variants than men” (kiemelés az eredetiben – B. Cs.).

A nákolás és a suksükölés megoszlását a MNSzV. három kiegészítendő feladatban vizsgálta. Az első mondat (*Ha jobb lenne a fizetésem, többet is tud... dolgozni*) a nákolás megoszlását tesztelte férfi és női adatközlők között, az *Ebben a zajban nem hallom, ha Éva kinyi... az ajtót* és a *Ha Péter rosszul váloga... meg a barátait, pórul jár* mondat a suksükölés megoszlását mérte. Az 1. ábra a mondatokra adott válaszok életkori megoszlását mutatja be. Mivel a három korosztály közötti különbségek statisztikailag nem szignifikánsak, feltételezhető, hogy az adatfelvétel idején, az 1980-as évek végén a nákolás és a suksükölés nem terjedt, de nem is volt visszaszorulóban, hanem stabil szociolingvisztikai változóként élt a magyarországi nyelvhasználatban.

1. ábra. A nákolás és a suksükölés életkori megoszlása a MNSzV-ban

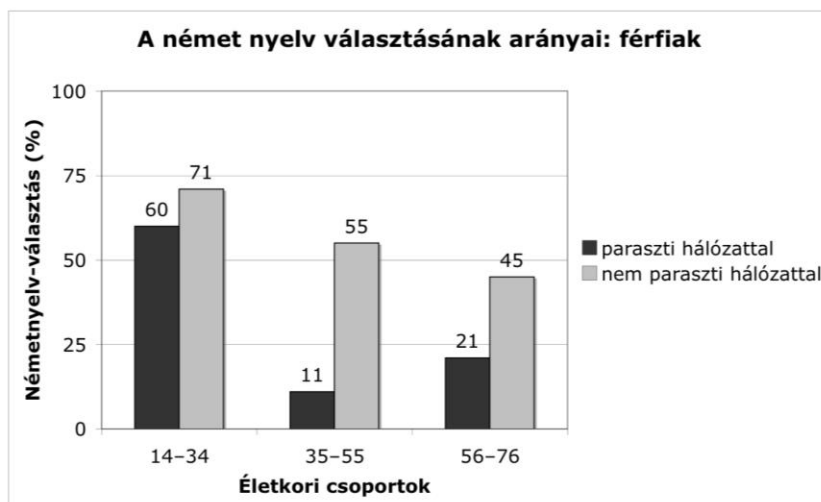
A nákolásnak és a suksükölésnek mint stabil szociolingvisztikai változóknak az 1. elv értelmében eltérő megoszlásban kell jelen lenniük a nők és férfiak nyelvében. Az adatok nemek szerinti megoszlását a 2. ábra mutatja be. A vizsgálati mondatok közül a harmadikban nem volt különbség férfiak és nők válaszai között, így ezeket az ábra nem szemlélteti. Az első két mondat azonban a labovi dzsender-paradoxon 1. elvének megfelelően azt mutatja, hogy a férfiak a kisebb presztízsű nákoló és suksükölő alakot a nőknél nagyobb arányban választották. Választásuk gyakorisága mindkét esetben nagyjából a nők átlagának kétszerese volt (a két nem válaszai közötti különbség statisztikailag szignifikánsnak bizonyult).

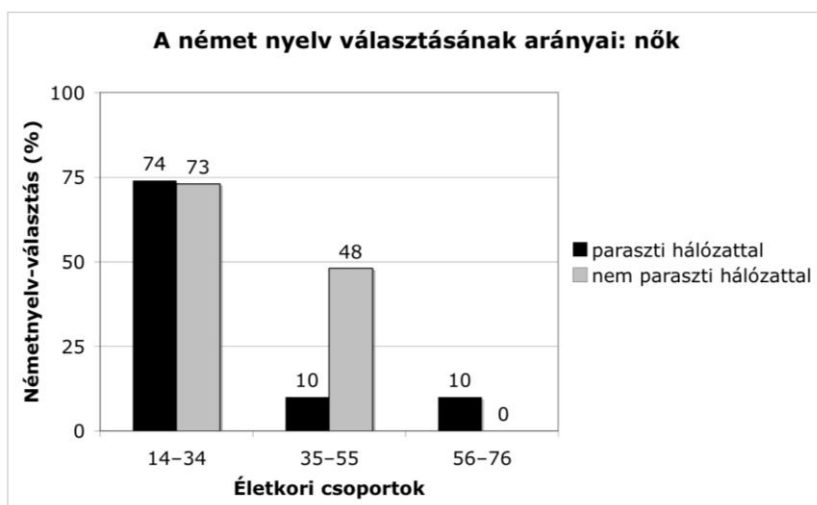
2. ábra. A nákolás és a suksükölés nemi megoszlása a MNS₂V-ban

A dzsender-paradoxont alkotó második elv kimondja, hogy a felülről jövő (azaz felismert, a nyelvhasználók számára tudatosult) változásokban a nők nagyobb arányban vesznek át presztízsalakokat, mint a férfiak. Labov ezt az elvet úgy említi, hogy e változásokban megfigyelhető „a nők előrelátó viselkedése” (2001, 275), amely a nagy presztízssű nyelvi újításban a férfiaknál nagyobb mértékű részvételüket prognosztizálja. Erre az elvre két példát mutatok be: az egyik az ausztriai kisvárosban, Felsőőrben Susan Gal (1978; 1979) által leírt magyar–német nyelvcsere; a másik az informális köszönések napjainkban megfigyelt budapesti megoszlása. A két példa közül az utóbbiban az elv érvényességét megkérdőjelező adatokat láthatunk.

Gal elemzése a felsőőri nyelvcserét a beszélők nyelvválasztási szokásainak generációs megoszlása alapján azonosítja. Mint a következő két ábrán látható, a felsőőriek különböző korosztályaiban (a 14–34 évesek, a 35–55 évesek és az 56-nál idősebbek körében) jelentős különbségek voltak a német nyelv választásában az 1970-es évek közepén. Ez a megoszlás folyamatban lévő nyelvcserere enged következtetni (ennek az értelmezésnek a korlátairól lásd Bodó, megjelenés előtt). A változás felülről jövő, mivel a felsőőri paraszti közösség beszélői számára, akik hagyományosan magyar nyelvű közösségben nőttek fel, a német nyelv egyre gyakoribb használata tudatosult, azaz felismerték, hogy új nyelvhasználati megoszlás alakul a közösségben (vö. Labov 2001, 274).

3. ábra. A németnyelv-választás társas kapcsolathálózatokhoz kötődő megoszlása a felsőőri férfiak életkori csoportjaiban az 1970-es évek közepén

4. ábra. A németnyelv-választás társas kapcsolathálózatokhoz kötődő megoszlása a felsőőri nők életkori csoportjaiban az 1970-es évek közepén

A 3. és 4. ábra az életkori csoportok eltérő viselkedése mellett két további összefüggést szemléltet. Az egyik a második labovi elvhez kapcsolódik; az elv alapján azt várjuk, hogy a nők nagyobb arányban használják a nagy presztízsűként terjedő német nyelvet. A másik összefüggés a közösség tagjainak társas kapcsolathálózata és nyelvválasztása között áll

fenn: ha a felsőőri nyelvhasználókat a másokkal fenntartott jellemző kapcsolataik alapján főképp paraszti vagy inkább nem paraszti jellegű hálózatokba tartozóként jellemezzük, a közösség hagyományos nyelvének számító magyar nyelvet inkább a hagyományos, paraszti jellegű kapcsolathálózatot mutató beszélők fogják használni.

Az adatok egyes életkori csoportokra vonatkozóan eltérő megoszlást mutatnak a férfiak és a nők nyelvi viselkedésében. Az idősebb felsőőriek körében a férfiak jóval gyakrabban használják a német nyelvet, mint a nők. Ebben a korosztályban a nyelvhasználók paraszti vagy nem paraszti kapcsolathálózatának a nők esetében nincsen jelentősége, mivel Gal nem talált közöttük egyetlen olyan beszélőt sem, akinek a társas kapcsolatait ne paraszti viszonyok határozták volna meg. Ugyanakkor a férfiak jelentős különbséget mutattak nyelvi viselkedésükben attól függően, hogy paraszti vagy nem paraszti kapcsolathálózatot tartanak fenn. Ugyanez volt igaz a középkorúakra, de ebben a generációban már a férfiak mellett a nőkre is. Miközben a nyelvválasztás mutatói nagy mértékben eltértek attól függően, hogy milyen kapcsolathálózat jellemző a beszélőkre, a középkorú férfiak és nők németnyelv-használatának gyakorisága nagyjából egybeesett. A felsőőri fiatalok korcsoportjában ezzel szemben férfiak és nők viselkedése jelentősen eltért egymástól. Gal ezt így fogalmazza meg:

Minden fiatalabb nő gyakrabban használja a német nyelvet, mint akármelyik fiatalabb férfi. Ezeknél a fiatal nőknél nem jelentkezik az a különböző típusú társas kapcsolathálózatok között kimutatott használati különbség, amely jelen van a férfiak mindhárom generációjában és a középkorú nők nemzedékében. (1979, 167)⁴

Bár az adatok alapján vitatható, hogy a fiatal nőkre általában lenne jellemző a nagyobb presztízsű nyelv használata, de a paraszti hálózattal jellemezhető fiatalok nemi megoszlása valóban markáns különbséget mutat. Gal (1978; 1979, 167–168) értelmezése szerint a fiatal nők részéről a német nyelv használatának nagyobb gyakorisága mögött az áll, hogy elutasították a magyar nyelvhez szimbolikusan kötődő paraszti életmódot. Szemben a fiatal férfiakkal, a nők számára a paraszti élet jóval több és nehezebb munkát, továbbá jóval kisebb függetlenséget jelentett Felsőőrben az 1970-es évek közepén. A magyar nyelvtől való szimbolikus elhatárolódás egyben ezeknek a nőknek a házassági preferenciáit is jelölte: szemben a magyar–német kétnyelvű felsőőriekkel, akik a paraszti közösségből származtak, az

⁴ “All of the youngest women use more German than any of the youngest men. These young women do not show the difference in use between those with different kinds of social networks that is apparent for the men of all three generations and the women of the middle generation.”

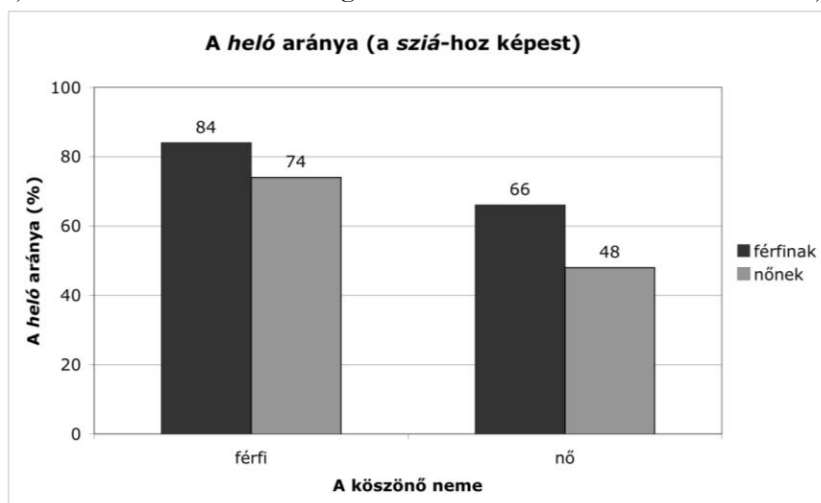
ugyancsak innen származó nők inkább választottak a helyi nem paraszti háttérű német egynyelvűek köréből partnert maguknak.

A felülről jövő változások nemi vonatkozásainak második példája a felsőöri nyelvcsere mellett az informális köszönések változása napjainkban a budapesti fiatalok körében (Kontra 2007). Hogy a 2. labovi elv érvényességét megvizsgálhassuk, először annak igazolását kell elvégezni, hogy a tegező viszonyokban leggyakoribbnak számító *szia* és a *beló* köszönési formáknak a megoszlása szisztematikusan változik, és hogy ez a változás felülről jön, azaz a beszélők számára tudatosul. Kontra (2007, 102) szerint a *szia* köszönést 1988-ban a budapesti lakosok 80%-a használta valamilyen gyakorisággal az adatközlők önbevallása alapján, és ugyanez az arány jelentkezett a 17 évvel később, a 2005-ben megismételt vizsgálatban is. Ezzel szemben a *beló* megoszlásában jelentős változás volt megfigyelhető. Míg 1988-ban a budapestiek 42 százaléka vallotta magát a köszönést ritkán vagy gyakran használónak, arányuk 2005-re 65 százalékra nőtt (uo.). Kontra megállapítása szerint „a *beló* elterjedésében a nőknek jelentős szerepe volt: 1988-ban a nők 70%-a nem használta (szemben a férfiak 43%-ával), de 2005-ben a nem használók között a nemi különbség már csupán 6% volt (férfiak: 32%, nők: 38%). Tehát 1988-ban a férfiak jártak elől a *beló*-zásban, de 2005-re a nemi különbség kiegyenlítődött, a nők felzárkóztak a férfiakhoz“ (Kontra 2007, 102). Az önbevallással nyert adatok egyben arról is tanúskodnak, hogy a folyamat felismert változás; a beszélők ugyanis képesek beszámolni a régi és az új forma használatának megoszlásáról nyelvhasználatukban.

A *beló* használatának változásában a férfiak által betöltött vezető szerep kérdésessé teszi a nők „előrelátó“ viselkedésére vonatkozó labovi elv érvényesülését, de az eddigi adatokat témánk szempontjából két okból is óvatosan kell kezelnünk. Egyrészt a *szia* és a *beló* gyakoriságára vonatkozó adatok a nyelvhasználók önbevallásáról tanúskodnak, és az önbevallás sokkal inkább tanúskodik a beszélőnek az adott nyelvi jelenséghez való normatív viszonyulásáról, mint aktuális nyelvhasználatáról (azaz az adatok úgy is értelmezhetők, hogy a nők 1988-ban negatívabban viszonyultak a *beló*-hoz, mint a férfiak, de ez a különbség 17 évvel később már nem volt jelen). Másrészt minden adatközlőtől csak egy-egy (metanyelvi) adat származik az informális köszönés változatainak megoszlásáról, pedig a labovi elvek a szociolingvisztikai változók használatának az *aktuális* nyelvhasználatban megfigyelt gyakoriságát értelmezik. Ezért Kontra korábbi és újabb vizsgálata mellett az elv érvényesülését megvizsgálendő érdemes beszélt nyelvi adatokat bevonni az elemzésbe.

Egyik szociolingvisztikai kurzusom hallgatói az ELTE-n azt a feladatot kapták, hogy a két köszönés megoszlását a környezetükben élők nyelvi megnyilatkozásaiban vizsgálják meg. Az ehhez alkalmazott módszer a

gyors és anonim interjú volt, amely egy-egy nyelvhasználótól – annak olyan szociológiai jellemzőin túl, mint benyomások alapján rögzített neme vagy életkora – csak a vizsgálandó jelenségre vonatkozó adatokat veszi fel (a módszerről lásd Labov 1988). A kutatás résztvevői (két-két férfi és nő) egyenként 50–50 budapesti fiatalnak (egyenlő arányban férfinak és nőnek) a hozzájuk intézett köszönéseit rögzítették. Az adatokat az 5. ábra mutatja be.

5. ábra. A *heló* aránya a *szia*-hoz képest a férfiaknak és nőknek adott köszönésekben

N = 200 (az adatok budapesti huszonévesek által két-két férfi és női egyetemista kutatónak adott köszönései 2009-ből)

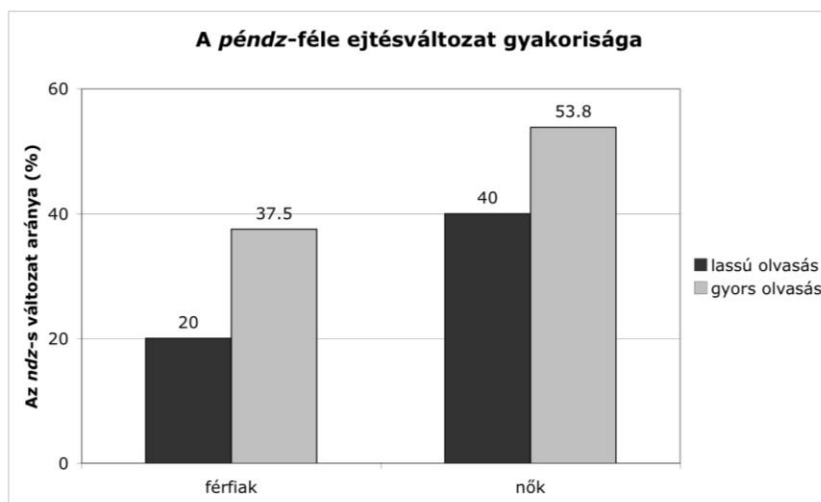
Az ábra adatai két szempontból elemezhetők. Egyrészt azt látjuk, hogy a budapesti huszonévesek eltérő arányban köszönnek *heló*-val (és *szia*-val) a velük egykorú férfiaknak és nőknek. Mindkét nemre jellemző, hogy köszönéseiben a *heló*-t gyakrabban választja a férfiakkal, mint a nőkkel szemben (a férfiaknál a különbség tíz, a nőknél tizennyolc százalékos). Másrészt nemcsak a beszédpartner neme befolyásolja a köszönések megoszlását, hanem a beszélő is: a férfiak összesen 158-szor használták a *heló*-t a lehetséges 200-ból, a nők ellenben 114-szer. A Kontra Miklósék által 2005-ben gyűjtött önbevallásos adatokból kimutatott nemi kiegyenlítődéssel szemben az általam irányított adatgyűjtés során a budapesti fiatalok spontán nyelvhasználata arról tanúskodik, hogy éles különbség figyelhető meg mind a férfiak és a nők köszönéseiben, mind a férfiaknak és a nőknek adott köszönésekben. Ez a különbség nem a második labovi elvnek megfelelően érvényesül. A *heló* a felülről jövő változás presztízsváltozataként a férfiak körében elterjedtebb, és nem a nőkben. Ennek lehetséges okairól később lesz szó.

A harmadik labovi elv az alulról jövő változásokra vonatkozik. Ezekben a változásokban a nyelvi tudatosságnak nincsen szerepe, a beszélők számára a változás észrevétlen, nem ismerik fel, hogy részt vesznek benne. A magyar szociolingvisztika kevés alulról jövő változásról számol be. Idetartozhat a középső és felső nyelvállású magánhangzók időtartamának neutralizációja a köznyelvben, más szóval az *o : ó, ö : ő, i : í, ü : ű, u : ú* közötti megkülönböztetés felszámolódása (Mády 2010). Talán ilyen alulról jövő változás a *természetes, hogy...* és a *természetesen...* változatok mellett a MNSzV. egyes adatai szerint terjedő *természetesen, hogy...* szerkezetből álló változó elemeinek megoszlásában megfigyelt változás is (Kontra szerk. 2003, 148).

Az elv szerint „*a_z alulról jövő változásban a nők nagyobb gyakorisággal használják az új nyelvi formát, mint a férfiak*“ (Labov 2001, 292; a szerző fordítása).⁵ Labov (uo. 293) általánosabban úgy fogalmazza meg az elvet, hogy a férfiakhoz képest ezekben a változásokban a nőknek az olyan szociolingvisztikai normákhoz kevésbé igazodó viselkedése figyelhető meg, amelyek nincsenek nyíltan előírva. Az itt elemzendő jelenség a nazálist követő *ɛ* ejtése a *pénz, benzín, linzer* stb. szavak *péndz, bendzín, lindzer* típusú változatában. (Egyes megközelítések ezt a *ɛ* affrikálódásaként írják le, mások a *ɛ* hang elé betoldott *d*-féle hang megjelenéseként – ehhez lásd Siptár 2003, 329.) A jelenséggel először E. Abaffy Erzsébet foglalkozott az 1970-es években. Megállapítása szerint a *dɛ*-s változatnak „ma már a terjedéséről beszélhetünk“ (E. Abaffy 1975, 170). Az 1980-as évek közepének nyelvi állapotát felmérő Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) tesztadatai alapján a vizsgált 50 beszélő közül 12 a *pénzéért* szóalakot hangos felolvasásban *péndzéért* változatban ejtette (Kontra–Borbély 2010, 72). A jelenség nemi megoszlásáról az idézett munkák nem szólnak. Erről egy 2011-ben tartott szociolingvisztikai kurzusom feladataként hallgatóim végeztek adatgyűjtést. Huszonéves budapesti beszélőket kértek arra, hogy a jelenség vizsgálatához releváns kulcsszavakat (*pénzt, benzín* stb.) tartalmazó szöveget először normális, majd gyors tempóban olvassák fel. A *dɛ*-s ejtészózat megoszlását 24 érettségizett, huszonéves budapesti beszélő (12–12 nő és férfi) által a szöveg „lassú“ (normális) és gyors tempójú felolvasásában a 6. ábra adja közre (az adatok 2011-ből származnak).

⁵ “In linguistic change from below, women use higher frequencies of innovative forms than men do” (kiemelés az eredetiben – B. Cs.).

6. ábra. *Az ndz-s ejtésváltozat előfordulása olvasási tesztekben*

Az eredmények azt mutatják, hogy a jelenség használata érzékeny a kétféle kontextusra: a beszélők nagyobb arányban használták a *dz*-s változatot, amikor gyorsabb tempójú olvasás volt a tesztfeladat. Az ábra alapján a kontextus mellett az adatközlők neme is befolyásolta a változó használatát: a nők mindkét helyzetben jóval gyakrabban használták az új változatot, mint a férfiak, azaz a nyelvhasználók a labovi harmadik elvnek megfelelően viselkedtek. Ellenpéldaként a két fent említett változás (Mády 2010; Kontra szerk. 2003) említhető: a magánhangzók hosszúságának neutralizációja nemi szempontból nem mutat eltérést férfiak és nők nyelvhasználatában (Mády 2010), míg a terjedő *természetesen, hogy...* szerkezet használata általában azonos mértékű volt férfiak és nők között, de a vidéki városok beszélői körében éppenséggel a férfiak használták többen az új alakot (Kontra szerk. 2003, 148). Ugyanakkor Labov is megemlíti, hogy a dzsender-paradoxonban foglalt elvek közül az alulról jövő változásokra vonatkozók esetében számos „kivétel” van.

Összefoglalva az eddigieket, a három elvre Labov (2001, 367) szerint a következők a jellemzők: a stabil szociolingvisztikai változóknál a nők konformisták és konzervatívak (1. elv); a felülről jövő változásokban a nők konformisták és újítoak (2. elv), és végül az alulról jövő nyelvi változásokban a nők nonkonformisták és újítoak (3. elv). Az ugyanazon nők egyszerre konform és nonkonform, valamint konzervatív és újíto viselkedéséről szóló elvek alkotják a dzsender-paradoxont.

A dzsender-paradoxon nemzetközi recepciójáról

A paradoxonra többféle megoldási kísérlet született, a nők evolúciós pszichológiai keretben értelmezhető nagyobb fokú nyelvi „érzékenységetől” (ennek kritikáját lásd Cameron 2009) a társas kapcsolathálózati modellben kimutatott mobilitásig (erről lásd alább). A továbbiakban nem ezek áttekintésére teszek kísérletet, hanem kétféle megközelítési módra szűkítem le a paradoxonnal kapcsolatos kérdéseket. Az első a férfi–női nyelvhasználat között megfigyelt különbségtételnek a paradoxon megoldási kísérleteiben jelen lévő megközelítésmódja. Ebben az a központi kérdés, hogyan jelenik meg a férfi és a nő kategóriája a paradoxont tárgyaló diskurzusban, és a két kategória milyen viszonyban áll egymással. A másik megközelítési mód, amelyet a labovi elvekkel kapcsolatban tárgyalok, a paradoxon kritikája. Szoros összefüggésben az előző szemponttal itt azt a kérdést vetem fel, hogy van-e a labovi elvekben rögzített szociolingvisztikai adatoknak olyan értelmezése, amely nem a férfi és a női nyelvhasználók közötti különbségből indul ki. E két kontextus tárgyalását az a felismerés teszi indokolttá, hogy a labovi problémafelvetés nem alkalmazza a dzsendernyelvészet meglátásait, pedig éppen a szociolingvisztikai adatok dzsender-szempontú értelmezése segíthetné elő a paradoxon kezelését.

A dzsender-paradoxonnal kapcsolatos első kérdés a férfi és a női nyelvhasználók közötti megkülönböztetést érinti. Induljunk ki abból, hogy a férfiak és nők kategóriája a labovi modellben a nemi identitást naturalizáló felfogáson alapul, amely szerint a beszélők társadalmi neme levezethető biológiai nemükből (Ochs 1991), ez utóbbi pedig „nyilvánvalóan” ragadható meg a külső szemlélő (kutató) számára (Barát 2009). Ennek a felfogásnak megfelelően a biológikumuk alapján értelmezett nők mint egységes csoport állíthatók szembe a férfakkal, akik ugyancsak homogén csoportot alkotnak (Eckert–McConnell–Ginet 1992, 1999, Uchida 1992). Feltűnő módon maga a nyelvi jellemzés csak a nőkről szól; bár Labov (2001, 294) megemlíti, hogy az elvek saját ellentétjükként megfogalmazhatóak lennének olyan formában is, amelyben azok főszereplői a férfiak, a nőkről szóló jellemzés melletti döntését mégis azzal indokolja, hogy a nők éppen az elvekben megfogalmazott viselkedésük alapján „vezetik” a nyelvi változásokat. Ugyanakkor James Milroy (1992) szerint a nyelvi változások mellett éppoly lényeges kérdés a nyelvi állandóság vizsgálata (ebben pedig a labovi elvek inverze alapján éppenséggel a férfiak „járnak elől”). A férfiak és a nők csoportját Labov megközelítésében egymástól jól elkülöníthető nyelvhasználat jellemzi. De ennél is fontosabb, hogy valójában az elvárt szociolingvisztikai normától való eltérés neveződik meg itt „női” nyelvhasználatként, erősítve ezzel azt a patriarchális társadalmi felfogást,

amely szerint a norma nyelvi szempontból nem „férfias“, hanem „semleges“ lenne, azaz a „női“ és a „férfi“ nyelv nem áll egymással szimmetrikus viszonyban (lásd erről Cameron–Kulick 2003, 97).

E szempontok mellett felvetődött a nyelvi viselkedés és a nem közötti viszony kérdése is: vajon a labovi elvekben rögzített nyelvi összefüggések közvetlenül kapcsolódnak a beszélők neméhez? Milyen összefüggés van a nem és a nyelvhasználat között? A nyelv csak „tükrözi“, illetve „kifejezi“ a beszélők nemét, vagy a nem és a nyelv viszonya ennél összetettebb? Elinor Ochs (1991) egy nagy hatású tanulmányban amellett érvelt, hogy erre a viszonyra konstitutív, közvetett indexálás jellemző. Ez azt jelenti, hogy „egy vagy több nyelvi jegy társadalmi jelentést indexálhat (pl. hozzáállásokat, társas cselekedeteket vagy társas tevékenységeket), amelyek viszont segítenek a dzsender-jelentések megalkotásában“ (Ochs 1991, 341).⁶ A nyelvi jelenségek és a nem között tehát többféle közvetítő komponens lép fel, és azáltal válik érthetővé egy-egy nyelvi jelenség nemi vonatkozása (azaz hogy „női“ vagy „férfi“ nyelvhasználatot jelöl), ahogyan ezek a társas jelentések egyes beszélőkhöz kapcsolódnak.

A társadalmi nem indirekt indexálásából kiindulva a fent bemutatott nyelvi jelenségek kapcsán a következőket mondhatjuk: az elemzett stabil nyelvi változók, a nákolás és a suksükölés használatának társadalmi jelentéseit a leírás alapján nem tudjuk feltárni. Nincsenek ugyanis ismereteink a változók társas kontextusáról, azaz azokról a jellemző hozzáállásokról, cselekedetokről vagy tevékenységekről, amelyekhez kötődően a beszélők egyik vagy másik változatot használják. Ez annak tudható be, hogy a két változóról beszámoló MNSzV. reprezentatív felmérésként nem vállalkozhatott konkrét beszélőközösségekben zajló konkrét beszédesemények elemzésére és a jellemző társadalmi értéktársítások feltérképezésére. Olyan kvantitatív vizsgálatként, amely kiterjedt az ország teljes területére, mesterséges (kísérleti) helyzetekben mérte fel a nyelvhasználatot. A példaként említett felülről jövő változásokat vizsgáló kutatások módszertanával kapcsolatban már nem ilyen egységes a helyzet. Közülük Gal (1978; 1979) elemzése vállalkozik az adott társadalmi-kulturális kontextus értéktársításainak feltárására. A felsőörieknél a német nyelv a modern, városi életmóddal, a magyar nyelv a hagyományos falusi, paraszti életmóddal kapcsolódott össze. A fiatal nők nyelvválasztásának gyakorlata a paraszti világgal való azonosulás elkerülésére való törekvésként volt értelmezhető (és nem az első két labovi elvvel kapcsolatban gyakran említett presztízisformák iránt eleve adott női fogékonysággal).

⁶ „...[O]ne ore more linguistic features may index social meanings (e.g. stances, social acts, social activities), which in turn helps to constitute gender meanings”.

A felsőőri mellett a másik felülről jövő változásra hozott példa a *beló* terjedése a budapesti beszélők körében, a hallgatóim segítségével 2009-ben gyűjtött adatok alapján. A *beló* olyan társadalmi jelentéstartományokkal kapcsolódik össze, mint a lazaság, kötetlenség, személytelenség, míg a *szia* az intimitással és személyességgel. Tehát az, hogy a fiatal budapesti férfiak a nőknél többet használják a *beló*-t, közvetlenül nem azzal függ össze, hogy ők férfiak, még csak azzal sem, hogy férfiként fontosabb számukra a lazaság és a kötetlenség (míg a nők számára az intimitás és a személyesség). Sokkal inkább az az összefüggés áll fenn, hogy a budapesti nyelvhasználók a saját férfi(as)ságukat és női(es)ségüket olyan társas jelentésekhez kapcsolódóan hozzák létre, mint a lazaság és kötetlenség vagy éppen az intimitás és személyesség, és ezeknek a társas jelentéseknek a konstituálásához használják fel az informális köszönés változatait, a *beló*-t és a *sziá*-t. Azaz mint ahogy a *beló* használata közvetlenül nem indexe a férfi nemnek, éppúgy a *sziá*-é sem a nőiségnek, de a *beló* eszköze lehet a maszkulinitás létrehozásának, míg a *szia* a női identitásnak. Ebben a kontextusban lehet értelmezni a *beló* terjedését a nők körében, amely eszerint kétféleképp értékelhető: vagy a nők részéről a főképp a férfiakkal fenntartott kapcsolatban létrehozandó személytelenség és kötetlenség többnyire a maszkulinitással társított értékeivel való azonosulásként, vagy az ezekben a kapcsolatokban potenciálisan jelen lévő személyesség és intimitás elkerülése érdekében hozott választásként. Arra, hogy a kétféle értelmezés közül melyik lehet a relevánsabb, ez a vizsgálat nem adhatott választ.

Az alulról jövő változások közül tárgyalt *péndz*-típusú terjedő ejtészváltozatok használatának jelentése, illetve annak kapcsolata a nemmel kérdéses. Kutatásom csak a nyelvi jelenség és a nem közötti kapcsolat azonosítását tűzte ki célul, így nem válaszolhatja meg azt a kérdést, hogy milyen módon valósul meg a nem közvetett indexálása a nyelvhasználaton keresztül.

Hazai vonatkozások

A dzsender-paradoxonhoz kapcsolódó kérdésekről a magyar nyelvészetben először Kiss Jenő (1991) írt összefoglalóan. Rámutatott arra, hogy miközben a legtöbb dialektológiai kutatás a nők nyelvhasználatát régiesebbnek mutatta, mint a férfiakét, az újabb kutatási eredmények – nemzetközi és hazaiak – szerint a nők nyelvhasználatát a férfiakéhoz képest éppenséggel kevésbé nyelvjárási. Ugyanakkor arra a lehetőségre is felhívta a figyelmet, hogy „a nyelvileg innovatív női adatközlők meghatározott beszédhelyzetekben hagyományörző oldalukat is megmutatják“ (1991, 88). Ez a megállapítás azonban nem fedi le teljes körűen a dzsender-paradoxonban foglaltakat,

mivel a nyelvjárási beszélők nyelvhasználatának régies vagy újító jellegét főképp olyan változásokban írja le, amelyek a beszélők számára külső (tipikusan köznyelvi) normák átvételét jelentik, azaz felülről jövő változások. Ezek mellett az alulról jövő változások nemi vonatkozásait nem említi meg.

A labovi dzsender-paradoxonnal összefüggő kérdésekkel foglalkozik a magyar szociolingvisztika két reprezentatív kötete. A reprezentativitás abból adódik, hogy egy nagy ívű kutatási programot összefoglaló munkáról és egy tankönyvről van szó. Az egyik a már korábban is említett MNSzV. eredményeit bemutató munkaként a nemet a labovi kvantitativ szociolingvisztikai hagyománnyal összhangban statikus kategóriának (független változónak) tekinti (Kontra szerk. 2003), a másik ellenben dzsendernyelvészeti, feminista megközelítésmódból vállalkozik a paradoxonban foglalt nyelvi különbségek értelmezésére (Huszár 2009). Ugyanakkor mindkét elemzés megegyezik abban, hogy – Kiss (1991) fenti áttekintéséhez hasonlóan – nem foglalkozik a csoporton belülről induló (alulról jövő) változásokkal.

A MNSzV. anyagán Kontra a nemi különbségek Chambers által adott nem-semleges magyarázatának empirikus vizsgálatára tesz kísérletet. Chambers szerint “azokban a társadalmakban, amelyekben a nemi szerepek élesen elkülönülnek oly módon, hogy az egyik nemhez tartozók társadalmi kapcsolatai és földrajzi mozgásteret nagyobb(ak), a kevésbé korlátozott nem beszédében nagyobb arányban fordulnak elő a velük érintkező társadalmi csoportok változatai” (1995, 125–6; idézi Kontra szerk. 2003, 191). Ennek a magyarázatnak az érvényesítéséhez feltételként fogalmazódik meg a “nemi szerepek éles elkülönülése”, amely a társadalmi és a térbeli mobilitás nemileg elkülönülő mintáiban ragadható meg például a detroiti vagy a belfasti nők esetében (Chambers 1995). Kontra adatai a két szempont közül a térbeli mobilitás vizsgálatára alkalmasak; azonban az ingázók és nem ingázók nyelvhasználatának összehasonlításában az adatok ellenmondásosak, egyes változók használatában az ingázók a feltevésnek megfelelően nem mutatnak nemi különbségeket, más változók használatában azonban igen.

Huszár Ágnes dzsendernyelvészeti kötete a dzsender és a nyelv kapcsolatáról azt a kettősséget fogalmazza meg, hogy a nők “a hagyományos nyelvhasználat őrzői” és egyben “nyelvhasználati újítók” (2009, 48). Ennek a dichotómiának az értelmezésére olyan modellt vázol fel, amelyben a “család körébe zárt nők” lesznek az “archaikus nyelvhasználat megőrzői”, akik “[m]ivel életük jórészt családi körben zajlik, jobban megőrzik beszédükben a helyi ízeket, régies fordulatokat” (u.o.). Ugyanakkor “[a] nők számára a felfelé irányuló szociális mobilitás elengedhetetlen feltétele a minél tökéletesebb nyelvi alkalmazkodás” (Huszár 2009, 50), amelynek eredménye,

hogy “[a] nők egy része mindenben a magasabb presztízsű változatokhoz vonzódik” (u.o.).

Ezen a ponton összeér Kontra és Huszár értelmezése: mindketten a társadalmi és térbeli mobilitás szempontjára vezetik vissza a nők és a férfiak nyelvhasználatában fellépő különbségeket. Eltérés közöttük, hogy míg Kontra fenntartja a nem-semleges magyarázat lehetőségét a nyelvhasználati különbségek értelmezésében, addig Huszár a mobilitás szempontját csak a nőkre vonatkoztatja, a konzervatív és innovatív nők közötti paradoxont pedig úgy oldja fel, hogy

a két állítás a nők nem azonos csoportjára vonatkozik. A nyelvhasználati hagyományörzők a tradicionális népi értékek iránt elkötelezett, elsősorban idősebb, vidéki asszonyok [...]. A tanultabb, városokban élő vagy oda vágó nők nyelvhasználatára jellemző [...], hogy alkalmazkodnak az osztálytársadalmi érvényességű sztenderd normákhoz. (Huszár 2009, 50)

Miközben tehát a nők nyelvhasználatának kettőssége két eltérő (életkori, lakhely típusa szerinti, foglalkozási stb.), de mindenképp női csoport sajátosságaként képződik meg ebben a modellben, a férfiakra általában nem lesz jellemző ez a kettősség, mobilitási mutatóiktól függetlenül. A nemi különbséget Huszár azonban csak a presztízsváltozatok követése (azaz az első és második labovi elv) szempontjából értelmezi, utalva arra, hogy a női konformitás forrása a nyelvi szocializáció eltérő mintáiban rejlik. Eszerint a lányok nevelésében a nyelvnek és nyelvhasználatnak a szülők nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint a fiúkban (Huszár 2009, 51).

Mindkét elemzés azonos stratégiája, hogy a nők és férfiak csoportját értelmezi a mobilitás szempontjából: Kontra vizsgálatában a mobilitás (ingázás) abból a szempontból válik magyarázó tényezővé, hogy kimutatható-e különbség a férfiak és a nők ingázása és nyelvhasználatuk között, Huszár elemzésében pedig a nők mobilitásának eltérései értelmezik a helyi és presztízsváltozatok használatát. De a női és férfi csoport mint társas kapcsolathálózatuk különbségeivel jellemezhető kategóriák továbbra is érvényes elemei a leírásnak (még Kontránál is, ahol – a magyarázat nem-semlegesnek minősítése ellenére – a két nem markáns elkülönülése a feltétele annak, hogy a mobilitás nyelvi hatásai érvényesülhessenek).

Ezekben az elemzésekben azért nem fogalmazódik meg a labovi paradoxon kritikája, mert a paradoxonban foglalt különbségeket a férfi és a női identitásoknak a nyelvhasználatban megjelenő tükröződéseként értelmezik. Mivel a nyelvi különbségeket a nők és férfiak különbségeinek közvetlenül megragadható jeleként azonosítják, a paradoxonban kimutatott nyelvhasználati “következetlenségek” nyelvtől független társadalmi mintázatok (például a mobilitás mutatói) alapján nyerik el magyarázatukat.

Ebben a magyarázatban a nyelvnek nincsen jelentősége: a nyelvi különbségek mechanikusan képezik le a nemi különbségeket. Látható, hogy a hazai szociolingvisztika itt vizsgált szövegeiben az a szemléletmód ragadható meg, amely szerint a nyelv tükrözi a társadalmi – akár nemi, akár a mobilitásban jelentkező – különbségeket. És itt nem csak arról van szó, hogy a nem indexálásának Ochs által kifejtett közvetettségével ez a megközelítés nem egyeztethető össze, hanem arról is, hogy a nyelvhasználati különbségeket leíró megközelítés egyben a nemi különbségeket naturalizáló közbeszédnek a nyelvtudomány által “hitelesített” felfogásként való megerősítése (vö. Barát 2007, 22).

Összefoglalás

A Labov által felállított dzsender-paradoxont és annak egyfajta lehetséges kritikáját áttekintve fogalmaztam meg azt a kérdést, hogy miért nem jelent meg a magyar szociolingvisztika reprezentatív szövegeiben a paradoxon hazai kritikája. Ennek okát abban látom, hogy az elemzések két esszencialista feltevésből indulnak ki: egyrészt a nők és a férfiak csoportja jól körülhatárolható, másrészt a két csoport homogén, tagjai többé-kevésbé hasonlóak egymáshoz. Ezek az előfeltevések és a belőlük következő kutatási program a nyelvészeti feminizmus korszakolási kísérleteit figyelembe véve a dzsendernyelvészet második hullámát adó modern feminista megközelítés körébe sorolhatók (Cameron 2005). A modern feminista nyelvészet azon a feltevésen alapul, hogy “a nyelv és nem kutatása szinonim a nemi különbségek kutatásával” (Bucholtz 2003, 402).

Napjaink Cameron által posztmodernnek nevezett feminista nyelvészete felől nézve a nemi különbségek “modern” – a dzsendernyelvészet “második hullámához” tartozó – kutatásainak esszencializmusa olyan módon igazolható, ha ezt az esszencializmust stratégiai szempontok irányítják. A stratégiai esszencializmusnak a posztkolonializmus kulcsfogalmaként Spivak (1988) által bevezetett fogalma az esszencializmus olyan változatát jelöli, amely valamely közösségi cél érdekében a saját társadalmi csoportot átmenetileg egységesnek tekinti és más releváns csoportoktól az egységességet meghatározó lényegi jellemzők által elkülönülő entitásként értelmezi. A nemek nyelvhasználatának vizsgálatában fellépő stratégiai esszencializmust az indokolhatja, ha a nők korábban nem vizsgált nyelvének legitimálására és leírására törekszik vagy a nők közös (nyelvi) identitásának kidolgozása érdekében lép fel (Bucholtz 2003). Tagadhatatlan, hogy ezeknek a szempontoknak napjainkban nagy jelentősége van a hazai nyelvészetben és annak a feminizmussal igencsak

kritikus környezetében (vö. Barát és tsai 2004). Huszár Ágnes (2009) dzsendernyelvészeti tankönyve ennek a stratégiának a jegyében született.

A stratégiai esszencializmus jelenléte arra is rámutat, hogy a nem és a nyelv közötti összefüggések kutatása nem kerülheti meg saját politikai pozícióját és célkitűzéseit. Ha igazat adunk Cameronnak, aki szerint “a feministák számára bármilyen nőt érintő probléma elméletbe öntése politikai és intellektuális vállalkozás is” (2006/2011, 131), akkor a dzsenderparadoxon által felvetett kérdések megválaszolása – ha nem is széles körben felismert problémaként – ugyancsak politikai vállalkozás lesz. Ezzel kapcsolatban azonban érdemes figyelembe venni, hogy a magukat egységes csoportként meghatározó nők (és férfiak) nyelvi közössége (identitása) nem választható el másféle (fehér, meleg, cigány, tizenéves stb.) nyelvi közösségektől. És ebből a szempontból válik kérdésessé, hogy ezek a különböző identitások által kijelölt csoportok, amelyeknek a metszéspontjában például ott állnak a “roma nők” is, ugyancsak a stratégiai esszencializmus politikai logikáját követve válnak-e nemcsak nőként, hanem romaként is homogén önérvényesítő közösséggé. Azaz saját – mondjuk így – “cigányságuk” esszencializálását ugyanolyan cselekvő szubjektumként valósítják-e meg, mint ahogyan a nőiségüket?

Másképpen megfogalmazva: ha a stratégiai esszencializmus érdekében fenntartjuk a nőknek (és a férfiaknak) mint homogén csoportnak a nyelvhasználati különbségek szempontjából is értelmezhető kategóriáját, vajon nem arról mond-e le ezzel a hazai dzsendernyelvészet, hogy az identitás nyelvi vonatkozásainak vizsgálatában a nemiség nyelvi megkonstruáltságának példájával adjon mintát a nemzeti, etnikai, faji stb. identitások kutatásának? Azaz arról, hogy miközben párbeszédbe lép az identitások másféle kutatási programjaival, politikailag és intellektuálisan orientáló szerepe jelen legyen? Egyszóval, hogy jelen legyen?

Felhasznált irodalom

- Barát Erzsébet, Pataki Kinga, Pócs Kata. 2004. „Gyűlölködni szabad (?) A magyar sajtó a feminizmusról és a feministákról.” *Médiakutató* (tavasz) 41–50.
- Barát Erzsébet. 2007. „Nőközpontúság kontra feminizmus: a ’társadalmi nemek’ kifejezés tarthatatlanságáról.” In Barát Erzsébet, Sándor Klára (szerk.) *A nő helye a magyar nyelvhasználatban*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, 15–27.
- Barát Erzsébet. 2009. „A test adatbázissá szelídítése a nyelvhasználat-kutatásban.” [*Apertura IV.2.*](#) (tél).

- Bodó Csanád. Megjelenés előtt. *A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bucholtz, Mary. 1999/2001. "Why be normal?": Language and identity practices in a community of nerd girls." *Language in Society* 28, 203–223. (Magyarul: "Minek legyek normális?" Nyelvi és identitásgyakorlatok különc lányok közösségében." Ford. Reményi Andrea Ágnes. *Replika* 45–46, 191–211.)
- . 2003. „Sociolinguistic nostalgia and the authentication of identity.” *Journal of Sociolinguistics* 7, 398–416.
- Cameron, Deborah, Don Kulick. 2003. *Language and Sexuality.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Cameron, Deborah. 2005. „Language, gender and sexuality: Current issues and new directions.” *Applied Linguistics* 26, 482–502.
- . 2006/2011. „Theorizing the female voice in public contexts.” In J. Baxter (ed.) *Speaking Out: The Female Voice in Public Contexts.* Houndmills: Palgrave. (Magyarul: „Elmélet a nők nyilvános beszédhelyzetben való megszólalásáról.” Ford. Juhász István és Juhász Valéria. In: Juhász V. & Kegyesné Szekeres E. (szerk.) *Társadalmi nem és nyelvhasználat.* I. kötet. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 118–133.)
- . 2009. „Sex/gender, language and the new biologism.” *Applied Linguistics* 31, 173–192.
- Chambers, J. K. 1995. *Sociolinguistic Theory.* Oxford: Blackwell.
- E. Abaffy Erzsébet. 1975. „Egy mai magyar hangváltozásról.” *Magyar Nyelvőr* 99, 170–174.
- Eckert, Penelope, & McConnell-Ginet, Sally. 1992. „Think practically and look locally: Language and gender as community-based practice.” *Annual Review of Anthropology* 21, 461–490.
- . 1999. „New generalization and explanations in language and gender research.” *Language in Society* 28, 185–201.
- Gal, Susan. 1978. „Peasant men can't get wives: Language change and sex roles in a bilingual community.” *Language in Society* 7, 1–16.
- . 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria.* New York: Academic Press.

- Kiss Jenő. 1991. „A nemek és a nyelvjárási nyelvhasználat.” *Magyar Nyelv* 87, 86–89.
- Kontra Miklós, Borbély Anna. 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Előnyelvi Kutatócsoport.
- Kontra Miklós. 2007. „A *belő* térhódítása Budapesten.” In Magay T. (szerk.) *Félmúlt és közjövő*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 101–108.
- , szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Labov, William. 1988. „A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei.” *Szociológiai Figyelő*, 22–48.
- . 1990. „The intersection of sex and social class in the course of linguistic change.” *Language Variation and Change* 2: 205–254.
- . 2001. *Principles of Linguistic Change: Social Factors*. Oxford: Blackwell.
- Mády Katalin. 2010. „Hungarian vowel quantity neutralisation as a potential social marker.” *Acta Linguistica Hungarica* 57: 167–188.
- Milroy, James. 1992. *Language Variation and Change: On the Historical Sociolinguistics of English*. Oxford: Blackwell.
- Ochs, Elinor. 1991. „Indexing gender.” In A. Duranti & C. Goodwin (eds) *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press, 335–358.
- Siptár Péter. 2003. „Hangtan.” In É. Kiss K., Kiefer F., Siptár P. (szerk.) *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris, 285–384.
- Spivak, Gayatri. 1988. „Subaltern studies: Deconstructing historiography.” In R. Guha & G. Spivak (eds) *Selected Subaltern Studies*. London: Oxford University Press, 3–32.
- Uchida, Aki. 1992. „When 'difference' is 'dominance': A critique of the 'anti-power-based' cultural approach to sex differences.” *Language in Society* 21: 547–568.

Farkas Zita

Umeå Egyetem, Svédország

Az abortusz szigorítása, mint nemzeti „emancipáció”

A magyar kormány abortusz retorikájának csapdái

2011-ben újból fellángoltak az abortusz körüli viták Magyarországon annak következtében, hogy a kormány a magzat életének védelmét sikeresen beiktatta az Alkotmányba. Ugyanebben az időszakban a kormány abortuszzellenes tudatformáló plakátkampányt indított. A médiában megjelent kormánypárti politikusok, mint például a Nemzeti Erőforrás Minisztérium államtitkára, Soltész Miklós, illetve Semjén Zsolt miniszterelnök helyettes, váltig hangoztatták, hogy ezek az intézkedések nem fognak az abortusz szigorításához vezetni. Tanulmányom során azt elemzem, hogy hová vezetnek, vezethetnek ezek a módosítások, és hogy a kormány tagjai hogyan érvelnek e módosítások szükségessége mellett. Rámutatok arra, hogy a kormány abortusz diszkurzusában az ideális „érett” társadalom létrehozása érdekében az abortusz teljes tilalma mellett foglal állást. Egyfelől a kormány állítása szerint a magzatvédelmi intézkedések ellenére nem áll szándékába semmiféle szigorítás életbe léptetése, ugyanakkor határozott állásfoglalása értelmében végső célja egy olyan társadalom létrehozása, amely előlépésnek tekinti az abortusz tilalmának bevezetését. Az ellentmondást a cinikus retorikai keret oldja fel – és leplezi is le egyben.

Az abortusztörvény patriarchális gyökerei

A feminista diszkurzusban a prostitúció, a pornográfia és az abortusztörvény általában együtt fordul elő, mivel ezeknek a törvényeknek a középpontjában a női szexualitás, a női test és a nő teste feletti önrendelkezési jogának kérdései állnak. A prostitúció és a pornográfia esetében, a feminista álláspont nem egységes. Az 1970-es évek óta heves viták folynak a körül, hogy legalizálják-e vagy sem a prostitúciót és a pornográfiát; és ha igen, milyen

körülmények megléte mellett.¹ Az abortusz esetében viszont a feminista álláspont nagyjából egységesen megengedő. A feminista diszkurzusban létezik ugyan abortusz ellenes felfogás is, azonban ez az álláspont marginális. Serrin M. Foster (2004), az 1994-ben alapított, abortusz ellenes „Feminists for Life of America” szervezet elnökének a megfogalmazásában az amerikai „pro-life”, magzati életet védő feministák az abortusz elkerülését javasolják. Szerintük „az abortusz csupán egyik tünete, de nem a megoldása a nőknek a munkahelyen, a családban és a társadalomban folytatott szüntelen küzdelmének”² (35, saját fordítás). Céljuk a nem kívánt terhesség megelőzése és a kisgyermekes nők számára biztosított szociális szolgáltatások megerősítése. Foster hosszasan tárgyalja a különböző megelőzési lehetőségeket és támogatási formákat. Fő érve az abortusz ellen kizárólag az, hogy a nem kívánt terhesség esetében az abortuszt nem lehet megoldásnak tekinteni. Ez az érv azonban nem mond ellent az abortusz mellett érvelő feminista nézőpontnak. Az abortusz elérhetővé tétele mellett érvelő feministák (Lucinda Cisler (1969), Rosalind Pollock Petchesky (1986), Marge Berer (1988), Drucilla Cornell (1995), Karyn Sandlos (2000), Dorothy McBride Stetson (2001)) egyáltalán nem megoldásként tekintenek az abortuszra, ahogyan azt a magzati életet védők állítják, hanem szükséges eljárásként. Az abortusz mellett érvelő feminista diszkurzus viszont nem ebből a szemszögből közelíti meg a kérdést: ők az önrendelkezési jogra fektetik a hangsúlyt.

Az abortuszt ellenző feminista beszédmód nem beszél sem önrendelkezési jogról, sem a magzat elhajtásáról, mint gyilkosságról, vagyis elhatárolódik az abortusz-diszkurzus két ellentétes felfogású csoportjának a vitájától. Az érvelés hiányára való tekintettel, Foster cikke leginkább arra példa, hogy a feminista gondolkodásmód nehezen egyeztethető össze az abortusz tilalmával. Kizárólag akkor, illetve addig működik a konzervatív beszédmód a magzati élet szentségére hivatkozó, s az abortuszt „gyilkossággént” tételező felfogásáról, ha bizonyos problémákat, legfőképp a nők önrendelkezési jogának a kérdését, figyelmen kívül hagyjuk.

¹ A radikális feministák szerint, mint például Andrea Dworkin (1988), Catherine MacKinnon (1989, 2005) és Melissa Farley (2004), a prostitúció és a pornográfia a nők elnyomásának és kihasználásának patriarchális eszközei. Ennek következtében hevesen ellenzik a prostitúció és a pornográfia legalizálásának bármilyen formáját. A liberális feministák azonban, mint például Margo St. James (1989) és Laura María Agustín (2007), az egyén szabad választási jogával érvelve elfogadhatónak tartják a prostitúciót abban az esetben, ha ez az üzleti tranzakció a prostituált saját elhatározásából jön létre. Olyan prostitúció törvény mellett foglalnak állást, amely védelmet biztosít a prostituáltaknak és törvényes szolgáltatásnak ismeri el a munkájukat.

² Eredeti szöveg: “abortion is a symptom of, not a solution to, the continuing struggles women face in the workplace, at home and in society” (Foster 35).

Míg a feminista és a liberális diszkurzusok az egyén önrendelkezési jogának nevében az abortusz mellett foglalnak állást, a keresztény és a jobboldali csoportok az abortusz betiltása, de legalábbis szigorítása mellett érvelnek. Az abortusz körüli vita két fő ellentétes csoportra oszlik: a választás szabadsága mellett érvelő beszédmód az abortusz mellett foglal állást, míg a magzati élet mellett érvelő beszédmód a magzat életének érdekében, az abortusz betiltásáért harcol. A „pro-choice” alapelve, hogy a törvénynek meg kell engednie, hogy a nő, mint individuum szabadon döntsön, szabadon rendelkezzen teste felett. Paradox módon, mivel minden törvény meghatározza, hogy milyen feltételek között vihető végbe egy bizonyos cselekvény, a legliberálisabb abortusztörvény is lényegében korlátokat szab a nő önrendelkezési jogának. Az abortusztörvény megteremti azokat a jogi, intézményes kereteket, amelyek értelmében kirajzolódik, hogy milyen feltételek teljesülése esetén engedélyezett a terhesség megszakítása. A törvényen keresztül az állam lényegében a nő teste felett rendelkezik: megszabja, hogy a nőnek milyen feltételeknek kell eleget tennie ahhoz, hogy abortuszkérelmét elfogadják. Ezen túl a törvénybe foglalás igénye indirekt módon arra is utal, hogy az abortusz valamilyen formában a bűncselekmény csírájának lehetőségét hordozza magában. Ha a nő nem járja végig a „törvényes” utat, azaz nem fordul orvoshoz, nem kérelmezi a megfelelő hatóságtól a beavatkozást, ha saját maga vet véget terhességének, bűncselekményt követ el. Magyarországon az a nő, aki a magzatát elhajtja vagy elhajtja egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő, míg az a személy, aki elősegíti ennek a bűnténynek a véghezvitelét három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A Büntető Törvénykönyv 169.§ paragrafusában, a „Magzatelhajtás”, „A személy elleni bűncselekmények” fejezetben szerepel. A bűncselekmények között szerepel az „Emberölés”, az „Erős felindulásban elkövetett emberölés” és az „Öngyilkosságban közreműködés”. A „magzatelhajtás” paragrafusának szövegkörnyezete fontos hallgatóságos jelentéssel ruházza fel a magzatelhajtást. Elsősorban a magzatot burkoltan személynek tekinti annak következtében, hogy a magzatelhajtást „személy elleni bűncselekmények” közé sorolja. Abban az esetben, ha a magzatelhajtás a terhes nő beleegyezésével történik, a magzat lesz az a „személy”, aki ellen bűncselekményt követnek el. Annak ellenére, hogy a paragrafusban nem fordul elő a „gyilkosság” terminus, azáltal, hogy a magzatelhajtás „az élet, a testi épség és az egészség elleni bűncselekmények” (XII. fejezet, I. cím – kiemelés tőlem) közé van sorolva, egyfajta gyilkosságnak tekinthető, amelyet a magzat „személye” ellen követnek el. Ezek a burkolt jelentések, azaz a magzat, mint személy és a magzatelhajtás, mint gyilkosság, a magzati életet védő álláspont retorikájának fő érveit tükrözik.

A magzati életet védő álláspont szerint az abortusz nem más, mint gyilkosság, vagyis az abortusz végül is élet és halál feletti döntés. Az abortusz ellenes kampány a nő jogai helyett, a magzat jogait részesíti előnyben. Az abortusz ellenes kampány logikája (akár feminista, akár konzervatív patriarchális nézőpontból szólaljon meg) elkülöníti, elkülöníthetőnek tételezi a magzatot a nő testétől, és mint különálló, autonóm egyénről beszél róla, akinek a fogantatás pillanatától joga van az élethez. Az abortusz körüli vita így szükségképp a nő *vagy* a magzat jogainak a vitájává alakul.

Miért kell egyáltalán az abortuszt törvénybe foglalni? Az abortusz nemcsak a női szexualitás kérdéséhez kötődik szorosan, hanem a nő legfontosabbnak ítélt társadalmi szerepéhez, az anyasághoz is. A heteroszexuális családközpontúságot szentesítő ideológia a nő nemi szerepét a gyerekszülésre és az ebből magától értetődően következő anyaságra redukálja (Betty Friedan 1963; Kate Millett 1969 és Stevi Jackson 1999). Tehát azt a nőt, aki kizárólag azért dönt az abortusz mellett, mert nem akar gyereket, a társadalom bűnösnek bélyegzi, mivel a neki kijelölt nemi szerepe ellen cselekszik. A politikai életben a nő anyai szerepének a fontosságát gyakran alkalmazzák a "kihal a nemzet" propagandában. Ebben a politikai retorikában a gyerekszülés nemcsak a nő társadalmi nemi szerepének teljesítését jelenti, hanem a nő nemzeti kötelességére is utal. Innen nézve a nő hazaszeretete abban nyilvánul meg, hogy minél több gyereket szül a nemzet érdekében (Yuval-Davis 1997). Ebben az ideológiai keretben az abortusz többszörösen elítélendő tetteként jelenik meg. Így, ha adott társadalmi helyzetben az abortusz tilalma nem érhető el feminista és liberális szervezetek heves ellenkezése miatt, akkor marad az abortusz szigorításának a lehetősége.

Az abortusztörvény szükségességét illetően azt szeretném kiemelni, hogy törvény pusztá léte, függetlenül attól, hogy mennyire liberális vagy sem, a patriarchális társadalmi berendezkedésnek a következménye és ennek a társadalmi rendszernek a fenntartását szolgálja. Ailbhe Smyth (1996) az írországi abortusztörvénykezés politikai és társadalmi kontextusát elemző cikkében meggyőzően szögezi le, hogy mindenféle abortusz-törvénynek, a legliberálisabbnak is, végső célja a patriarchális rendszer uralmának fenntartása a nő(i) szexualitás(a) felett:

A törvényt, minden egyes esetben, mind az írt és az európai, arra használják, illetve arra hivatott, hogy *szabályozza* és *ellenőrizze* a nők reprodukciós tevékenységét. A reprodukció kapcsán a törvényre való hivatkozás mindig arról szól, hogy *kinek* van hatalma arra, hogy ellenőrizze a női szexualitást. Tekintetbe véve, hogy az európai jogi és igazságügyi rendszerek filozófiája és történelme, mint tudjuk, patriarchális, és személyi állományuk erősen férfiak uralta, a feministák nem bízhatnak ennek a

rendszernek azon képességében, hogy jelentősen és hosszútávon növelje a nők szabadságjogait.

(Smyth 129, saját fordítás, kiemelés az eredeti szövegben).³

Smyth az európai uniós intézményrendszert illető kiábrándultságának alapja az, hogy az Európai Unió elhatárolta magát bármiféle beavatkozástól Írországbán az abortusztörvény körüli 1992-ben és 2002-ben zajló vita során és nem támogatta azokat a törekvéseket, amelyek az EU egyik legszigorúbb abortusztörvényének az enyhítésére irányultak⁴. Mindezek ellenére Smyth nem elégszik meg egy liberális abortusztörvény reményével. Rámutat valamennyi abortusztörvénykezés patriarchális hátterére és felhívja figyelmünket arra, hogy az abortusztörvény „dereguláció”-ja (Smyth 129) választ adhat a női jogok biztosítására és megerősítésére.

Ha szemügyre vesszük Európa országainak abortusztörvényeit, a Smyth által javasolt jövőkép nemcsak távolinak, egyenesen utópisztikusnak tűnik. De azért létezik olyan ország, amely jelenleg nem tartja szükségesnek, hogy a nők reprodukciós jogait törvénykezésnek vesse alá. Kanada azon kevés államok közé tartozik, ahol az abortusz nincs alávetve jogi szabályozásnak (Brodie, Gavigan és Jenson 1992). A törvény hiánya azonban még mindig nem garantálja teljes mértékben az abortuszt, hiszen ahhoz biztosítani kell a hozzáférhetőséget klinikák felállításával és a nők anyagi támogatásával.

Az európai országok között Magyarország 1992-es abortusztörvénye a legliberálisabb törvények közé tartozik. A FIDESZ többségű két magyar kormány (1998-2002; 2010-től napjainkig) az elmúlt években, 2000-ben és 2011-ben, különböző, közvetett és közvetlen módosítási javaslatokkal

---

³ Eredeti szöveg: “The law, in every single instance, both Irish and European, is used or called upon to *regulate* and *control* women's reproduction. Appeals to the law in respect of reproduction are always about *who* has the power to control women's sexuality. Given that the legal and the judicial systems as we know them in Europe are patriarchal in their philosophy and history, and heavily male-dominated in terms of their personnel, feminists should not be optimistic about the ability of that system to provide substantially and consistently greater freedoms for women” (Smyth 129, kiemelés eredeti szövegben)

⁴ Írországbán kizárólag abban az esetben engedélyezett az abortusz, ha a terhesség a nő életét veszélyezteti. A veszélyek közé sorolják az öngyilkosság lehetőségét is (IPPF, 41). A törvény előnyben részesíti a magzat éléhez való jogát, amelyet a Ír Alkotmány 1983-as referendum során megszavazott 8-dik Módosítása tartalmaz (Smyth 110). Míg törvénybe ütköző szándékosan véget vetni a terhességnek, az ír Orvosi Tanács etikai irányelvei kimondják, hogy nem minősül etikátlannak, ha a terhes nő standard orvosi kezelésének mellékhatásaként a magzat méhen belül elhalálozik (Medical Council, Ireland Sec1:44). A terhes nőnek engedélyezett, hogy külföldön igényeljen abortuszt és nem ütközik törvénybe információt szolgáltatni külföldi abortusz lehetőségekről (Citizens Information 2012. augusztus 15.). A külföldre utazás és az abortuszról szóló szabad információszolgáltatást az 1992-es referendum során szavazták meg (Smyth 124).

próbálta és próbálja elérni a jelenleg hatályos 1992-es abortusztörvény megváltoztatását. Ezek a módosítások azonban távol állnak attól, hogy Smyth abortusztörvény nélküli Európájának megvalósítását elősegítsék. Ellenkezőleg, a javasolt módosítások az abortusz szigorításához vezetnének.

A továbbiakban a magyar írott médiában kialakult abortusz vitát⁵ elemezve arra koncentrálok, hogy hová vezetnek, vezethetnek ezek a módosítások, és hogy a kormány tagjai mivel indokolják, hogyan érvelnek a módosítások szükségessége mellett. Elemzésem a kormány 2011-es abortuszellenes plakátkampányát tárgyaló újságcikkekre szorítkozik. Azon belül is főképpen a kampányt elindító Nemzeti Erőforrás Minisztérium államtitkárának, Soltész Miklósnak, illetve Semjén Zsolt miniszterelnök helyettesnek a kijelentéseire koncentrálok, abortusz ellenes retorikájuk ideológiai vetületeire kívánok rámutatni. Azonban ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk az abortusz vita hazai és külföldi vonatkozásairól, először röviden áttekintem a hatályos európai törvénykezési gyakorlatot, hogy ezen belül helyezzem el a magyarországi abortusztörvény körül kialakult legújabb vitát.

Az európai abortusztörvények jellemzői

Az abortusztörvényt a következő három paraméter alapján szokták vizsgálni: hozzáférhetőség, időtartam, és az engedélyezéshez szükséges feltételek.⁶ Európában a hozzáférhetőség változó. A teljes tiltástól a kérésre hozzáférhetőségig terjed. Egyetlenegy ország van csupán, ahol nem engedélyezett az abortusz semmi körülmények között. Máltán még abban az esetben sem lehet abortuszt végezni, ha a terhesség az anya életét veszélyezteti (Malta: Criminal Code 95). Írországban az abortusz szigorú feltételekhez van kötve. Abortusz csak abban az esetben engedélyezett, ha veszélyben forog az anya élete. Érdekes módon a veszélyek közé tartozik az öngyilkosság is (IPPF 41). Írországban tehát annak a nőnek, aki mindenféleképpen az abortusz mellett dönt, egyetlenegy lehetősége van, hogy elérje célját. Az öngyilkossági kísérlet vagy az öngyilkossággal való fenyegetés az abortusz engedélyezéséhez vezethet. A nő válságos lelki állapota számos abortusztörvényben megjelenik, mint az egyik hozzáférés

⁵ Az elemzés vizsgált időszaka a 2011-ben kialakult abortusz vita. Mivel a tanulmány fő célja a kormány politikusainak az abortusz vita során tett kijelentéseinek az elemzése, az újságcikkek szelekciójának során azokra a cikkekre koncentráltam, amelyekben ilyen jellegű kijelentések szerepelnek. A felhasznált források a *HVG*, *Index*, *Femina.hu* és a *Mindennapi.hu*.

⁶ Az International Planned Parenthood Federation: European Network által összeállított dokumentum ezeknek a paramétereknek mentén mutatja be az európai országokban jelenleg érvényben lévő abortusztörvényeket.

garantáló szükséges feltétel. Ez a feltétel arról árulkodik, hogy mennyire drasztikus helyzetbe hajlandó a társadalom sodorni a nőt, míg végül is megengedi neki a magzatelhajtást. Továbbá azt az előítéletet is illusztrálja, hogy a nő kizárólag súlyos lelki állapotban hozhat ilyen döntést, és az abortusz semmi esetben sem lehet öntudatos választás.

A legtöbb európai országban, mint például Svédországban, Franciaországban, Németországban, Szlovákiában, Hollandiában az abortusz kérésre hozzáférhető. Ezen országok közé tartozik Magyarország is. Egyes országokban azonban - Ciprusban, Luxemburgban, Finnországban, Lengyelországban, Portugáliában és az Egyesült Királyságban - abortuszt kizárólag bizonyos esetekben végeznek. Lengyelországban csak akkor engedélyezik az abortuszt, ha a terhesség nemi erőszak vagy vérfertőző szexuális kapcsolat következménye. Továbbá ha a magzat súlyos betegségben szenved, vagy a terhesség veszélyezteti a nő életét. (IPPF 61).

Ami a hozzáférés időkorlátját illeti, a hozzáférés határideje általában 12 hét (IPPF 50).⁷ Ha azonban egészségügyi problémák merülnek fel, az abortusz később is elvégezhető. A hosszabb időtartam azonban kizárólag akkor vehető igényben, ha a terhesség a nő vagy a magzat életét veszélyezteti. Például Bulgáriában az abortusz kérésre hozzáférhető 12 hétig. 12 és 20 hét között abban az esetben végeznek abortuszt, ha „a nő olyan betegségben szenved, amely a terhesség alatt vagy a szülés közben veszélyeztetheti a nő egészségét vagy az életét valamint a magzatét.”⁸ (IPPF 17, saját fordítás). A terhesség későbbi időszakában is előfordulhat abortusz abban az esetben, ha „súlyos magzati deformációt” állapítottak meg vagy ha „a nő élete forog kockán”⁹ (IPPF 17, saját fordítás). Azokban az országokban ahol az abortusz kérésre nem hozzáférhető, mint például Lengyelországban, nem létezik kiszabott határidő. Lengyelországban abortuszt kizárólag életveszély, magzati deformáció, vérfertőzés és nemi erőszak esetében végeznek (IPPF 61). Ha összehasonlítjuk Bulgária (kérésre hozzáférhető) és Lengyelország (kizárólag bizonyos esetekben) abortusztörvényét a határidő szempontjából, megállapíthatjuk, hogy a határidő hiánya vagy a hosszabb határidő nem vezet egy enyhébb abortusztörvényhez. Ellenkezőleg. Minél hosszabb a határidő, annál szigorúbbak a feltételek. A határidő hiánya pedig általában azt jelenti, hogy az abortuszt a legszigorúbb feltételeknek vetik alá.

---

⁷ Az európai országok abortusz hozzáférhetőségi határidejeiről összeállított átfogó táblázatot az IPPF „Abortion Legislation in Europe” dokumentuma tartalmazza.

⁸ Eredeti szöveg: „when the woman suffers from an illness which during pregnancy or during delivery may endanger her health and life, as well as that of the offspring” (IPPF 17).

⁹ Eredeti szöveg: „severe foetal malformation” és „risk to the life of the woman” (IPPF 17).

Európába legtöbb országában, kivételt képeznek azok az országok, ahol abortusztilalom van életben, az abortusz engedélyezése feltételekhez van kötve. Maga a törvénynek a léte magával hordozza feltételek kiírását. A kérelmező nőnek teljesíteni kell ezeket a feltételeket ahhoz, hogy abortusz kérelmét elfogadják. A feltételek közé tartozik a határidő betartása, az orvosi konzultáció és hozzájárulás, és kiskorú esetében a szülői hozzájárulás. Gyakran a folyamat része, hogy a nő tanácsadáson kell, hogy részt vegyen, majd a tanácsadást várakozási idő követi, amelynek állítólagos célja, hogy a nő átgondolja döntését és – a reá nehezedő nyomás hatására - lehetőleg meggondolja magát. A tanácsadás követelménye része a magyar abortusztörvénynek is. Kevés országban létezik „poszt-abortusz” tanácsadás. Az izlandi törvény például kötelezővé teszi a részvételt „poszt-abortusz” tanácsadáson, amely segítséget nyújthat a nő számára, hogy lelkileg feldolgozza az abortuszt és ugyanakkor egy újabb abortusz elkerülése érdekében a fogamzásgátlás módszereiről nyújt ismertetést (IPPF, 39). A legliberálisabb abortusztörvény is egy sorozat feltételt ró a terhessége megszakítását kérelmező nőre, így gyakorolva nyomást rá.

Az abortusz elérhetőségének szigorítási folyamata

Ami a magyarországi abortusz-törvénykezés legutóbbi, 2011-es vitájának előzményeit illeti, 1956-ig kell visszamennünk, mert ekkor legalizálták az abortuszt először az országban. Az 1992-es törvény az 1956-os abortusztörvényhez hasonló intézkedéseket tartalmaz:

A mai szabályozás, kisebb változtatásokkal, ezen a rendelkezésen alapul. Eszerint a műtetet továbbra is bizottságnak kell engedélyeznie, de nem utasítható el a kérelem, amennyiben a kérelmező a felvilágosítás, rábeszélés (drill?) ellenére, szociális okokra hivatkozva ragaszkodik a műtethez.

(Mink 2012)

Mivel a 60-as években súlyosan megnövekedett az abortuszok száma,¹⁰ a 70-es évek elején a „népesedéspolitikai intézkedések kiterjedtek a terhességmegszakításokra is, és bizonyos szigorításokat vezettek be az engedélyezési gyakorlatban” (Pongrácz 1999). A rendszerváltozást követő 1990-es szabad választások után nyilvános vita bontakozott ki az abortusz jogi szabályozásáról, de korántsem azért, hogy a kanadai gyakorlat felé tegye meg az első emancipációs lépéseket a törvényhozó. Ennek a vitának az lett az eredménye, hogy 1991-ben megszületett az Alkotmánybíróság azon

¹⁰ „Az abortusz-epidémia a hatvanas évek végén érte el csúcspontját: minden második terhesség megszakítással végződött, 100 születésre 134 abortusz jutott” (Pongrácz 1999).

határozata, miszerint az abortusz a magzati élet védelme érdekében nem engedhető meg indok nélkül. Az AB határozatának szellemében aztán megszületett az 1992-es abortusztörvény. A törvény kimondja, hogy „a terhesség csak veszélyeztetettség, illetőleg az állapotos nő súlyos válsághelyzete esetén, az e törvényben meghatározott feltételekkel szakítható meg” (1992. évi LXXIX törvény a magzati élet védelméről). A törvény a következő feltételekhez köti a terhesség megszakítását: a terhesség bűncselekmény következménye, a magzat súlyos károsodásban szenved, az állapotos nő egészsége veszélyben forog, és ha a terhesség a nőt súlyos válsághelyzetbe sodorja.

A terhesség megszakítását kérelmező nőnek tanácsadáson kell részt venni. A tanácsadás keretén belül a nőt tájékoztatják a gyermekvállalás esetén elérhető különböző intézményi támogatásokról, illetve a lehetőségek másik végleteként, az örökbeadás lehetőségeiről. Ha a nő nem gondolta meg magát, ezek után még egy tanácsadáson esik keresztül, amelyben a terhesség-megszakítás jogi feltételeiről és az orvosi beavatkozás folyamatáról kap felvilágosítást. Ha minden rendben van és megkapta az engedélyt, a nőnek nyolc napon belül kell jelentkeznie az adott egészségügyi intézetben.

2011-ben, a második FIDESZ kormány hatalomra kerülését követően, újból fellángoltak az abortusztörvény körüli viták, amit az váltott ki, hogy a kormány egy liberálisabb abortusztörvény bevezetése helyett olyan, a törvény szövegét közvetlenül és közvetve érintő más intézkedéseket, törvényeket hozott, amelyek az abortusztörvény szigorításához vezethetnek a jövőben. Ezek az intézkedések három fontos változást eredményeztek, illetve idézhetnek elő az igazságszolgáltatás és jogalkotás intézményes rendjében elfoglalt helyük erejénél fogva. Mindenek előtt fontos leszögeznünk, hogy a vita az „alkotmányozás lázában égő” politikai erőterében hangosodik fel. A kormány sikeresen elérte, hogy a magzati élet védelmét kimondó kitétel bekerüljön a kormánykoalíció pártjai (FIDESZ-KDNP) által előterjesztett alkotmánytervezetbe, mely a tágabb politikai horizontot meghatározó értelmezési keretét adja az abortusztörvény vitájának. 2012. január elsejétől életbe lépett az 1949-es Alkotmányt leváltó, nevében is a szakítás tényét hangsúlyozó, Alaptörvény, s benne az a félmondatnyi módosítás, amely az alapértékek megfogalmazása ürügyén a magzat életének védelmét a fogantatás pillanatához köti: „Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg” (Magyarország Alaptörvénye 2011. április 25.). A nők érdekeit képviselő civil szervezetek tagjai, köztük Spronz Júlia, a Patent Jogvédő Egyesület jogásza, attól tartanak, hogy az Alaptörvénynek ez a fordulata a jövőben az abortusztörvény „nyílt vagy burkolt szigorításá[hoz],” ad abszurdum akár teljes tiltásához is vezethet (Valkai 2012. január 27). A

módosítást támogató kormánypárti politikusok azonban váltig állítják, hogy „a magzati élet védelmének alkotmányba foglalását *csak szimbolikus* [gesztus]nak tartatják” (Valkai, 2012, január 27, kiemelés tőlem). Azonban, ha szó szerint vesszük a hatalom retorikáját, és feltesszük, hogy lehetséges *pusztán szimbolikus* gesztusról beszélni, aminek semmilyen hatása és jogalkotási következménye nincsen, akkor ezzel azt is implicáljuk, hogy a módosítás, amit oly hevesen védelmezett a hatalom üres, értelmétől megfosztott szimbólum. A „csak szimbólum” retorikája arra világít rá, hogy ezek a politikusok – „jobb esetben”- vagy tagadják eredeti szándékaikat, vagy – rosszabb esetben – azt gondolják, hogy üres szimbólumokkal lehet az ország demokráciáját erősíteni.

Az abortusztörvény szövegének lehetséges módosítását illetően, a vitában résztvevők legvalószínűbbnek egy olyan törvénymódosító javaslat benyújtását látják lehetségesnek, ami a hatályos törvény „a nő súlyos válsághelyzetének” kritériumának értelmezése, pontosabban jelentésének a leszűkítése irányulhat. Állítólag pontosabb meghatározásra van szükség, mert a hatályos törvény megfogalmazása túlon túl nyitott különböző értelmezésekre. A mostani törvény szerint „súlyos válsághelyzetnek” minősül minden, ami lelki vagy testi megrendülést, illetve társadalmi ellehetetlenülést okozna az anyának a magzat megszülése esetén. Ennek a definíciónak a leszűkítése kizárólag úgy érhető el, ha meghatározzák a lelki és a fizikai trauma mértékét. Ez a felfogás azt feltételezi, hogy a lelki vagy testi traumáknak a súlyossága nem csak mérhető, de létezik egy közös szempont, érték, ami mentén felállítható az a skála, amely aztán „objektív” módon meghatározza, hogy a skálán elfoglalt helyétől függően melyik trauma tekintendő kevésbé és melyik nagyon súlyos esetnek. Ennek a logikának következtében aztán könnyen előállhat az az érvelés, amely mentén a súlyos válsághelyzet már nem lesz elég, a kizárólag extrém válsághelyzetekben lenne csak megengedett az abortusz, például öngyilkossági kísérlet esetén. A terminus jelentésbeli leszűkítésének a következménye az lenne, hogy az állam ahelyett, hogy enyhítené, ideális esetben megelőzné a traumát, még jobban elmélyíti azt. Egy szigorúbb definíció bevezetésével maga az állam fogja a nők „társadalmi ellehetetlenülését” okozni. Ha megtörténik az értelmezés leszűkítése, akkor Magyarország már nem tartozik többé azon országok közé, ahol az abortusz a nő kérésére hozzáférhető, hanem azok közé, ahol az abortusz kizárólag bizonyos esetekben engedélyezett. A küzdelem, a vita tétje pontosan ennek a terminusnak a széles értelmezési lehetősége körül forog, mert jöllehet törvény szabályozza az abortuszt, de ez a „megkötés” biztosítja azt, hogy a törvény (viszonylag) nyitott legyen.

Az alkotmánymódosítás mellett a kormány ugyanakkor drasztikusan csökkentette az abortusz finanszírozására fordítható pénzüsszeget. Ez ahhoz

is vezethet, hogy az abortusz jelentősen megdrágul¹¹ és ezért számos nő számára elérhetetlen lesz ez az egészségügyi szolgáltatás. A 2011-es elfogadott költségvetés szerint az abortuszra tervezett költségvetési keret csak 400 millió forint. A csökkentés tekintélyes mérete akkor válik nyilvánvalóvá, ha összehasonlítjuk az előző év hozzájárulásával, amely „ennek négyszerese, 1,6 milliárd volt és utoljára 2000-ben volt egymilliárd alatt” (Janecskó 2011. március 11.). Ugyanakkor Orosz Babett a „Mire költi az abortuszokra szánt pénzt a kormány?” című cikkében arra hívja fel a figyelmet, hogy a kormány 1,1 milliárd forinttal többet juttat a terhességgondozásra. Vagyis a kormány az abortusz támogatására szánt összegből elvett pénzkeretet, családpolitikája propagálásának érdekében, terhességgondozásra fordítja. Míg a terhességgondozás költségvetési keretének a növelését pozitív lépésnek tekintem, problematikusnak tartom, hogy ezt a pénzt az abortusz keretből veszik el. Ennek a lépésnek a fényében nyilvánvalóvá válik, hogy a kormány erősen abortusz ellenes. Ezzel az intézkedéssel szembeállítja a terhesség megszakítását választó nőket és a terhességet választó nőket. Két ellentétes csoportként kezeli őket és (érdek)ellentétet szít köztük.

Ezek az intézkedések mintegy előhívják és előidéznek az abortusztörvény szigorításának a lehetőségét, egyfajta előkészületnek tekinthetők. Mindezek ellenére, a kormány azt állítja, hogy ezek az intézkedések és lépések nem vezetnek az abortusz szigorításához. Váltig hangoztatják, hogy a koalíció két pártja, a Fidesz és a KDNP megállapodott abban, hogy az abortuszt nem szigorítják. A különböző civil szervezetek alkotmánymódosítással kapcsolatos kritikáját Semjén Zsolt

---

¹¹ A Fizetések.hu, az egyik legnagyobb online béradatbázis, felmérése szerint „2011 márciusi adatok szerint a férfiak átlagfizetése 245.000 forint, míg a nőké 194.500 forint” (Ficza 2012 február 8). Az abortusz jelenleg „30 ezer forint körüli összeg” (WebOrvos 2011. március 4.). Ha a terhes nő valamilyen szociális támogatásban részesül, igényelhet kedvezményt, amelyet a családvédelmi szolgálat állapít meg. Ingyenes azok számára aki „rendszeres szociális segély, fogyatékosági támogatás, vakok személyi járadéka, magasabb összegű családi pótlék, illetve aki szociális intézményben lakik” (HarmoNet 2004. július 30.). Pongrácz Tiborné (1999) felmérései szerint az 1990-es években „az abortuszok növekedése a még gyermektelen nők körében volt a legjelentősebb (48 százalékos növekedés a nyolcvanas évek első feléhez képest).” A még gyermektelen nők kategóriájába tartoznak a serdülőkorban lévő lányok, a 20 év körüli fiatalok függetlenül attól, hogy házasok vagy sem. Pongrácz kiemeli, hogy a „terhesség-megszakítással nemcsak az e korcsoportba tartozó hajadon lányok, de a már házasságot kötött fiatal asszonyok is azonos gyakorisággal élnek.” Ennek függvényében az abortusz költségeinek az emelése a pályakezdő fiatalokat érintheti leginkább, akik az alacsony fizetések miatt nem hajlandók vagy nem mernek gyereket vállalni. A pályakezdő nők fizetése még kevesebb mint 194. 500 forint: „az ő átlagjövedelmük: 169 ezer forint, míg férfi pályakezdő társaiké 203 ezer forint” (Ficza 2011. március 4). Ez a jövedelem még kevesebb „az egészségügy és szociális ellátás (119 ezer), a mezőgazdaság és élelmiszeripar (96 ezer), valamint a segédmunkák (92 ezer) területén” (Fizetések.hu 2012 május 10).

Kereszténydemokrata Párti miniszterelnök helyettes "politikai hisztériakeltésnek" (Janecskó 2011. március 11.) nevezte. Szerinte a magzat védelme nincs ellentétben a nő önrendelkezési jogával és téves értelmezés az, amely a nő jogainak korlátozásaként értelmezi azt a lépést, amely „csupán” arra irányul, hogy védje a magzatot a fogantatás pillanatától. Állítása szerint: „Tisztában vagyunk azzal, hogy nem lehet olyan törvényt hozni, ami a társadalom többsége nem fogad el. Nem az a cél, hogy egy betarthatatlan törvényt kényszerítsenek rá a társadalomra, hanem hogy prófétai jel módjára meggyőzzék a társadalmat az emberi élet szentségéről” (Janecskó 2011. március 11.).

Semjén állítása mögött az a feltevés húzódik meg, hogy az abortusz szigorítását lényegében társadalmi előhaladásként és nem visszalépésként kell elgondol(tat)ni. A magyar társadalom még „nem érett meg” egy szigorúbb abortusztörvény bevezetésére. Valkai Nikoletta (2012) „Abortuszszigorításhoz vezet az alaptörvény?” című cikkében arról számol be, hogy egy nemrég végzett felmérés szerint „a magyar lakosság 65 százaléka nem szigorítaná az abortusztörvényt” (Valkai 2012. január 27.). Ennek fényében még világosabbá válik, hogy ezek a változások az abortusztörvénnyel kapcsolatban valójában előmunkálatok, felkészítik a magyar társadalmat arra, hogy elfogadja az abortusz majdani szigorítását „az emberi élet szentségének” a nevében. Az abortusz szigorításának elfogadása pedig, ebben a cinikus retorikai keretben az érett demokratikus társadalom jele. Ebben a keresztény-konzervatív ideologikus retorikában a fogalmak mintegy kifordulnak önmagukból. A demokráciát nem az önrendelkezési jog megléte határozza meg, hanem az önrendelkezési jognak a redukálása, drasztikus esetben a teljes megvonása. A kormány retorikájának ideológiai csapdáira mutat rá Barát Erzsébet (2012) is az 2010-es év óvodai nevelés országos alapprogramjának módosítása körül fellángolt vitát elemző cikkében.¹² Barát azt a retorikai folyamatot mutatja be, melynek eredményeként az ellenzők érvelésében egybemosódik a módosítás eredeti szándéka, „a gyerekek nemi identitás[a] sztereotípiá mentességé[nek] előmozdít[ása]” „a nemi meghatározottság tudatosításának az eltörlésével” (Barát 2012, 4, 7). Ennek az egybemosásnak a következtében a módosítás viszonylagos pozitív jellege eltűnik. A 2010-ben bevezetett, sztereotipikus gondolkodás ellen meghirdetett oktatáspolitikát hevesen ellenző KDNP-s logika (akkor még) parlamenti ellenzékként, ugyanazt a cinikus retorikát működteti, mint az abortusz kapcsán immáron hatalomban megfogalmazódott kijelentései. Az óvodapedagógiát illető kritika logikájának elemzése során Barát is a nemi egyenlőség önmaga ellenébe forduló érvelést

¹² Köszönet Barát Erzsébetnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot. A szerepeltetett oldalszámok a kézirat oldalszámai.

éri tetten: a nemi sztereotípiák megszüntetése nem előrelépést jelent a nemi egyenlőséget biztosító társadalom felé, hanem épp ellenkezőleg, visszaesést okoz, mivel bevezetése aláássa a nemek szerepének egyenlő fontosságát (sic).

Semjén Zsolthoz hasonlóan Salamon László, az alkotmány-előkészítő bizottság KDNP-s elnöke is hasonló retorikát alkalmaz, amikor a magzatvédelemről nyilatkozik. Salamon tagadja, hogy a magzatvédelem bevezetése az alaptörvénybe az abortusztörvény módosításához készítené elő a terepet. Véleménye szerint a magzatvédelem arról szól, hogy „a magzati élet feletti döntés a továbbiakban *megszűnne pusztá önrendelkezési kérdés lenni*, de mindez *nem járna az abortusz teljes tilalmával*” (Janecskó 2011. március 11.; kiemelés tőlem). Ha közelebbről szemügyre vesszük az állítás kiemelt részeit, nyilvánvalóvá válik, hogy az abortusztörvény szigorításának a tagadása nem más, mint halogatási taktika és a végső cél valójában a törvény szigorítása. Ha az abortusz megszűnik „pusztá önrendelkezési” kérdés lenni, akkor a nő elveszti a jogát ahhoz, hogy szabadon döntsön saját terhességének a sorsáról. A magzatvédelem és a nő önrendelkezési joga közti kapcsolatot értelmezve Spronz Júlia fejtette ki legegértelműbben a vitában, hogy a magzatvédelem lényegében megsemmisíti a nők önrendelkezési jogát:

Amennyiben a magzatot jогalanynak tekintik, olyan védelmet élvez, mint egy ember, a nők önrendelkezési joga így fel sem merül. Azaz, ha a nő élete veszélybe kerül, csak ekkor van lehetőség abortuszra, semmi más esetben nem.
(Valkai 2012. január 27.)

Az önrendelkezési jog megkérdőjelezésének következményeként a magzat életét majd az állam dönti el és nem a nő. A probléma csak az, hogy a magzat a nő testének a része, és abban a pillanatban, amikor is az állam a magzatról dönt, akkor lényegében a nő testéről dönt és megkérdőjelezi morális alapon - az élet szent ergo abortusszal az élet szentsége ellen vétünk - a nő önrendelkezési jogát.

Salamon kijelentésében tetten érhető az a tény, hogy a kormány az abortusz szigorítása felé halad annak ellenére, hogy váltig tagadja azt. Salamon ugyanis az abortusz *szigorítása* helyett az abortusz *teljes tilalmáról* beszél. Az abortusz teljes tilalmához képest a szigorítás aztán enyhítő lépésnek tűnhet fel. Ezek szerint a szigorítás még belefér a kormány jövőbeli terveibe és megnyugtató hírként fogadhatjuk, hogy nem teljes tilalommal kell, szembenézzünk a közeljövőben. Soltész Miklós, a Nemzeti Erőforrás Minisztérium szociális, család és ifjúságügyért felelős államtitkára, szintén tilalomról és nem szigorításról beszél, mint kívánatos, de a „felelős reálpolitikus” pozíciójából elérhetetlennek minősülő állapotról: „a magyar társadalom jelenleg még nem kész az abortusz *betiltására*, de remélik, a kérdésről vallott társadalmi szemlélet alakításával akár felére csökkenthetik a

terhesség megszakítások számát” (hvg.hu 2011. május 6.). Az ő logikája szerint azonban a magyar társadalomnak már nemcsak az abortusz szigorításához kell felnőnie, hanem az abortusz tilalmához. E két politikus nyilatkozatait követve láthatóvá válik, ahogyan a kormány abortusz diszkurzusában az egymásnak ellentmondó jövőbeli célok valójában egy közös ideál, a tiltás irányába mutatnak. Egyfelől a kormány váltig állítja, hogy a magzatvédelem ellenére nem áll szándékába semmiféle szigorítás, ugyanakkor kimondja, hogy végső célja egy olyan társadalom létrehozása, amely előlépésnek tekinti az abortusz tilalmának a bevezetését. Az ellentmondást a cinikus retorikai keret oldja fel – és leplezi is le egyben.

Kampány az „érett” társadalomért

Az „érett” társadalom létrehozásának érdekében 2011-ben a kormány abortusz ellenes, tudatformáló plakátkampányt indított. A kampányt az Európai Unió Progress-programjának keretén belül kapott támogatásból finanszírozták (sic). Ennek az EU programnak a része a nemi egyenlőség előmozdítása.¹³

A magyarországi kampány rávilágít arra, hogy a kormány miben látja, vagyis hogyan képzei el a nemi egyenlőséget. A jelenlegi magyar kormány szerint a nemek közötti egyenlőség elérése érdekében rá kell venni a nőket, hogy vállalják terhességüket. A kampány az abortuszt választó nőkhez szól, arra hívja fel a figyelmüket, hogy döntésük egyrészt teljesen szükségtelen, hisz sok gyermektelen család van Magyarországon, aki boldogan fogadna örökbe gyereket, ugyanakkor morálisan elítélendő, mert „megölnek” egy életet. Természetesen az abortusz immoralitását a plakát nem mondja ki nyíltan, hanem sugallja. A magzatot egy beszélő tudattal rendelkező lényként reprezentálja, aki mintegy meg/felszólítja a nőt, hogy kegyelmezzon meg neki és hagyja életben. A plakáton a következő felirat olvasható: „Azt is megértem, ha nem vagy meg kész rám, de inkább adj örökbe, hadd éljek!”

---

¹³ Az egyenlőség elérése érdekében a programnak a következő célkitűzései vannak: az „egyenlő mértékű gazdasági függetlenség”, „egyenlő fizetés ugyanazért a munkáért”, „egyenlőség a döntéshozatalban” és „a méltóság, az integritás megerősítése és a nemi alapú erőszak megszüntetése” (European Commission 2012. február 3.).

A magzati élet védelme nevében fellépő kampányok gyakran alkalmazzák a magzat vizuális megjelenítését. A magzat fotóját, a szonogrammot, arra használják, hogy érzelmileg zsarolják a terhes nőt. Abban a pillanatban, amikor a nő szembesül a testében lakozó élettel, vagyis meglátja a magzat testét és hallja a magzat szívdobogását, még nehezebb lesz számára az abortuszt választani. Egyes amerikai államokban, Texasban, North Carolinában és Oklahomában, ezt a taktikát alkalmazzák, hogy elrettentsék a nőket az abortusztól. Texasban, például törvény kötelezi az orvosokat, hogy szonogrammot készítsenek, és kényszerítsék az abortuszt választó nőket, hogy megnézzék a szonogrammot, vagy legalábbis végighallgassák az orvos szonogramm leírását, és meghallgassák a magzat szívverését (Barry 2012. február 7.). A magyarországi kampány a texasihoz hasonló zsarolási taktikát alkalmazta az abortuszt választó nőkkel szemben. Ugyanakkor megszégyenítő kampányt indított ellenük. Kritikájában Spronz Júlia kiemelte a kampány stigmatizáló és a büntudatkeltő célját, amely aláássa a nők önrendelkezési jogát:

Etikátlannak tartjuk, hogy a magzatot élő személyként bemutató kampánnyal büntudatot keltsenek a saját testük felett rendelkező nőkben. Minden nőnek – akárcsak a férfiaknak – joga van meghatározni, hogy mi történjen, vagy ne történjen a testével, és e joga gyakorlását nem etikus büntudatkeltéssel befolyásolni.

(Patent Egyesület 2011; kiemelés az eredeti szövegben)

Mivel az EU-s programból elnyert pénzüsszeget a program céljaival ellentétes módon használták fel, a kormány konfliktusba került az Európai Unióval. A problémát az okozta és okozza továbbra is, hogy az Európai Unió „nemzeti egyenjogúság” értelmezése szöges ellentétben áll a magyar

kormány felfogásával. Viviane Reding, Igazságügyi EU biztos véleménye szerint a magyarországi kampány abortuszellenes üzenete „[n]incs összhangban az Európai Unió Progress programjának szabályaival” (Szigeti 2011. június 9.). Az európai normák szerint az abortusz szigorítása/tilalma, illetve a nők önrendelkezési jogának a megvonása nem tartozik azok közé a lépések közé, amelyek a nemi egyenlőséget elősegíthetnék. Ezzel szemben a magyar kormány gender-ideológiája a társadalmi előhaladás és a nemi egyenjogúság „érdekében” indított abortuszellenes kampányt. Ennek következtében Reding felszólította a magyar kormányt, hogy állítsa le a kampányt. 2011. június végére az abortuszellenes hirdetések visszavonták a nyilvános terekről (NOL 2011. június 22.).

Végül a hatályos abortusztörvény azon két tényezőjét szeretném érinteni, amely a vitában nem került elő. Ezek is megnehezíthetik az abortusz elérhetőségét annak ellenére, hogy látszólag az a céljuk, hogy „segítsék” az abortuszt igénylő nőket. Ez a két elem a tanácsadás és a szociális támogatás. Talán azért is kerültek háttérbe, mert kevésbé lehet kategorikus jelentésmezőkbe szorítani őket. Attól függően, hogy hogyan hajtják végre őket, enyhíthetik vagy felerősíthetik az abortusz traumatikus hatásait. A tanácsadás szükséges szolgáltatás, de annak a veszélyét rejt magában, hogy tanácsadásból a meggyőzés eszközévé lesz, ami arra igyekszik rávenni a nőt, hogy mondjon le az abortuszról. Valójában pedig segítenie kellene a nőt abban, hogy a számára legmegfelelőbb döntést hozza: vagyis kizárólag a nő érdekeit kellene szem előtt tartania. Az erős szociális támogatás is ideálisként hangzik, de könnyen fordítható azon nők ellen, akik tudatosan döntenek úgy, hogy nem vállalnak gyereket – s akár nem is kerülnek az abortusztörvénnyel közvetlen viszonyba. Paradox módon, minél jobb a szociális háló, annál jobban növekszik a gyermekvállalás nyomása a nőkre. Ebben a helyzetben az a nő, aki tudatosan nem vállal gyereket, meg lesz bélyegezve. Véleményem szerint a társadalom nem az abortusz betiltásához kell felnőjön, ahogyan a jelenlegi magyar kormány stratégiája sulykolja, hanem a büntudatmentes abortuszhoz és végső soron az abortusztörvény eltörléséhez.

A lehetséges jövőkép

A büntudatmentes abortusz jelentését egy amerikai sorozat példájával szeretném illusztrálni. Willa Paskin 2011-es szeptemberi cikkében azt ünnepelte, hogy végre valahára a *Grey's Anatomy* (A Grace Klinika) amerikai sorozat egyik karaktere, ráadásul fő műsoridőben, kitart a mellett, hogy abortuszért folyamodjon, és nem gondolja meg magát az utolsó pillanatban. Christina Young, a híres női sebész elhatározza, hogy véget vet

terhességének, mivel egyáltalán nem akar gyereket. Számára a karrierje sokkal fontosabb. Ráadásul még sikeres férje is van, így nem járna anyagi gondokkal a gyermekvállalás. Azonban a női karakter nemcsak hogy véghezviszi az elhatározását, de büntudat nélkül fel is vállalja azt. Számomra ez jelentené az igazi társadalmi előrelépést: ha a nők végre-valahára büntudat és társadalmi nyomás nélkül dönthetnének saját sorsukról.

Felhasznált irodalom

[„1992 évi LXXIX a magzati élet védelméről szóló törvény.”](#) *CompLex Kiadó.* 2012. augusztus 15.

[„Magzatelhajtás.”](#) In „1978. IV Törvény a Büntető Törvénykönyvről (Hatályos 2012.03.03 - 2012.04.14) – 169. §.” Nemzeti Jogszabálytár. 2012 Március 05.

[„Malta: Criminal Code \(Chapter 9\).”](#) 2010. szeptember 29. *European Commission: TOGETHER AGAINST TRAFFICING IN HUMAN BEINGS.* 2012 Augusztus 16.

Barát Erzsébet. Megjelenés alatt. „A 'politikai korrektség'-re hivatkozás ideológiai csapdái: A 2010-es év óvodapedagógiai változtatásokra tett kísérletet kísérő társadalmi és politikai küzdelmek.” In Tarnóc András és Kádár Judit (szerk.) *Gondolatok a toleranciáról, a másságról. (Mi/Más Konferencia 2010.)* Eger: Amerikanisztika Tanszék, Esterháry Károly Főiskola.

Barry, Taynes. 2012. február 7. [„U.S. Judge Allows Enforcement of Texas Abortion Law.”](#) *Reuters.com.* 2012 Február 18.

Berer, Marge. 1988. „Whatever happened to 'women's right to choose'?” *Feminist Review* 29: 24-37.

Boonin, David. 2002. „Framing the Question.” In *A Defense of Abortion.* Cambridge University Press, 1–18.

Brodie, Janine, Shelly Gaqvigian, és Jane Jenson. 1992. *The Politics of Abortion.* Toronto: Oxford University Press.

Cisler, Lucinda. 1970. „Unfinished Business: Birth Control and Women's Liberation.” In Robin Morgan (szerk.) *Sisterhood is Powerful: An Anthology of Writing from the Women's Liberation Movement.* New York: Vintage Books, 245–289.

Cornell, Drucilla. 1995. *The Imaginary Domain: Abortion, Pornography and Sexual Harassment.* London: Routledge.

- Dworkin, Andrea. 1988. *Letters from a War Zone*. London: Secker & Warburg.
- European Commission. 2012. [„Gender Equality.”](#) *European Commission. JUSTICE*. 2012 Augusztus 15.
- Farley, Melissa. 2004. „Bad for the Body, Bad for the Heart’: Prostitution Harms Women Even if Legalized or Decriminalized. *Violence Against Women* 10(10): 1087–1125.
- Ficza János. 2011. március 4. [„Gyengébb jutalom jár a gyengébbik nemnek?”](#) *Fizetések.hu*. 2012 Augusztus 15.
- Ficza János. 2012. február 8. [„Ötödével keresnek kevesebbet a nők.”](#) *Fizetések.hu*. 2012 Augusztus 15.
- Fizetések.hu. 2012. május 10. [„Havi 160 ezerre számíthatnak a pályakezdők.”](#) *Fizetések.hu*. 2012 Augusztus 19.
- Foster, Serrin M. 2004. „The Feminist Case Against Abortion.” In Erika Bachiochi (szerk.) *The Cost of Choice: Women Evaluate the Impact of Abortion*. San Francisco: Encounter Books, 33–38.
- Friedan, Betty. 1963 (2010). *Feminine Mystique*. London: Penguin Books.
- hvg.hu. 2011. Május 6. [„Logvédők szerint etikátlan a kormányzati abortuszellenes kampány.”](#) *HVG.hu*. 2011 Szeptember 15.
- IPPF – International Planned Parenthood Federation: European Network. 2012. [„Abortion Legislation in Europe.”](#) Web Oldal. *IPPF European Network*. 2012 Augusztus 16.
- Jackson, Stevie. 1999. *Heterosexuality in Question*. London: Sage.
- Janeckó Kata. 2011. március 11. [„Hiába védett a magzat, nem szigorodik az abortusz.”](#) *Index.hu*. 2011 Szeptember 20.
- MacKinnon, Catherine. 1987. *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*. Cambridge: Harvard University Press.
- MacKinnon, Catherine. 2005. *Women’s Lives, Men’s Laws*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Magyarország Alaptörvénye. 2011. [„Szabadság és Felelősség: II. Cikk.”](#) *ComLex Kiadó*. 2012 Augusztus 15.
- Medical Council, Ireland. 2004. [„A Guide to Ethical Conduct and Behaviour.”](#) *Medical Council*. 2012 Augusztus 15.
- Millett, Kate. 1969 (1977). *Sexual Politics*. London: Virago.

- Mink András. 2012. „[Kis magyar abortusztörténet.](#)” *Beszélő* 48.szám, 3.évf., 49. szám. 2012 Augusztus 19.
- NOL. 2011. június 22. „[Leszedték az abortuszellenes plakátokat.](#)” NOL: *Népszabadság Online*. 2012 Augusztus 15.
- Paskin, Willa. 2011. szeptember 23. „[A Character on Grey's Anatomy Actually Had an Abortion on Prime-Time Television Last Night.](#)” *Vulture*. 2011. szeptember 25.
- Patent Egyesület. 2011. május 5. „[Ma büntudatkeltés – holnap abortusztilalom.](#)” *abortusz.info: A Patent Egyesület abortuszról szóló információs honlapja*. 2012 Február 15.
- Petchesky, Rosalind Pollack. 1986. *Abortion and Women's Choice. The State, Sexuality and Reproductive Freedom*. London: Verso.
- Pongrácz Tiborné. 1999. „[Terhességmegszakítások a számok és a lakossági vélemények tükrében.](#)” *Századvég* 15. 2012 Augusztus 15.
- Sandlos, Karyn. 2000. „Unifying Forces: Rethorical Reflections on a Pro-Choice Image.” In Sara Ahmed, Jane Kilby, Celia Lury, Maureen McNeil, és Beverley Skeggs (szerk.) *Transformations: Thinking through Feminism*. London: Routledge, 77-91.
- Smyth, Ailbhe. 1996. „'And Nobody Was Any The Wiser': Irish Abortion Rights and the European Union.” In R. Amy Elman (szerk.) *Sexual Politics and the European Union: The New Feminist Challenge*. Ed.. Oxford: Berghahn Books, 108-130.
- St. James, Margo. 1989. „Preface.” In Gail Pheterson (szerk.) *A Vindication of the Rights of Whores*. Seattle: Seal Press, xvii–xx.
- Stetson, Dorothy McBride (szerk.) 2001. *Abortion Politics, Women's Movements, and the Democratic State: A Comparative Study of State Feminism*. Oxford: Oxford University Press.
- Szigeti Ildikó. 2011. június 9. „[Az EU leszedetné a magyar abortuszellenes plakátokat.](#)” *Mindennapi: A közéleti portál*. 2011 Szeptember 15.
- Valkai Nikolett. 2012. január 27. „[Abortuszszigorításhoz vezet az alaptörvény?](#)” *Index.hu*. 2012 Február 14.
- Yuval-Davis, Nira. 1997. *Gender & Nation*. London: Sage.

Bajner Mária

Pécsi Tudományegyetem

Poszt-szocialista femináriumok a genderpolitika tükrében

A tanulmány arra próbál rámutatni, hogy az 1989-es rendszerváltást és különösen a 2004-es Európai Unió csatlakozást követően milyen irányt vettek/vehettek a nőszervezetek, megmaradt-e a tudomány művelőinek pártatlansága, vagy ellenkezőleg, a társadalmi nemek kutatása szükségképpen átpolitizálódott az Európai Unió „gender mainstreaming”-et elváró közpolitikai követelményeinek következtében. A dolgozatban a konkrét vizsgálódás a hatalom gyakorlásának intézményesített tereire irányul, és azt emeli ki, hogy a látványos kormányzati gender politika az elosztható EU-s pályázati források függvényében terjeszkedik, miközben az eredendően feminista ideológiát és értékeket szolgáló „gender-szakértelem” és esélyegyenlőség a közbeszédben is ön maga paródiájába csap át. A konkrét vizsgálódás anyagait kormányzati honlapok, kormányzati ügynökségek, azok oktatócsomagjai, genderpolitikai munkaanyagai (*Partszélről a fősodorba*) szolgáltatták.

Az elmúlt húsz évben számos elemzés, interjú, tanulmány jelent meg hazai és külföldi kutatók tollából (többek között Adamik (1991), Kádár (1991), Árpád és Marinovics (1995)). Ezek a kutatások egybehangzóan állítják, hogy Magyarországon nem volt jelentősége sem a nőmozgalomnak, sem a nőképviseletnek. A társadalom többsége (a nők is) a feministákkal szemben elutasító, a nők politikai és társadalmi önérvényesítése érdekében kifejtett kísérletek jobbára érdektelenséggel találkoznak, vagy kudarcba fulladnak, jöllehet a patriarchális értékrend ellen, a nők jogainak érdekében kiálló, a közgondolkodással szembenálló művészek, aktivisták, szociológusok, kritikusok nagy reményeket fűztek az 1990-es rendszerváltozáshoz, elsősorban politikai-jogi támogatottságot remélve.

Bevezetés

A 1990-es rendszerváltozás teret adott az alulról szerveződő civil mozgalmaknak, többek között a női önszervező, a nők érdekében missziót teljesítő, oktatást, szórakozást, hagyományőrzést, karitatív tevékenységeket

folytató, valós változást előmozdító szerveződéseknek, nőszervezeteknek. A zömmel non-profit, alapítványként működő társaságok, csoportok megalakulása új lendületet kapott az EU-s csatlakozással, és a nőegyletek küldetéstudata az elnyerhető pályázati források célkitűzéséhez igazodott. A nőkérdés különféle aspektusait (karrier, család-munka-hivatás, esélyegyenlőség, tanulás, női képviselőket a parlamentbe, stb.) képviselő szervezetek előtt – retorikában mindenképp – új távlatok kezdtek kirajzolódni. Ennek némileg ellentmond az a közgondolkodásban, közéletben konzerválódott felfogás, amely a feminizmus, vagy az „emancipált nőkép” ellen irányul, és amely a nők közös érdekét szinte kizárólag a biológiai, reprodukív funkcióban, és az azokhoz köthető tevékenységekben, intézményekben látja. Lévai Katalinnak a női szolidaritásélmény hiányáról szóló tanulmányában közreadott felmérések tanúsága szerint nincs összetartó csoporterő, hiányzik a női szolidaritás, és a szétosztható anyagi támogatás arányában növekvő – vagy éppen csökkenő – civil szervezetek tevékenysége ellenére gyenge a női érdekvédelem. A témában a feminista akadémiai elit sem egységes. Acsády Judit helyzetelemzése szerint a konstruktív együttgondolkodás és elméletek csak szűk körben terjednek, míg a valódi „nőkérdés” a közéleti diszkurzusból elbagatellizálódik.

Jelen dolgozat a pályázati rendszerrel összefüggő dokumentumok szövegeiben azt vizsgálja, hogy az intézményesített „genderpolitikai” diszkurzus a női érdekek érvényesítése szempontjából mennyiben felel meg a feminizmus alap-értékeinek. A nő-férfi esélyegyenlőség kérdéseire fókuszáló hivatalos retorika megnyilvánulásainak példáit az állami intézmények online szakanyagaiból, pályázati anyagokból, pályázati szakértők valamint civil szervezetek honlapjairól vettem.

Gender-paradoxon

Magyarországon az államszocializmusban a női „egyenjogúság” úgy valósult meg, hogy a patriarchális struktúrát nőmozgalmak, érdekvérvényesítő szervezetek nem támadták, és nem is kérdőjelezték meg. Sőt, a gendersztereotípiákat nemcsak hogy természetesnek tartották, hanem erősítették is mind a férfiak, mind a nők. Ez a gyökere annak, mondja Margit Patrícia, hogy a feminizmusnak, mint a társadalmi és kulturális hierarchiák felszámolására tett kísérletnek a hangoztatása is ellenséges érzületet, visszautasítást vált ki a lakosság többségében. A nők egyenjogúságának hivatalos deklarációja kéz a kézben járt mind a szexista, mind a leereszkedő attitűddel. A párt is, és az állam is tárgyként kezelte a nőket (akárcsak a férfiakat), akik az „alanyi jogon” járó, következtelenül osztogatott szociális

juttatásokat politikai döntések következtében kapták, és nem az emancipáció kivívása eredményeként szerezték. A nyugati feminista mozgalmak becsmérlése, a tudatlanságból eredő negatív kritikák, a feministáktól való elhatárolódás vagy távolságtartás nagymértékben jellemző a magyar közéletre, sőt a tudományt magas szinten művelőkre is, főleg, ha a megnyilatkozás politikai beágyazottsága nyilvánvaló. Mindezek értelmében az látszik, — mint ahogy azt Kádár Judit egyik tanulmányában megfogalmazza — hogy a tudományos életben a politika emlegetése lejárató, a szakmának a diszciplínák átpolitizálása sokkal többet árt, mint használ, így mindazok, akik akadémiai babérok elérésére törnek, igyekeznek a politikai felhangoktól megszabadulni.

A 90-es évek második felétől a társadalmi nemek kritikai vizsgálatára megalakuló Gender központok, tudományos kritikai műhelyek a nők és a férfiak egyenjogúságának képviselőit is ellátják: a patriarchális intézmények és értékrend biologizmusát kikezdve, a *gendert* mint társadalmi konstrukciót közelítik meg a gender-kutatók, akik nem melleleg feministák.¹ Feltehetően a *feminista* kifejezés negatív asszociációi is hozzájárultak ahhoz, hogy a 90-es évektől a *feminista* és annak attribútumait a közbeszédben gyorsan átveszi a *gender*, jöllehet a gender jelentése, és a hozzá kapcsolódó fogalmak, mint pl. a *gender-budgeting* értelmezése – látszólag – még a jól felkészült riportereket is próbára teszi.² A harcos, ellenzéki politikai magatartást sejtető feministát felváltja a titokzatosabb, visszafogott, politikailag „semleges”, szenvedélymentes, nemi pozícionáltságától független, higgadt társadalomkutató. Az angol szó tömör, divatos, mindenféle „izmus”-tól mentes, és nem utolsósorban tekintélyt parancsolóan tudományos.

A magukat nyíltan feministának valló szervezetek nők érdekében végzett tevékenységét, a hazai esélyegyenlőség-tudatos gondolkodást több hazai civil szervezet is magáénak vallja.

Az UN WOMEN Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület (korábban: UNIFEM)³ nem titkolt célja, hogy „segítse a hazai esélyegyenlőség-tudatos gondolkodást”⁴. Az Egyesület honlapján hozzáférhető küldetésnyilatkozata leszögezi, hogy feladatai megegyeznek a 2005-ben létrehozott kormányhivatal, az Egyenlő Bánásmód Hatóság feladataival, ugyanakkor speciális célokat is tűz ki maga elé:

¹ A Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központ, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem; Department of Gender Studies, Közép-európai Egyetem; Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT), Szegedi Tudományegyetem.

² A '90-es évek ellenséges közbeszédéről készült tanulmányt ld. Barát-Pataki-Pócs „Gyűlölködni szabad (?)” In: *Médiakutató* 2004 (tavasz).

³ Az UNIFEM az ENSZ női esélyegyelőséggel foglalkozó szervezete.

⁴ <http://www.unifem.hu/kuldetesunk>

Elsősorban szemléletformáló feladata van, segíti a hazai esélyegyenlőség-tudatos gondolkodást. Másodsorban technikai és anyagi támogatást nyújt az UNIFEM tevékenységéhez a fejlődő országokban. Emellett nemzetközi társadalmi és tudományos tapasztalatokat ad át a régiókban és világszerte élő nők felzárkózásához. Esélyegyenlőségi kezdeményezésekkel, szemléletformálással segíti a magyar-közvélemény alakulását. (<http://www.unifem.hu/kuldetesunk>)

A *Népszabadság Online* 2009. februárjában beszámol egy, az UNIFEM Magyar Nemzeti Bizottsága által rendezett konferenciáról, ahol arról volt szó, hogy mit jelent a *gender-budgeting* (női esélyegyenlőséget segítő költségvetés), megvalósítható-e Magyarországon, milyen előnyökkel, milyen haszonnal jár mindez. A cikkhez érkezett komment a politika iránti bizalmatlanságot tükrözi: „Az UNIFEM Magyar Nemzeti Bizottsága által rendezett konferencia költségén mit lehetett volna tenni azért, hogy több női trolivezető legyen, mert ha valaki tényleg izgalomra vágyik, akkor ők megadják!”⁵

A különböző médiumok nem segítik a társadalmi nemekkel kapcsolatos kritikai szemléletmód megértését. A gender-szerepeket leegyszerűsített, sztereotip formában jelenítik meg, eltekintenek kultúrafüggő mozgalmak bemutatásától, az egyenlőség, emberi jogok, diszkrimináció, társadalmi nemeket érintő problémák okainak feltárásától. Ezzel szemben az egyetemek „gender-studies” kurzusokat végző hallgatóinak, illetve a gender-kutatóknak nyilvánvaló, hogy a feminizmusnak vagy feministáknak nem a férfiakkal van bajuk, hanem a hatalmi rendszerrel és a gender-ideológiákkal. A feminizmus számára a hatalom hímnemű. A gender-szempontú kritika a domináns, (többségiben patriarchális) rendszer kritikája, mivel a társadalmi kapcsolatokat rendező jogszabályokat zömmel a férfiak érdekei szerint határozzák meg. A férfiak, vagy a „kötelezőnek” vélt heteroszexualitástól eltérő csoportok, egyének érdekeit sértő rendeletek, intézkedések, nézetek mind-mind a genderpolitika részét alkotják. Ugyanakkor az állam alkotmányos kötelezettsége, hogy gondoskodjon az alapjogok érvényesüléséhez szükséges feltételekről, létrehozza azokat az intézményrendszereket, amelyek a genderpolitika elveinek megfelelnek. Mivel a patriarchális hatalomnak a nők életére gyakorolt hatása a férfiak életlehetőségeihez képest lényegesen rosszabb és szembetűnőbb, ezért a gender-tanulmányok és a politikai intézkedések akarva-akaratlanul magukon viselik az egyes feminista irányzatok rész-elméleteit. Ugyanakkor a férfi-esélyegyenlőségi csoportok, szerveződések terjedése a feminizmus végnapjait vetítheti elénk. Jelenleg azonban a genderpolitika főleg a nő-férfi

---

⁵ http://nol.hu/belfold/lap-20090202-20090202_2-9#kommentek

állampolgárok és a hatalom viszonyáról szól egy olyan társadalomban, ahol a nők hangja kevésbé hallatszik, mint a férfiaké.

Az, hogy valaki gender-kutatónak vagy feminista kutatónak (feministának) nevezi inkább magát, a cél szempontjából lényegtelen is lenne, ha sikerülne átírni a feminista fogalom lejáratozó jelentésmezéjét, megváltoztatni a média és több közszereplő által is sulykolt militáns, család- és férfi ellenes, hamis feminista nőképet. Ennek az átírásnak fontos része kell legyen, hogy megváltozik a feminizmushoz kapcsolódó értékrendek struktúrája is – a gender-kutatók saját retorikájában is. itt azonban arra paradoxonra szeretném felhívni a figyelmet, ami a jelenkori politikai diszkurzusban érhető tetten. Míg a feminizmus a politikai összefonódás miatt az akadémia világában „problematikus”, a tudósok többsége által nehezen vállalható, addig a politika művelői számára határozott rang, és hitelnövelő „beruházás” a társadalmi nemeket a tudományokhoz kapcsolni. Ennek következtében a politikai elit lépett elő a gender-szakértelem első számú mecénásává. Az állami genderpolitika a tudományos(ság) köntösébe bújtatott politikai stratégia, amely a nőszervezetekben és tudományos kutatásban éppen csak megjelenő feminista törekvéseket az egyenlő bánásmód és az esélyegyenlőség „kezelhető” csatornáiba tereli. Az egyenlő bánásmód követelménye alkotmányos alapjog, a diszkrimináció tilalma jogilag garantált minden állampolgár számára.⁶ Az esélyegyenlőség elvének a diszkrimináció tilalmán túl azt kellene tartalmaznia, hogy milyen konkrét lépéseket tesznek hátrányban levők tényleges egyenjogúsítása érdekében, vagyis hogyan segíti a hatalom a hátrány kiküszöbölését, hogy lesz a *de jure* egyenlőségből *de facto* egyenlőség. Ennek megvalósulásához a fent említett gender-szakértelemre és esélyegyenlőségi intézményrendszerek működtetésére van szükség.

Politikai mozgalom vs. tudományos szakértelem: Látszólag együtt, és mégis külön

Az Európai Unióban a nők és férfiak közötti esélyegyenlőségi politikának komoly hagyományai vannak.⁷ A 2004-es csatlakozással Magyarország jogilag

⁶ Az 1949-es Alkotmány 66 §-ban megjelenik a nők és férfiak egyenlősége, a nemi alapú diszkrimináció tilalma/ 2003 Alkotmány CXXV. törvény tartalmazza az előbbi antidiszkriminációs szabályokkal történő kiegészítést pl. szexuális irányultságra, nemi identitásra vonatkozóan; 2011. Alaptörvény XV.cikkely §2. A szexuális irányultság kihagyása leszűkíti az esélyegyenlőség és az egyenlő bánásmód 2003. CXXV hatályát.

⁷ 1975 Európai Gazdasági Közösség (EGK) Alapító Okiratában szereplő irányelv; Koppenhágai Kritériumok része (1993); Jelenleg a 2010-15-ös Gender Equality New Strategy van az Európai Unióban érvényben.

is kötelezettséget vállalt az Európai Unióban elvárt nemek közötti esélyegyenlőség érvényesítésére. Az operatív intézkedések megvalósítása érdekében szakértői hálózat kialakítását, gender-szakértők képzését indították el Magyarországon.⁸

A genderpolitika és szakértelem mára a patriarchális hatalom által hivatalosan is támogatott irányvonal: a *gender-mainstreaming* az EU-s tagállamok kötelezettségévé teszi a férfi-női esélyegyenlőség érvényesülését a kormányzati politika minden szintjén: civil szervezeteket, háttérintézményeket, kutatóközpontokat, tudományos műhelyeket támogat. A gender mainstreaming munkaanyagaiban az esélyegyenlőséggel kapcsolatos feladatok az alábbi területek köré csoportosulnak:⁹

- gazdasági függetlenség megteremtése útjában álló akadályok leküzdése;
- sztereotípiák megkérdőjelezése (háztartás, gyermeknevelés, női munka);
- társadalmi szemléletváltás előmozdítása (egyenlő esélyek a tanulásban, üvegplafon, politikai részvétel, férfiak és gyermekgondozás).

A legnagyobb hangsúlyt az utóbbi években a családon belüli munkamegosztás és a korábban már említett *gender response budgeting* (gender-érzékeny költségvetés) kap. Az utóbbi az ENSZ, a Nemzetközi Valutaalap és az EU által támogatott projektek. A három feladat megjelölés egyben a létező intézmények patriarchális jellegének meglétéről árulkodik. A megszüntetésükre felhívó feladatok az intézmények gender-kritikája, a patriarchális kormányzati struktúrák megsemmisítésére tett kísérletnek is felfoghatók. Ha nem így lenne, akkor nem lenne szükség a gender-budgeting-re. Ha ugyanis a női érdekek elég védelmet, de még inkább eleve kellő figyelmet kapnának az állami szervektől (törvényhozástól a végrehajtásig), akkor nem lenne szükség női érdekképviselői szervezetekre.

A közhatalom gender-viszonyokat irányító-szabályozó funkcióját az erre a célra szakosodott hivatalok végzik. A „gender-szakértelem” — a jobbra Európai Unió alapokból lehívható pályázati forrásoknak köszönhetően — intézménnyé nőtte ki magát. A Társadalmi Megújulás Operatív Program (TÁMOP) a Regionális Fejlesztési Alapból, az Európai

⁸ A gender-szakértői hálózat létrehozását a *gender mainstreaming* stratégia iránti nemzetközi elkötelezettség (New York-i Egyezmény, Amszterdami Szerződés, Lisszaboni Szerződés, Roadmap, Gender Equality Paktum, Pekingi Cselekvési Paktum) indította el. Intézményeinek háttere: 362/2004.(XII.26) Kormányrendelet az Egyenlő Bánásmód Hatóságról, valamint 1089/2006. (IX.25) Kormányhatározat a Nők és Férfiak Társadalmi Egyenlősége Tanács létrehozásáról.

⁹ Milánkovics 2009a, 2009b; Borbíró 2009; Bethlen-Krizsán-Zentai 2009. A munkafüzetek teljes listáját lásd a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség honlapján a [gender mainstreaming képzés](#) alatt.

Szociális Alapból és a Kohéziós Alapból származó támogatásokat osztja újra az Európai Unió öt éves (2007-2013), és ezzel összhangban a II. Nemzeti Fejlesztési Terv operatív programjaihoz igazodva.¹⁰ A szakminisztériumok pályázati forrásból készített online szakmai anyagokat terjesztenek és adnak ki, saját hivatalaikban képzéseket indítanak, pályázati forrásokat használnak fel, és a kormányzati céloknak megfelelően működtetik a genderpolitikát. A gender-szakértőket egyetemek továbbképző központjain készítik fel a szakmai munkára esélyegyenlőségi szakon, A Corvinus Egyetem Esélyegyenlőségi Szakán megszerzett tudás a továbbiakban elsősorban a pályázatok megírásában, elbírálásában manifesztálódik.¹¹ A 2010 tavaszán, a választások után életre hívott Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ) által kiírt pályázatokhoz esélyegyenlőségi szakértő igénybevétele ajánlott. Ezek a „szakértők” pedig valamennyi diszkriminációs gyakorlat megszüntetéséhez értenek: végzettségük szerint a nemzeti hovatartozás, kisebbségek, fogyatékoság, társadalmi nemek kérdéseiben egyaránt járatosak. Ez a „mindentudás” teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a feminista kritika 1980-as évek óta hangoztatott egyik legfontosabb alaptételét, a nők csoportjai által megélt *különbjele* kirekesztettségük következtében létező másságok, *különbségek* figyelembevételének követelményét. Gondoljunk csak – a teljesség igénye nélkül – a queer-elméletekre (Eve Kosofsky Sedgwick, Judith Butler, Judith Jack Halberstam), a feketék feminizmusára (bell hooks, Alice Walker), vagy a leszbikus irányzatokra (Adrienne Rich, Monique Wittig, Sheila Jeffreys).

Az EU-s pályázati rendszer fontos eleme a kötelezően előírt „esélyegyenlőségi terv”. Az esélyegyenlőségi szakértők potenciális pályázóknak hirdetik szolgáltatásaikat: az esélyegyenlőségi tervek készítését, képzéseket, tanácsadást, mentorálást. Az esélyegyenlőségi szakértők feletti szakmai felügyeletet a szupervizorok (Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, Oktatási és Kulturális Minisztérium, ma Oktatási Hivatal, Szociális és Munkaügyi Minisztérium) adják.

A kormányzati retorikában az a határozott cél fogalmazódik meg, hogy „Az Új Magyarország Fejlesztési Terv UMFT keretében megvalósuló minden projektnek hozzá kell járulni az esélyegyenlőség biztosításához”.¹² A

¹⁰ A TÁMOP pályázatok egyik fő iránya a tudományos műhelyek, képzések támogatása, a másik az emberi erőforrás fejlesztése, a munkaerőpiaci kínálat oldalának javítására tett kísérletek előmozdítása. Ezen belül specifikus célként fogalmazódik meg a TÁMOP programoknál a női esélyegyenlőség elősegítése. A jelenlegi pályázatok TÁMOP 1.4.1 „Alternatív munkaerőpiaci részvétel elősegítése” mellett már inkább a magánélet színtereit célozzák meg: TÁMOP 5.5.1 „Családi közösségi kezdeményezések és programok”, TÁMOP 5.6.1 „Az áldozattá válás megelőzése”.

¹¹ Forrás: BCE KTI [Esélyegyenlőségi szak](#).

¹² Befektetés a jövőbe. [TÁMOP. 2.4.3.](#)

kiértékelés pontrendszere egzakt, és jól méri az esélyegyenlőségi politika hatékonyságát, mint ahogy azt a SZMM kormányzati honlapon az „Esélyegyenlőségi Szempontok Érvényesítése a 2007-2013 kiírásokban” alcím is jelzi:

A nők számának növekedéséért csak akkor kapható pont, ha arányuk a teljes foglalkoztatotti létszámban (...) és a felső- és középvezetésben (...) nem haladja meg a 70 százalékot. (...) Az is 5 pontot kap, aki pl. semmi előrelépést nem vállal, de már a pályázat benyújtásakor is bizonyítottan alkalmaz legalább 5 jelentős esélyegyenlőségi intézkedést, vagyis már benyújtáskor is fejlett esélyegyenlőségi kultúrával rendelkezik. (9)

A fenti előírások szemléltetésére álljon itt a Gazdaság és Versenyképesség Operatív Program (GVOP) GVOP 1.1.3/B pályázat keretében benyújtott, „Pannon Mechatronikai Klaszter Dinamizálási Program”. A pályázat összeállítói – bizonyára úgy gondolták – szem előtt tartották az esélyegyenlőségi pontrendszert, amikor média anyagukban a következőképp fogalmaznak:

1. Az információk tömegeket érnek el. 2. Kapcsolat. 3. Szállítói Fórumok eredményessége: A szállítói fórumok eredményessége hozzájárulhat a vállalkozások foglalkoztatotti létszámának növeléséhez. A létszámnövelés során (akár hátrányos helyzetűek foglalkoztatásával) az esélyegyenlőség szempontjait messzemenőig figyelembe lehet venni. Ezen túlmenően, a szállítói fórumok során a vállalkozások női dolgozói részvételét is szem előtt tartjuk.

([Eselyegyenlosegi Media Anyag 2](#))

A magyar kormány legfőbb szerve, az Egyenlő Bánásmód Hatóság (EBH) misszióját a *Kulcs: Képzés, Tudás, Tudásmegosztás, Kommunikáció* című dokumentum fogalmazza meg: „Az EBH innovatív törekvése a projekt keretében megvalósuló társadalmi szemléletformálás, az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos szemléletmód társadalmi szintű motiválása, megerősítése” (egyenlobanasmod.hu). A hatóság céljait a „Diszkrimináció elleni küzdelem-társadalmi szemléletformálás és hatósági munka erősítése” elnevezésű TÁMOP 5.5.5/08/1, 915 milliós összegű projekt hivatott megvalósítani, megyei referenshálózattal, speciális tudásának és tapasztalatának megosztására irányuló képzéssorozat megszervezésével, továbbá az integrált kommunikáció eszközeivel. A projekt elektronikus könyvtárában 24 anyag szerepel, melyek az „integrált kommunikációs eszköztár részét képezik, és elősegítik a TÁMOP 5.5.5 projekt keretében a „speciális tudás és tapasztalat” megosztását. A 24 „esélyegyenlőséget” előmozdító anyagból csupán kettő foglalkozik gender-témával, melyek közül az egyik „Mezei Péter: A női esélyegyenlőség kérdése-különös tekintettel az

afgán helyzetre” címet viseli (sic!) és az EU határain átívelő kitekintést kíván adni.¹³ Az EBH, az NFÜ-höz hasonlóan, saját tréningeket segítő dokumentumaiban diszkriminációs kérdésekben a nőket együtt szerepelteti a romákkal, a fogyatékkal élőkkel. Ráadásul új gyűjtő kategóriába sorolja be valamennyiüket, az úgynevezett „védett tulajdonsággal rendelkezők” csoportjába, ami leginkább a „kihalásra ítélt fajok” miatt érzett (álságos) aggodalmak hangoztatását juttatja az olvasó eszébe: „Az érintett társadalmi csoportok közül ki kell emelnünk a romák, a fogyatékkal élők és a nők szegmenseit, hiszen kutatások bizonyítják, hogy hazánkban ezen ún. védett tulajdonságokkal élőket éri a legtöbbször hátrányos megkülönböztetés.”¹⁴

Ezzel együtt a dokumentum kiemeli az attitűdváltás és a nyilvánosság fontosságát is: „kommunikációval csak kommunikációs természetű problémákat tudunk orvosolni.”¹⁵ A szemléletváltás elősegítése érdekében a Hatóság antidiszkriminációs képzési programját —akkreditált felnőttképzési intézményként — az ország „földrajzi és strukturális szempontból” legszélesebb makro-és mikroközössége számára teszi elérhetővé, mivel „így speciális képzési programjaival hatékonyabban tud hozzájárulni a hátrányos megkülönböztetés és a társadalmi előítéletek által leginkább érintett csoportok és szervezetek jogérvényesítő képességének javulásához.”¹⁶

Bár az EBH 2005-től országos hatáskörű, központi közigazgatási szervként szolgálta az egyének védelmét és az egyenlő bánásmód gyakorlati megvalósulását, egy évvel később, 2006-ban a megnövekedett feladatok ellátására létrehozták a Szociális és Munkaügyi Minisztérium Esélyegyenlőségi Szakállamtitkárságát, azon belül a Nők és férfiak társadalmi egyenlősége osztályt. Nem kisebb célt tűzött ki maga elé a kormányzati szintű gender mainstreaming képzést koordináló SZMM Esélyegyenlőségi Szakállamtitkársága, amely a tréning sorozatot az EB PROGRESS Program pályázatának keretében valósította meg.¹⁷ Az NFÜ honlapján olvasható megfogalmazás értelmében, a cél, hogy „a nemek közti egyenlőség kérdése bekerüljön az általános politikába”, speciális, praktikus tudáskészletet nyújtson, s hogy a gyakorlatban már jól működő példákat terjessze.”¹⁸ A Minisztérium Esélyegyenlőségi Államtitkársága által kiadott, a tréninget segítő kézikönyv, *Partszélelről a fősodorba*, az irányító Hatóságok számára készült

¹³ Forrás: <http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/kepzesek#elektronikus-konyvtar>

¹⁴ Forrás: <http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/referensekrol.pdf>

¹⁵ Forrás: <http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/referensekrol.pdf>

¹⁶ U.o.

¹⁷ A *gender mainstreaming* képzés a Miniszterelnöki Hivatal, az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium, a Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium, a Pénzügyminisztérium, a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal és a Magyar Államkincstár részvételével, EU-s forrásból történt.

¹⁸ Forrás: http://www.nfu.hu/gender_mainstreaming

speciális munkafüzettel együtt értékes információkkal szolgál mind a képzésben résztvevők, mind a közvélemény számára. Ezek az anyagok definiálják a szakértői és a politikai végrehajtói szerepeket. Továbbá előírják, hogy ennek a szakértelemnek, a szaktudásnak a felépítéséhez milyen intézményekre van szükség, amelyek majd bővíthetik mind a genderszakértelem alá vont területek, mind pedig a genderszakértők számát. A kézikönyv egyértelművé teszi, hogy a külső szakértők és a civil szervezetek mellett „a főszerep azonban változatlanul a felelős, a területet jól ismerő politikusé”(54). Erre minden eddiginél nagyobb szükség van, hisz - ahogy a *Kormányzati szintű gender mainstreaming képzés* című munkafüzetében olvasható:

A nemek egyenlősége — akár a biológiai, akár a társadalmi nemekről beszélünk — nem jelenti ezek egyformaságát, azonosságát.(...) A nemek egyenlősége olyan, mint a foci: mindenki azt hiszi, hogy ért hozzá, hiszen érintve van a kérdésben, akár férfi, akár nő...A kérdés közigazgatási kezelése szaktudást igényel. (Milánkovics 2009a, 5)

Az a paradox helyzet állt elő, hogy a szakértőktől kapott anyagra hivatkozva a Hivatalnak európai uniós kötelezettsége, és nemzeti küldetéstudata miatt rá kell mutatni a hazai gyakorlat ellentmondásaira, és meg kell teremteni a jogszabályi érvényesülés feltételeit. A Hivatalban, a Hivatalnak dolgozó, magukat „gender szakértőnek” kinevezett szakpolitikusok követelnek változást (reformokat) olyan példák (helyzetek) alapján, amelyeket az általuk hozott intézkedésekkel nem tudnak, vagy nem akarnak megoldani. A problémákat pontosan ismerő gender-szakpolitikusok olyan reformokat sürgetnek, mely változások kiindulópontja, kulcsszereplője a saját maga ellen harcot indító Hivatal [lenne] (Borbíró). Rávilágít a munkafüzet arra is, hogy:

[a] reformot azzal a közigazgatási személyzettel kellene végrehajtani, amely inkább a régi konstrukciók fenntartásában érdekelt. A nemek egyenlősége szempont érvényesítése egy olyan közigazgatásban, amely – a társadalmat kicsiben leképezve – erőteljesen ragaszkodik a hagyományos szerepekhez és struktúrákhoz, kihívásokat jelent a reformot megcélzó, OP-k [Operatív Programok] végrehajtóinak. (Borbíró 7)

A 23 oldalas oktatóanyag gyakorlatban alkalmazható, „gender-központú”, praktikus tudnivalókkal „gazdagítja” a közfeladatokat ellátó egységeket:

Az ügyfélközpontúságban azonban fontos szempont, hogy az ügyfelek nem homogén csoportok, hanem különböző társadalmi és élethelyzetben vannak, és van nemük is, amely befolyásolhatja ügyféli viselkedésüket,

szokásaikat. A nemekre érzékeny szolgáltatás ezért figyelembe veszi a különböző célcsoportok speciális igényeit mind országos, mind helyi szinten, szükség esetén az érdek-képviselői és szakmai szervezetekkel egyeztetve. (Borbíró 9)

A kormányzati operatív programok mindegyikét áthatja a gender-mainstreaming követelménye. Példaként álljon itt a Gazdasági Operatív Program (GOP) gender és közlekedés tréning anyaga, melyben részletes elemzés segíti a „genderérzékeny közlekedésfejlesztés.” értelmezését. Megállapításra kerül, hogy:

A nők és a férfiak utazási szokásai alapvetően eltérnek. A férfiak általában mobilisabbak, messzebb utaznak, és nagyobb valószínűséggel autóval. A nők ezzel szemben nagyobb valószínűséggel utaznak tömegközlekedési eszközzel és inkább helyi célpontokhoz. Mindezek elsősorban a nők és férfiak házimunka végzésének és a munkaerőpiaci jelenlétének különbségével, illetve a nők és férfiak eltérő szocializációjával kapcsolható össze.[...] a felszíni és a vízi közlekedésben a női munkaerő aránya kisebb, mint 20%. A kutatás szerint a szektorban uralkodó maszkulin értékek és gyakorlatok megnehezítik a nők megjelenését ezekben a pozíciókban. Befogadó munkakörnyezet szükséges ahhoz, hogy a szektorban a női munkaerő mértéke növekedni tudjon. Szintén szükséges a gender sztereotípiákkal kapcsolatos figyelemfelkeltés a szervezeteken, cégeken belül. (Milánkovics 2009b, 8–9)

A fent idézett munkafüzetben szereplő kutatási „riport” kiemeli, hogy „az igazi nehézséget nem az esélyegyenlőségi programok megtervezése jelenti, hanem azok átültetése a gyakorlatba” (8). A környezet és energia operatív program végrehajtásában ugyancsak határozott figyelmet kap a gender-nézőpont érvényesítésének szükségessége: „A KEOP-ban dolgozó szakemberek többször nyilatkoztak úgy, hogy bár tudják, hogy a nők és férfiak társadalmi esélyegyenlősége fontos, nem értik, hogy ehhez a KEOP hogyan tud hozzájárulni” (Milánkovics 2009a, 8). Az esélyegyenlőség kapcsán pedig hangsúlyozott figyelmet kap az a megállapítás, hogy a sikeres végrehajtás sem eredményezheti az egyenlőtlenségek felszámolását. Ezzel mintegy indirekt módon aláássa saját közpolitikai igyekezetének politikai, hatalmi súlyát, relevanciáját:

Bármilyen szabályok esetén lesznek olyanok, akiket az adott szabályrendszer hátrányosan érint. Társadalmi szinten, hosszú távon belőlük alakulnak ki a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok [...] A nők és a férfiak nagyon különböző társadalmi szerepeket töltenek be, más az időbeosztásuk, különböző a hozzáférésük a döntéshozatalhoz, az erőforrásokhoz [...] Pusztán az a – látszólag gendersemleges-kritérium,

hogy egy pályázat előfinanszírozást igényel, automatikusan hátrányba helyezi azokat a társadalmi csoportokat, akik kevesebb tőkével és hitelképességgel bírnak, így például a nőket, a romákat, a fogyatékkal élőket, a fiatalokat, stb. (Milánkovics 2009a, 9)

A paradoxont működtető társadalmi berendezkedés

Az eddigiekben tárgyalt állami intézményrendszer, és az egyes intézmények gender-egyenlőtlenségeket (is) tárgyaló, közpolitikáját megfogalmazó dokumentumaik, paradox módon, a gender-konfliktus újrendeződést segítik. Az intézményesült gender konfliktus nem eltörli, hanem újrendezi a Köz- és a Magánélet színtereit, ahol a női és férfi szerepek továbbra is egyenlőtlen logikák mentén konstruálódnak.¹⁹ A magát kulturális feministának valló Jane Rendall például arra hívja fel a figyelmet, hogy a magánszférát egyértelműen a „Család” képviseli, melynek tanulmányozása sokkal hálásabb és biztonságosabb környezet, mint a közsféra, a gender-kutatás határterülete, a kutatás „maradék” (486). Carole Pateman sokat idézett 1989-es tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy a nyilvános/magán terek elkülönülésében a „nyilvános” magába foglalja mind a piac, mind a civil társadalom és az állam extenzív, reziduális, de mindenképp társadalmi nemek mentén konstruált kategóriáit (119). Ebből arra a fontos következtetésre jut Pateman, hogy a társadalmi nemek kapcsolatának elemzése több mint az egymással szemben álló nyilvános és privát szférák közti mozgások és átjárhatóság lehetőségeinek feltérképezése. A *nyilvánosság*, azaz a közhatalom működése és a *privátnak* rendelt patriarchális családmódel közötti hasonlóságok számos ponton tetten érhetők, azaz a kettő átfedésben van. A kérdés tehát az, hogy adott helyzetben mi a fő(bb) produktum, hol keletkezik, és kihez köthető: A nyilvános térhez, ahol a produktum létrejön ami „haza” kerül „fogyasztásra”, a domesztikált szférába, vagy fordítva: az otthon, a család, a házimunka „termékei” működtetik inkább a közszférát.

A házimunka és a nyilvánosság tereit ugyanakkor az állam átjárhatatlannak igyekszik fenntartani, állítja – többek között – Sylvia Walby (1990), mivel a háztartás, a gyermeknevelés kizár, kirekeszt, egyéni szabadságot korlátoz, fizikailag is helyhez köt. A nyilvánosság legmarkánsabb reprezentációját az állam és kormányzás patriarchális színterein, akárcsak a családban, a gender szerepek „leosztása” igazolja. Az „otthon”-hoz köthető gendererőszak megnyilvánulása (zaklatás, nemi erőszak, fenyegetettség) a nyilvánosság szintjén sem ismeretlen. Sőt, mára Magyarországon is

¹⁹ Ezt többen, többféleképp megfogalmazták. Egyik legismertebb a Henrietta Moore-féle nő-természet-férfi-kultúra értelmezés.

jogszabályba ütköző jelenség, köszönhetően – többek között – a feminista aktivistáknak.

Összegzés

A tanulmány arra próbált rámutatni, hogy az 1989-es rendszerváltást és különösen a 2004-es Európai Unió csatlakozást követően milyen irányt vettek/vehettek a nőszervezetek, megmaradt-e a tudomány művelőinek pártatlansága, vagy ellenkezőleg, a társadalmi nemek kutatása szükségképpen átpolitizálódott az Európai Unió gendermainstreaming-et elváró közpolitikai követelményeinek következtében. A valóban a nők érdekében tevékenykedő genderpolitikuskok, köztük Susanna George (2007) is, nem nézik kritikátlanul a patriarchális intézmények zászlajára írt gender-mainstreaming projekteket, mivel azok sokkal inkább a neo-liberális, piacgazdasági érdekeket szolgálják, mint a patriarchális uralom felszámolását.²⁰ Nem kevésbé elgondolkodtató, és kérdőjeles az a közép-európai gender-mainstreaming-et vizsgáló helyzetkép, amelyet a visegrádi hármak készítettek, lengyel, szlovák, cseh részvétellel. A Gender Mainstreaming Reflektiókból a Heinrich Böll Alapítvány Magyarországot kihagyta.²¹ A konkrét vizsgálódás a hatalom gyakorlásainak intézményesített tereire irányult, és azt emelte ki, hogy a patriarchális érdekek és erőviszonyok mentén létrejött intézmények és a hozzájuk kapcsolódó nőszervezetek „genderpolitikája” ugyanazon érdekek és értékek mentén szerveződik. A kormányzati genderpolitika a tudomány(osság), a szakértelem mögé bújva igyekszik „kifogni a szelet” az akadémia világában tevékenykedő feminista kutatók (és aktivisták) vitorláiból, miközben a honi gender-kutatók szakmai értelmező közösségei többnyire fenntartásukat, távolságtartásukat fogalmazzák meg a feminista nézőpont létjogosultságával szemben, amellyel jelentősen hozzájárulnak a „nevenincs” probléma elbagatellizálásához. A kormányzati politika hatékonysága, térnyerése látványos: az elosztható EU-s pályázati források tükrében növekszik a „gender-szakértelem”, a kötelező, mindent-mindennel összemosó esélyegyenlőségi retorika, hogy aztán az eredendően feminista ideológiát és értékeket szolgáló, a feminizmus talajából kinőtt genderszmeiség és szóhasználat a közbeszédben is önmaga paródiájába csapjon át. Az esélyegyenlőségre és a gender-mainstreaming-re fókuszáló projektek, pályázati-és képzési anyagok nem a változtatást, sokkal inkább a közgondolkodásban megjelenő sztereotípiák megerősítését szolgálják. Végletekig leegyszerűsített, politikailag manipulált reprezentációkat építenek

²⁰ http://www.isiswomen.org/index.php?option=com_content&task=view&id=515&Itemid=207

²¹ http://www.gwi-boell.de/downloads/Gender_Mainstreaming_Publication_Poland_2008.pdf

be a nők és a férfiak önképébe, akik kifelé magukról, és másokról is ezt a képet reprezentálják, gondoljunk csak a hangsúlyosan a nőkkel kapcsolatban korábban említett biológiai, reprezentatív szerepekre.

A tudományt pajzsként maguk előtt tartó, esélyegyenlőséget és diszkrimináció-mentességet követelő megélhetési gender-szakértőknek tudniuk kell, hogy tevékenységük nem radikális tett: az, hogy ma Magyarországon a patriarchális hatalom kritikája megengedett, mindazoknak az önmagukat bátran feminista és/vagy gender gondolkodóknak valló, kutatóknak az érdeme, akik évtizedek óta tevőlegesen cselekszenek, írnak, oktatnak, publikálnak a témában. Másrészt az utóbbi 30 évben a posztmodern feminista irányzatok sokszínűsége, az eddig „természetes”-nek vett biológiai és társadalmi nemek kategóriáinak megkérdőjelezése, a gender „performitás” előtérbe helyezése, a tudomány pártatlanságának kritikája, a fenomenológiai irányzattal vagy a globalizációs paradigmákkal (ld. ökofeminizmus) együtt más, széles távlatokat nyit meg az értelmezés számára. A patriarchális hatalom érdekében felhasználható, „tudományos gender” nézetek egyre kevésbé lesznek alkalmasak arra, hogy konzerválják a hagyományos nőpolitikát.

Felhasznált irodalom

- Acsády Judit. 2006. „A varázstalanító emancipáció mítosza.” In: Bíró Judit - Hammer Ferenc - Örkény István (szerk.) *Tanulmányok Csepeli György 60. születésnapjára*. Elérhető: 2011. szept. 5.
- Adamik Mária. 1991. ”Hungary: A Loss of Rights?” *Feminist Review* 39: 166-70.
- Arpad, S. Susan, Sarolta Marinovich. 1995. ”Why Hasn’t There Been a Strong Women’s Movement in Hungary?” *Journal of Popular Culture* 29 (2): 77-97.
- Bethlen Anna, Krizsán Andrea, Zentai Viola. 2009. Partszeletről a főszodorba. Gender Mainstreaming Kézikönyv. Budapest: Clone Design Kft. Online hozzáférés: Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (www.nfu.hu). Letöltés: 2011. szept. 06.
- Borbíró Fanni. 2009. Gender mainstreaming az államreform és elektronikus közigazgatás operatív programok végrehajtásában. Munkafüzet. Budapest: Clone Design Kft. Online hozzáférés: Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (www.nfu.hu). Letöltés: 2011. szept. 05.

- George, Susanna. 2007. május 3. „[Mainstreaming Gender as Strategy: A Critiques from a Reluctant Gender Advocate.](#)” *Isis International* (isiswomen.org). Hozzáférés: 2012. aug. 16.
- Grzybek, Agnieszka szerk. 2008. *Gender Mainstreaming. How Can We Successfully Use Its Political Potential.* Warsaw: Heinrich Böll Foundation. Online hozzáférés: [Gunda Werner Institut. Feminismus und Geschlechterdemokratie.](#) Letöltés: 2012. aug. 16.
- Kádár Judit. 2003. „Miért nincs, ha van. A kortárs nyugati feminista irodalom hatása Magyarországon.” *Beszélő* 11: 100-7.
- Lévai Katalin. 2000. *A nő szerint a világ.* Osiris: Budapest.
- Margit Patrícia. 2002. „[A nők reprezentációja.](#)” *Médiakutató* 3 (ősz). Hozzáférés: 2011. szept. 6.
- Milánkovics Kinga. 2009a. [Gender mainstreaming a környezet és energia operatív program végrehajtásában. Munkafüzet.](#) Budapest: Clone Design Kft. Online hozzáférés: *Nemzeti Fejlesztési Ügynökség* (www.nfu.hu). Letöltés: 2011. szept. 06.
- . 2009b. [Gender mainstreaming a közlekedési operatív program végrehajtásában. Munkafüzet.](#) Budapest: Clone Design Kft. Online hozzáférés: *Nemzeti Fejlesztési Ügynökség* (www.nfu.hu). Letöltés: 2011. szept. 06.
- Moore, Henrietta. 1995. *The Cultural Constitution of Gender. The Polity Reader in Gender Studies.* Cambridge: Polity Press.
- Pateman, Carole. 1989. “Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy.” In *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, 6. fejezet. Cambridge: Polity Press.
- Rendall, Jane. 1999. “Women and the Public Sphere.” *Gender and History* 11:3, 475-488.
- Walby, Sylvia. 1990. *Theorizing Patriarchy.* Oxford, UK & Cambridge USA: Blackwell.

Simon Lebel

Debreceni Egyetem

Egy erdélyi meleg gróf az első Budapest Pride-on, avagy a férfi melegség előfordulása transzdiszciplináris szempontból

Parabolikus főhősöm egy erdélyi arisztokrata, aki a Ceausescu-rezsimben egyszerre volt kisebbségi magyar, nemesi származású, és meleg. A rendszerváltás után kisebbségi erdélyi magyarként még kevésbé lehetett meleg önmaga. 1991-ben áttelepült Magyarországra, ahol megtagadta arisztokrata és családi identitását, hogy meleg lehessen, nyíltan. Ő lett az első Budapest Pride egyik fő szervezője 1997-ben. Idei szegedi konferencia-előadásomban az ő figurája segítségével mutatok be pszichológiai perspektívából egy olyan abszurdan tipizálható szituációt, amely annak ékes példája, hogy a „meleg kakukktojás” bárhová bepottyannak – olyan okokból, melyeket ma is csak találgathatunk. Ha egy erdélyi gróf is ugyanúgy meleg lehet, mint egy holland földműves, vajon mi a melegség „transztudományos” titka? Ehhez előadásomban igénybe vettem a gender-kutatások, a mélypszichológia, illetve a természettudományok együttes eszközeit, eredményeit és perspektíváit, egy egységes „meleg tudományok” nézőpontjából.

A stigmatizált szexualitások elméleteinek zavarba ejtő egymásra torlódása

Jelenleg a „gay studies” igen kiterjedt. Kérdés, hol van az a pont, ahol túllép diszciplináris eszközein, és valóban egy önálló, integratív, de multifokális tudománnyá válik. Egy ilyen önálló „gay studies” nélkülözhetetlen a kortárs tudományos kavalkádban; különösen a posztoszocialista tudományos életben, ahol hirtelen zúdult ránk minden szaktudományos részlet, a szaktudományok -- akár csak intézményes -- integrációja nélkül. Ezért olyan erőtlen, széthúzó a magyar melegségkutatás. Ráadásul a negatív politikai nyomás még sajnos kikerülhetetlen az egész térségben. A diszciplinárisan egységes LMBT-kutatás felé tett első lépés lehetne egy kommunikatív magyar „gay studies” megteremtése, amelyhez jelen tanulmányommal is szeretnék hozzájárulni.

A konstruktivizmus, illetve az esszencializmus a szexualitástudományokban egymás nélkül nehezen definiálható kategóriái sokszor szemben álló álláspontoknak tűnnek, pedig erről szó sincs. (Itt most

hagyom a filozófiai-metafizikai differenciálást, megelégszem a radikális „queer theory” definiálásával, illetve kimutatom ennek gyengéit.) Tulajdonképp a „queer theory” (Jagose 21-22.) véleményem szerint csak negatív definíciót tud adni az esszencializmusra. Azt tekinti esszencializmusnak, ami a szabad társadalmi konstrukció mellett/előtt „pre-tudományos,” „előzetes,” „determinisztikus,” „normatív” ítélet alapján sztereotípiákat alakít ki. Ez szerinte áltudományos mozzanatot hordoz. Ezen negatív esszencializmus-felfogás alapján egy kalap alá kerül a pszichoanalízis, mely fejlődés-lélektani, nem-tudatos determinizmust hordoz, sőt minden normatív pszichológia, illetve a genetika. Látható, hogy ez egy negatív definíció, hiszen a pszichoanalitikus homoszexualitás-felfogás fejlődésbeli, és így tudattalan „elváltozásnak” tekinti a homoszexualitást, így maga is nem-genetikus talajon áll. A pszichoanalízis szerepe ráadásul tudományelméletileg igencsak lényeges, ugyanis az az „invertált”-fogalom is analitikus gyökerű, amely a mai napig áthatja a közgondolkodást.

Vázzuk fel a freudiánus homoszexualitás-felfogást és rögtön látni fogjuk a gyengéit. Tulajdonképp a freudi rendszerben az anyadominancia már az orális-nárcisztikus korszakban kialakítja azt az állapotot, amely „homoszexuális fejlődésben” az anya veszi át a tárgyfunkciót mint tárgyat, és a saját én funkciót, mint alanyt. Ez azt jelenti, hogy a meleg férfi önmagát az örök anyai szeretet passzív alanyának tekinti, aki ezt a szeretetet tovább is adja, mint „anya”. Azaz, elvárja az anyai szeretetet, de egyszerre tárgya és alanya is ennek. Így lehet a Farkasembernek szörnyű az „ősélmény”, mint az anya-gyermek viszonyon ejtett külső agresszió. A meleg férfi ebben az értelemben „szubjekt-nárcisztikus”, aki ugyanakkor „objekt”-ként kínálja fel magát – az anyai szeretet objektjeként – az anyai szeretet nárcizmusában. Ez alapján már evidens az „anális fixáció” spekulációja (amit pl. a Rorschach-tesztmérés új tematika nélkül átvesz Freudtól) (Mérei 214). Ez az agresszió fogalom elméletileg a végtelenül passzív autoritás-befogadásra (szubjekt-nárcizmus) redukált, illetve az autoritás objektként való kilökésére, pszichopatoid agressziójára. A kettő ráadásul egymást feltételezi, úgy, mint például – a ma már strukturalistának tartott, de analitikus közegben gondolkodó – Szondi Lipót tesztjében is (Lukács 122-123.). Ezt az ambivalenciát fejezik ki az empirikusan soha nem falszifikált, sztereotip dualitások, a nárcisztikus-altruista, illetve az énregresszív-projiciálódó fogalompárok. Ugyanez a felfogás érhető tetten Freudnál is a „Farkasember” tanulmányában (Freud 66-68) a passzivitás-szadizmus analízis ambivalencia értelmezése során.

Így jutunk el a „kollektív incesztustilalomig,” amelynek során Freud az anya-gyermek, alany-tárgy, analízis passzivitás-agresszió, humanitás-szadizmus dichotómiákban (Freud 87-89) gondolkodik. Freudnál az anyai

burokba vont homoszexuális figurája csak ezen látens, vagy manifest szélsőségekben tudja kiélni nárcisztikus frusztrációját, s az ebből eredő passzív-szadisztikus tárgyviszonyát. A homoszexuális férfi, „elhibázott” heteroszexuálisaként (Freud 24-46) képtelen a nőkhöz közeledni, mint „invertált férfi” (Freud 134.) Ezek a pszichoanalitikus dichotómiák képezik a homoszexualitás külsődleges értelmezéseit, a szélsőségek segítségével megragadott interpretációit. Azonban bármi, amit csak szélsőségeiben látunk, az nem önmaga. Ehhez a felismeréshez éppen a meleg-mozgalom és a queer-mozgalom nyújt segítséget, amikor is parodizálja ezen felfogás abszurditásait. Például ilyen abszurditás a „tops and bottoms”, magyarul aktívak és passzívak, szélsőséges redukció-párja, amely önmaga paródiájává válva a realitás triviális bemutatásával tiltakozik például a fenti dichotómiák ellen. A homoszexuálisok ugyanis a saját maguk antropológiai megjelenítésében nem invertáltan frusztráltak, hanem nagyon is attraktívak, saját autoritásviszonyaikban mindig hangsúlyozzák a méltóság, a „pride” szerepét; nemcsak objektumok vagy szubjektumok, hanem társas viszonyaikban egyszerre képviselik a határozottságot és a gyengédséget. Itt egy foucault-i tudománymodellnek lehetünk tanúi (McLaren, 162.), ahol a valós antropológiai megjelenés más, mint a 80 évig uralkodó „tudományos” normatíva, ami „diktálta a valóságot”, mivel a norma *nem* a homoszexuálisokról szólt. Ugyanez a helyzet a leszbikusoknál is, ahol az „elfajzott klitorális nő” freudi sztereotípiája ma már nonszensz (McLaren, 213).

A pszichoanalízisnek valóban nem lenne szerepe a 21. században, ahogy ezt több kinsey-ánus szexológus is gondolja? Valóban, a freudiánus állítások a foucault-i értelemben „megbuktak”, mivel nem jelenthetünk ki semmit, mint pszichológiai esszenciát, a szubkultúra „valós”, önmagára irányuló társadalmi reflexiója nélkül. Freud nem megkérdozte, Freud felülírta az általa vizsgált szubkultúrát (McLaren 56-80). De ne feledkezzünk meg arról, hogy a melegek saját értékei (pl. önálló méltóság, attraktív megjelenés és kisugárzás, vagy akár az empátia-tolerancia viszony) pszichológiailag intra- és interaktív autoritásfogalmakként jelennek meg. Ezek azonosak azzal, *ahogy* a pszichoanalízis gondolkodik, de nem azonosak azzal, amit állít. A pszichoanalitikus „autoritás” és a pszichoanalitikus „analitás”, mint az autoritáscsere testi manifestációja (Freud 34-47.) magasabb megjelenésében a teljes empatikus odaadás, illetve a teljes öntudat primer megjelenései (Freud 124-143.). Ez a pszichoanalízis logikája, csak, amíg Freud invertációként kezeli az analitást (Freud 34-47.), Foucault a meleg önautoritásból fakadó méltóságként (Mc. Laren, 167-178.) Tehát itt csak arról lehet szó, hogy a pszichoanalitikus szimbolika, parabolika adekvát, de az erre épülő – foucault-i értelemben – heteroszexuális spekuláció nem a

melegséget és a leszbikusságot mutatja be saját önértékéből. Így nem lehet szélsőségekben gondolkodni, ugyanis akkor a heteroszexualitást is jellemezhetnénk például így: súlyos kényszeres féltékenység-eltasztás stb. (ez a dichotómia viszont a melegnél sokkal kevésbé probléma, és sokkal kevésbé hangsúlyosan jelenik meg)

Az analízis fenti pozitív értelmezései során felvetődik, hogy míg az általában köztudottan heteroszexuális meleg-prostituáltaknál autoritásvesztéssel jár az anális közösülés sok esetben, addig ez a melegnél természetes, ugyanakkor más autoritásviszony, autoritásközlés. (Felmerülhet ezáltal, hogy itt egy másik karakterről van szó, és nem a heteroszexualitás fejlődési zsákutcájáról.) A pszichoanalízis ebben az értelemben egyszerre negatívan esszencialista, ugyanis a tudattalan mélyrétegekbe helyezi a homoszexualitás okát, amihez az egész elméleti apparátusát felsorakoztatja. Vagyis megkerüli a választ – nem ad például pszichogenetikus választ –, sőt, a homoszexualitást „elhibázott heteroszexualitásnak” tekinti. Ebben a kontextusban ennek alapján szélsőségesen konstruktivista is, mivel nem a melegséget, hanem az arról kialakult szélsőséges és helytelen képet jeleníti meg.

Radikális újítás lehet az adleri szemlélet újbóli bevezetése, miszerint a szerv a lélek szimbóluma, a lélek alapján „beszél a test” (Szőnyi-Füredi 198.). A test ugyanis Adler szerint a lélektani szimbolika konkrét színpada; minden testi jelenség egy lélektani szimbolika manifesztációja. A test nem más, mint e lélektani történések megjeleníthetősége. Ebből kifolyólag a test nem képvisel önálló szimbolikus aktust, ezt a mögötte rejlő lélektani motívumok alakítják ki. Ebben az értelemben a melegség nem az ánuszhoz kötődik, hanem az ánuszt fejezi ki bizonyos differenciált lélektani tartalmakat, mint a lelki történést szimbolizáló szerv. Így felfogva, de az analízis tartalmi eredményeit nem kétségbe vonva, azt kell állítanunk, hogy a homoszexualitás egy speciális személyiségrepresentációval rendelkezik, amely természetesen nem öleli fel a teljes személyiséget, de mégis pszichológiailag kutatható és elkülöníthető. Mivel ez nem egy komplex személyiség, sőt minden meleg férfiban és nőben más individuális formában és kontextusban jelenik meg, ezért általános pszichopatológiáról sem lehet beszélni a homoszexualitás esetében. Feltételezhető egy ilyen szemléleti modellben, hogy a melegségnek saját antropológiai-lélektani modellje lehet. Így nem „elferdült,” hanem önálló értékekkel bíró melegségről és leszbikusságról beszélhetünk, ahol például az anális szexualitás kifejezi analitikus értelemben és szimbolikusan a meleg autoritásviszonyokat, de nem „fixációja” annak, stb.

A „queer theory” a klasszikus freudiánus szemléletet igyekszik teljesen feloldani – mint egy sztereotíp esszencializmust –, de a fenti differenciálás után ennek a radikalizmusnak önmagában nincs legitimitása.

Azonban a pszichológiával együtt kezelve értékes játékmodellt nyújt, ahogy azt a „tops and bottoms” paródia jelzi, társadalmi konstruktként, de nem az elméleti differenciáltság nélkül. A performansznak indult játék társadalmi hatása maga is legitimált tudományos eredmény, megadhatjuk pszichológiaelméleti és nem csak gyakorlati adekvát voltát is.

A „queer theory” konstruktivizmus-felfogása maga is negatív definiálás, hiszen ebben az interpretációban csak az tudományos, ami „tisztán konstruktív.” Természetesen, ha az embert, mint antropológiai egységet szemlélem, a benne hordozott értéket nem lehet leredukálni negatív definíciós meghatározások elveire. Még annyira sem lehet preskriptív módon „előírni az embert,” mint azt oly sok pszichiáter tette a 20. században: nem lehet általános pszichoanalitikus „tételről” beszélni, nem lehet csak társadalmi konstrukciók alanyaként „elképzelné” úgy az embert, hogy közben az ember önálló alanyi értékeit elvekné vetjük alá. Így nem tartható az esszencializmussal szemben negatívan differenciált konstruktivizmus sem sem fordítva.: téziseink alanyiséga egy társadalmi aktusban nem választható szét saját „hard science” tudományos korpuszuktól, mint esszenciális jelölőtől. A jelöletlen társadalmi aktus könnyen önmaga tárgyává válhat, ha a fenti pszichodinamikus logikát alkalmazzuk.

A pozitív, pro-definíciók szükségessége

Pozitív definícióra van tehát szükség, és ezt csak úgy adhatjuk meg, ha a konstruktív társadalmi viszonyban az egyén saját, de hozott értékeit nem állítjuk szembe ezzel a szinergista tanulási folyamattal, azaz a genetikust a pszichogenetikussal és fordítva. Így lehet a cikk elején bemutatott, kirekesztett meleg grófunk is szabad önidentitásában, meleg (ön)értékeiben olyan szabad, mint egy holland meleg földműves - persze még csak a priori tudományosan. Ezen a ponton lép fel az evolúciós pszichológia, amely a társadalmat is a biológiai organizmus továbbélésének tekinti, a társadalmi és a biológiai összefüggéseket együtt kezeli. Ugyanakkor a társadalmi értékeket nem tárgyalja önállóan, a társadalomtudományok felől, így óriási hiányosságot mutat a társadalomtudományos legitimitás elérésében. Tervezett, finánciális kivitelezés alatt álló PET-MRI- t is alkalmazó humán-szociobiológiai projektünkben („EMOS”) ezt a társadalmi értéket szándékozunk alátámasztani az evolúciós pszichológia humán-szociobiológiai eredményeivel és fordítva; az evolúciós pszichológiától az antropológiáig, illetve a klasszikus kultúráig, például az ógörög filozófiáig. Jelenleg az „EMOS Research Project” különböző diszciplináris vetületeit egyesítjük önálló projektcégbe, illetve a projektfolyamat most kerül nemzetközi jogi védelem alá.

Nézzük meg mindezt tágabb kontextusban, a dolgozat interdiszciplináris tartalmait mélyebben elemezve, elvonatkoztatva demonstratív metaforánktól. Itt több irányzat vetélkedik már 50-100 éve, de egyik sem jutott az empirikus bizonyíthatóság szintjére, csak tudásszociológia maradt. A pszichoanalízis soha nem tudta bizonyítani előítéleteken alapuló, és foucault-i értelemben előítéleteket szülő állításait; azok eleve nem voltak empirikusan bizonyíthatóak, cáfolhatóak. Mindazonáltal a pszichoanalitikus szimbolika, parabolika értékes lehet, csak a freudi szimbolika tényszerű kijelentések nélkül: a szimbolicizmus egy olyan narratívában értelmezhető, amely mindig a természetes hermeneutikai kontextusa. A lélektani szimbolika értékes, de az ortodox pszichoanalitikus dogmák – amelyek természetüknél fogva empirikusan nem is bizonyíthatóak – itt is elavultak. A *gender studies*, a *queer theory* társadalmi mozgalomként született, s mindig szemben állt a „mindig hivatalos” tudományossággal, azonban a társadalmi sztereotípielemzése – a szerző véleménye szerint – nagyon értékesek.

A homoszexualitás genetikai koncepcióinak problémáival, de eredményeivel is részletesebben foglalkozom. Amennyiben a radikális konstruktivista, haeberle-i álláspontot elismernénk, az bármikor megnyithatja az utat a melegek átnevelése irányába a szexológia felől, ahogy ezt a pszichiátria sokszor megtette a 20. században. Haeberle ugyanis kinseyánus¹ alapokon azt állítja, hogy a homoszexualitás a heteroszexualitás egy sajátosság, külön entitással nem bíró, tanult formája. Ez azt is magában foglalja, hogy akkor a melegeket a heteroszexualitásra „vissza lehet szoktatni”, „tanítani”. A legszélsőségebb esszencialisták, a genetikusok is maximum annyit tudtak bebizonyítani, hogy a genetikai meghatározottság – ha van – maximum 50-52 %-os az egyetűjű ikervizsgálatok alapján. Tehát a kérdés, mint tudományos állítás, állításként eldönthetetlen mind az esszencializmus, mind a konstruktivizmus javára. Egy felmérésben azt vizsgálták, hogy az egyetűjű ikreknél, ha az egyik homoszexuális, a másik, a „klón”, ha női testvérpárról van szó, a testvér 51%-os valószínűséggel lesz homoszexuális, fiú testvérpárnál ez az arány 52%. Megközelítőleg így 50-50%-os a genetikai, illetve a szerzett részesedés a homoszexualitásban. (Hamer- Copeland, 132-187) Ugyanakkor a homoszexuális tapasztalat csak a vizsgált személyek 20-40 %-ánál jár meleg identitástudattal (Bereczkei 198-

---

¹ A „Kinsey-anizmus” (McLaren 200-203), illetve az erre is támaszkodó szkriptezés-modell (McLaren, 200-203) olyan „statisztikai forradalom”, amely a „Kinsey-mérés” után született, de ma már nem számít szignifikánsnak. (McLaren 197-200). (Ráadásul nélkülözi a pszichodinamikát, a statisztikai mintát metrikusnak és mennyiséginek tekinti. Kinsey részéről voltak próbálkozások, hogy ezt dinamikussá tegye, de ez a mai napig nem járt sikerrel tanítványai körében, csak problémafelvetés maradt [McLaren 197-201]).

203). A genetikai beavatkozás így nem lehet kizárólagos, a génmanipuláció veszélye ugyanúgy értelmetlen és felesleges, mint az “átnevelés”: de mindkettő szélsőséges esszencialista vagy konstruktivista megfontolásokból származik.

Amennyiben azonban bizonyítani akarjuk, hogy a homoszexuális tapasztalat nem feltétlenül vezet homoszexuális orientációhoz, és pláne nem feltétlenül a homoszexuális identitás okozója; illetve fordítva, a már korábban meglévő és felnőttkorban ugyanúgy megélt melegség nem megváltoztatható, annyiban mind a két veszély elhárítható. Ebben az értelemben a melegek nem “átnevelhetőek”, orientációjukat tiszteletben kell tartani (ezt már egy bizonyos Magnus Hirschfeld is mondta a '20-as években (Grau, 32-76), illetve a melegség nem terjed. Sőt a génmanipuláció sem jelent melegséget, ugyanis a kortárs genetikusok szerint csak a melegek 75%-ában mutatható ki a Dean Hamer-i Xq28-as génszakasz, míg ennek nemlétét is csak 75%-ban mutatták ki a nem melegéknél (Hamer- Copeland 123-189). A szociokarakternek tehát szerepe van, de a homoszexualitás mégsem “terjed”(Kraepelin 1928-as elmélete (Grau 23-43)). Ha elfogadjuk azt az empirikus kutatást (Bereczkei 198-203), hogy egy homoszexuális aktus nem vezet feltétlenül homoszexualitáshoz, mint orientációhoz, illetve identitáshoz, akkor a meleg identitás nem feltétlenül következménye homoszexuális aktusoknak és fordítva. A tudományos magyarázat az esszencializmus és a konstruktivizmus párbeszédében jelenhetne meg, ahol a „meleg” nem azonos a „homoszexuális”-sal (McLaren 211.).

Szubjektív, egyéni beszámolók szerint sok olyan “heteroszexuális” van, aki meleg, s hány meleg tapasztalatú heteroszexuális van, gondoljunk csak az ókori görögökre, akiknél a homoszexualitás szocio-karakter volt (Dover 23-110). Ők mégis megkülönböztették az egyéni melegséget a társadalomban. Lásd például „androgünelmélet” (Platón 178a-278a)), sőt sok esetben sztereotípiák mentén értekeztek a melegségről (pl. féltek az analitástól, sokszor elítélték a két felnőtt közötti homoszexualitást (Dover 123-176)). Sőt, az ókori görögöknek nem volt önálló fogalmuk a meleg identitásra, csak az orientációra (ld. pl. Erósz-fogalom Platónnál, mely metafizikailag tágabb, de jelentésében szűkebb, mint a mai melegségfogalom (Platón 178a)). De a japán gésák sem mindig voltak egyéni hajlam szerint homoszexuálisak, ez is egy társadalmi norma, szociokarakter volt. (Eszenyi 43-56.)

Itt csak az az integrált modell fogadható el, ahol a szociokaraktert külön választjuk az egyéni karaktertől: míg az egyéni karakter megváltoztathatatlan, addig a szociokarakter nem vezet egyéni karakterhez. Az átnevelés lehetetlen és felesleges (ld. egyéni karakter), míg a genetikai manipulációk a kortárs kutatások alapján is kétesélyesek, ugyanis, ha van

ilyen biológiai determináltság, az nem jelenti azt, hogy az illető nem homofób látens homoszexuális lesz, s máris a szociokultúra irányában kell kutatnunk, ugyanis ez már szociokarakter kérdése. Így tisztán genetikailag nem lehet „kiválasztani” egy elit meleg hadtestet (a görögöknél is szociokulturális volt ez a jelenség, ld. például Platón *Az állam* művében “az örök nevelése” [Platón 289a-296a]).

A szélsőségesen konstruktivista és esszencialista felfogást meghaladó nézőpont felé

A génmanipuláció kétséges, az átnevelés felesleges, ez már mai ismereteink birtokában is bizonyítható, ugyanis a melegség társadalmi és biológiai viszonya nem szétválasztható, nem alakítható, s önmagában mai tudásszintünkkel nem befolyásolható. A melegség nem is terjed, sőt a melegség nem manipulálható, sem társadalmilag, sem biológiailag, például genetikusan. A szociokarakterisztika, és a meghatározottság együttes viszonyából tehetünk csak ilyen kijelentéseket, de ettől még nagyon távol vagyunk. Ugyanakkor fel kell ismerni az egyszerre biológiai és társadalmi szinergizmust a karakter formálódásának magyarázatához, mint az esszencializmus és a konstruktivizmus kizárás nélküli párbeszédét. Ez a párbeszéd tudományosan “csak” újszerű kommunikáció az irányzatok között, egy antropológiai szemléletű megközelítésből. A melegek számára viszont ez a kutatás a leghatározottabban pozitív szándékú, mivel kizárja mind a manipulációs esélyeket, mind az “átnevelést”, a melegség „terjedésével” kapcsolatos társadalmi vádak, ugyanakkor a társadalmi sztereotípiákat is.

Mi az előnye tudományosan ennek a homoszexualitás-kutatásnak? Mindenek előtt az, hogy egyértelműen tárgyal egy homoszexuális karakterisztikát (mely nem jelent teljes személyiségrepresentációt), komplexen felhasználja a pszichoanalitikus szimbolikát és parabolikát, de az ad hoc bizonyíthatatlan kijelentéseket önmagában nem fogadja el, sőt, egy komplexebb karakterisztikából cáfolni igyekszik. Mivel a konstruktivizmus itt nem mond ellent a pszichoanalitikus szimbolikának, sőt azt interszubjektív jelenséggként fogja fel, ez sem jelent végletes esszencializmust. Eddig ugyanis csak intraaktív pszichoanalitikus sztereotípiák léteztek, de a szimbolika-parabolika kulturális alkalmazását próbáltam kitágítani komplex szociokulturális mintákra: kvázi társadalmi, kulturális konstrukcióként értelmezve az általános pszichoanalitikus szimbolikát, illetve parabolikát.

A homoszexualitás egyszerre szükségszerű társadalmi és biológiai jelenség, ahogy az evolúciós pszichológusok felfogják. Azaz társadalmi adaptív funkció, amely a „génfitneszt” erősíti (Bereczkei 198-203).

Ugyanakkor biológiailag sem genetikai holtvágány, ahogy azt Robert Trevis az Xq28-as génszakasz 1993-as felfedezése után az evolúciós biológia törvényei alapján kimutatta (Bereczkei 198-203). Ő ugyanis arra következtetett, hogy ha a melegség genetikailag zsákutca lenne, az evolúció darwini elvei alapján már rég nem létezne; de változatlanul ugyanúgy létezik, genetikailag is. Így a genetikai minta „valamit akar”, funkciója van a homoszexualitásnak. Ez azt is jelenti – a fenti természettudományos logika szerint – hogy nem lehet náci módon, eugenikailag „megoldani”, kiirtani a melegséget (ld. Grau a meglegholokausztra való hivatkozását in Grau 12-35), mivel a melegség biológiai szükségszerűség. Camperio-Ciani kimutatta 1999-ben (Hamer-Copeland 210-219), hogy a meleg gént hordozó gyermek anyja biológiailag sokkal termékenyebb. Így a homoszexualitás nem gátolja a termékenységet, hanem indirekt módon erősíti: azaz önmagában is felmerül a lehetőség, hogy a jelenségnek humán-szociobiológiai jelentése és értéke van, amint azt az evolúciós pszichológia is állítja (ld. korábban Wilson 1978, illetve a kortárs Kirkpatrick 2000, illetve Muscarella 2001 in Bereczkei 198-203).

Így már eljutunk addig az állításig, hogy a meleg adaptivitás egy, a szociabilitás kialakításában részt vevő tényező, képesség, mely nem csak a génfitneszt, hanem az ezen alapuló „szociofitneszt” is erősíti. A génfitnesz-felfogás már 1978-ban Wilsonnál felmerül az akkori humán-szociobiológiai gondolatrendszerben. A „szociofitnesz” a wilsoni fogalom mintájára bevezetett kifejezés, miszerint a „homoszexuális szövetség” (Bereczkei 298.) nem csak humán-szociobiológiailag, de humánszociológiailag is értékes lehet, mint már Platón óta evidencia (Platón 287a), mint „férfiszövetség”. Ezt a szociális funkciót az evolúciós szociológiai elméletek sejtetik, de még egyértelműen nem fogalmazták meg szociológiailag, „csak” szociobiológiailag. A komplex karakterisztikai, szocio-karakterisztikai, szociokulturális kidolgozása a melegség egységes szociobiológiájának és szociológiájánaktudományos programom. Talán egyszer ebből a merész tudományos hipotézisből tudományos állítás alakulhat ki.

Mindezt az elméleti vizsgálatot a szociokultúrának, a társadalom- és humántudományoknak a természettudományokkal való egyenrangú tárgyalásával alakítottam ki, talán előidézve egy pár paradigmatis tudományközi konfliktust, hiszen 120 éve (ld. pl. Krafft-Ebing in McLaren 122-187), de a mai napig sincs egységes homoszexualitás-kutatás, csak a különböző tudományok paradigmatis dogmái léteznek. Ez a tanulmány talán lehetőség egy közös diskurzusra, miközben nem akar semmilyen normatívát megfogalmazni, hiszen éppen ez posztmodern lényege: csak egy antropológiai nyelvjátékot mutat be. Talán ennek a tudományos legitimitásnak az elfogadásával (mely csak nyílt vita útján lehetséges) a

társadalmi legitimitás lehetősége is kitágul – a „mozgalmi” szintről az össztársadalmi, s egyben tudományos igényű diskurzus szintjére.

Én a melegség adaptcionista evolúciós felfogását támogatom; de teszem ezt humán- és társadalomtudományos szempontból is. Erre eddig az evolúciós tudományok csak saját kutatási körükben tettek kísérletet. Megkísérlem ezt a koncepciót humán- és társadalomtudományos központúvá tenni.

Evolúciós pszichológusok vetik fel, és ezt empirikus adatokkal támasztják alá (Bereczkei 198-203), miszerint meleg fiúk önmaguk nyilvános felvállalását, „coming out” - jukat könnyebben teszik meg a nagyszülők, mint a szülők felé. Ugyanakkor a nagyszülők ilyen szituációban sokkal elfogadóbbak. Felvetődhet a kérdés, vajon nem arról van-e szó, hogy a Hamilton-szabály alapján a nagyszülők is már csak a szociofitneszt erősítik a gyerekek irányában, így ez egy kölcsönös rokonszelekciós *visszajelzés*, mely azonban nem szükségszerű; de amennyiben fennáll, kölcsönös? Természetesen azt nem mondhatjuk, hogy minden meleg funkcionálisan létezik, azért, mert meleg; de azt sem, hogy a nagymamaság ténye önmagában adaptivitással járna. Biológiailag tehetünk ilyen megfogalmazásokat, de azok társadalmilag hosszútávon értelmetlenek lesznek. Ez az óriási hibája az evolúciós tudományoknak, hogy nagypopuláción statisztikusan dolgoznak, de már egy ilyen egyszerű társadalmi kérdést sem tudnak megválaszolni.

Amennyiben valóban működik hipotézisünk, miszerint tisztán társadalmi jelenségből is létezik adekvát válasz biológiai mechanizmusokra, annyiban mondhatjuk azt, hogy a biológiai kódoltság az adott társadalmi helyzetben ilyesmire lehetőséget ad; de ennél nem jelent sem többet, sem kevesebbet társadalmilag. S csak is önálló társadalmi modellekkel dolgozhatunk ki olyan mintát, amely ezen evolúciós potenciálokat önálló társadalmi aktualitásában kezeli, és mindebből képes *visszajelzés*-elven biológiai konklúziókat is levonni. De ez már a jövő bio-társadalomtudománya lenne, ettől még nagyon messze vagyunk. Most csak annyit szerettem volna bemutatni, hogy ez egyáltalán nem lehetetlen.

Zárszó

Takács Judit doktori disszertációjának egyik konklúziójaként emeli ki, Henning Bech 1998-as *Replika*-beli cikke nyomán (Takács 34-198), hogy a meleg identitás egy posztmodern fogalom és képződmény; s mint ilyen, a melegség társadalmilag természetes megítélésének fokozatos erősödésével már afunkcionális lesz, s ekként fel fog olvadni a közös társadalmi elfogadott normák közé.

Ez megtörtént: az amerikai úgynevezett „új-meleg” fiatalok már azt hirdetik, hogy a 80-as, 90-es évek melegjeinek legfontosabb kérdése, a nyilvános felvállalás (*coming out*), számukra már nem kérdés. 18 évesen természetesen tisztában vannak önmagukkal, és azért harcolnak, szembeszállva a szülőkkel, iskolával, társadalommal, és az „öreg melegekkel”, akik már nem képviselhetik az ő érdekeiket, hogy például a szalagavató bálon azonos nemű barátjukkal/barátnőjükkel jelenhessenek meg².

A meleg-identitás, valóban posztmodern, '69 utáni társadalmi jelenség, de gondoljunk azokra a kettősség-motívumokra, melyek mindig valamilyen szinten az analízis erotika heteroszexuális félreértéseihez kapcsolódnak és ma is meghatározzák a közbeszédet: a „meleg szent”, a sebestyéni effektus (Eszenyi 34-46.), illetve az erről kialakított, „meleg férfi csak eunuch lehet legitímen” szörnyű félreértésekre. Ezek a motívumok egységesen, egy rendszerben, egy melegség-képet hordoznak. Ami a posztmodern beszédmódban absztrakció, az a „genetikai archetípusok” világában emberi realitás. Talán a cikkben körvonalazott modell minden fiúnak segíthet abban, hogy szabad, posztszocialista, meleg férfiként élhessen.

Felhasznált irodalom:

Another Gay Movie. 2006. Írta és rendezte Todd Stephens. Luna Pictures – Piloton Entertainment – Velvet Films.

Bereczkei Tamás. 2003. *Evolúciós pszichológia*. Budapest: Osiris.

Dover, Kenneth J. 2001. *Görög homoszexualitás*, Budapest: Osiris.

Eszenyi Miklós. 1999. „Adalékok a homoszexualitás középkori történetéhez.” *Valóság* 1: 43-56.

Foucault, Michel. 2001. *A szexualitás története*. Budapest: Atlantisz.

Freud, Sigmund. 1998. *Farkasember. Klinikai esettanulmányok*. Budapest: Filum.

Freud, Sigmund. 2001. *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke*. (Művészeti írások). Budapest: Filum.

Grau, Günter. 2001. *Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban*. Budapest: Osiris.

---

² Ennek az életérzésnek a frenetikus kifejezője a 2006-os *Another Gay Movie* című kortárs meleg vígjáték. Itt már nincs melodráma, s a film radikálisan és pikánsan azzal a mottóval indít, hogy a *coming out* problémáit meghagyják a 90-es éveknek, őket már csak az analízis erotika érdekli.

- Haeberle, Erwin J. 2004. [„Az ember szexuális fejlődésének régi és új modelljei.”](#) In Szilágyi Vilmos (szerk.) Szexológiai dokumentumok. Válogatás Prof. E. J. Haeberle munkáiból. Animula & Magánélet Kultúra Alapítvány.
- Hamer, Dean és Copeland, Peter. 2005. *Génjeink*. Budapest: Osiris.
- Husserl, Edmund. 1998. *Kartezianus elmélkedések*. Budapest: Atlantisz.
- Jagose, Annamarie. 2003. *Bevezetés a queer-elméletbe*. Budapest: Új Mandátum.
- Jung, Carl Gustav. 1991. *Analitikus pszichológia*. Budapest: Göncöl Kiadó.
- Laplanche, J. - Pontalis, J-B. 1994. *A pszichoanalízis szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lukács Dénes. 1996. *Szondi (az ösztönprofilról az elméletig)*. Budapest: Animula.
- McLaren, Angus. 2002. *Szexualitás a 20. században*. Budapest: Osiris.
- Mérei Ferenc. 2002. *Rorschach-próba*. Budapest: Medicina.
- Platón összes művei*. 1984. (I.- II: Kötet). Budapest: Európa.
- Sieving, Renee. E., Oliphant, Jennifer A., Blum, Robert. 2003. „Serdülőkori szexuális magatartás és az egészséges szexualitás.” *Gyermekegyógyászati Továbbképző Szemle* VIII:5 (október).
- Szőnyi, Gábor - Füredi, János, szerk. 2000. *A pszichoterápia tankönyve*. Budapest: Medicina.
- Takács, Judit. 2004. *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: Új Mandátum.

SZEMLE

Katalin Fábián. *Contemporary Women's Movement in Hungary. Globalization, Democracy, and Gender Equality*. Washington DC: Woodrow Wilson Center Press and John Hopkins University Press, 2009. ISBN 978-0-8018-9405-3. Keménykötés. 416 oldal.

Mi sem erősíti meg jobban közös tapasztalatunkat - jelesül, hogy témánk: a feminizmus, és a társadalmi nemek kérdése, sajnos minden erőfeszítés ellenére marginális maradt a hazai tudományos életben és a közéletben - mint az a tény, hogy a rendszerváltozás utáni hazai nőmozgalomokról szóló eddig egyetlen teljes, társadalomtudományi igénytel megírt munka angolul jelent meg az Egyesült Államokban, a Lafayette College-ban oktató professzor, Fábián Katalin tollából. A szerző a távolság ellenére egyik legjobb ismerője, és követője a nők társadalmi helyzete aktuális, és legfontosabb kérdéseinek mind Magyarországon, mind a környező, poszt-szovjet utódállamokban. A nőmozgalmak történetével, tipizálással foglalkozó cikke 1995-ben az Info-Társadalomtudomány különszámában elméletileg is megalapozta mindazt, amivel a következő évtizedben foglalkozni kezdett.

A Contemporary Women's Movements in Hungary. Globalization, Democracy, and Gender Equality [Kortárs nőmozgalmak Magyarországon. Globalizáció, demokrácia és nemek közötti egyenlőség] című kötete több éves empirikus kutatáson alapul. Kutatóként érdeklődéssel, és fáradhatatlanul gyűjtötte az anyagot, kereste fel az elérhető nőszervezeteket, és vette föl precíz alapossággal és szakértelemmel előkészített interjúit. Személyes jelenléte, elkötelezett kíváncsisága, a rendszerváltozás utáni helyzet alapos ismerete, a tapasztalat, amelyet amerikai tanulmányai jelentettek, a nemzetközi szakirodalomban való fantasztikus jártassága és a több évre visszatekintő egyetemi oktatói élményei alkotják együtt azt a sajátos és a téma szempontjából messzemenően releváns nézőpontot, amelyből a kötet megíródott.

A szerző a globalizáció kontextusába helyezi a hazai nőmozgalmak bemutatását, már a kötet legelején leszögezve, hogy a rendszerváltás után alakuló nőszervezetek külföldi kapcsolataik révén a 'globalizáció szelét' hozták a hazai közéletbe. A szervezetek már jelenlétükkel, aktivitásukkal is erősítették a kialakuló demokráciát. Fábián kötetének két alapkérdése, hogy mi volt a nőcsoportok és a demokratizálódás felé induló hazai társadalmi közélet között a kölcsönhatás, valamint az, hogy a globalizáció miként

érintette őket, hogyan befolyásolta a szervezetek működését? Az alapkérdések vizsgálatához a nőszervezetek értékrendjének feltérképezése mellett a szervezetek egymás közötti, és az állammal való interakcióit elemzi.

Fő tétele, hogy a különböző ideológiai háttérrel rendelkező, különböző politikai platformokhoz kötődő (vagy azoktól független), szervezeti felépítésben igen eltérő mintázatokot mutató hazai nőcsoportoknak leginkább jóléti kérdések mentén sikerült némi összefogást és szolidaritást felmutatniuk. Ezek azok a tematikák, amelyekben a szerző szerint a szervezetek áttörést is hoztak, amennyiben hatást tudtak gyakorolni az intézményrendszer működésére és a döntéshozókra.

A téma kifejtése előtt Fábián példamutató pontossággal helyezi átlátható, tiszta fogalmi keretbe mondandóját. A nők mozgalmi tevékenységét a nők számára korábban *kizáró jellegű közélet megváltoztatásának* mozzanatként értelmezi – vagyis a társadalmi nyilvánosság új tereinek létrehozásaként. Ez az átalakulási folyamat az európai társadalmakban már a tizennyolcadik század végén elindult. Korunkban a helyi és a globális dimenzióban együtt értelmezhető társadalmi cselekvések egyre erőteljesebben hatnak a korábban limitált női közéleti szerepkészlet kiteljesítése és a keretek megváltoztatásának irányába. Jeles teoretikusokra hivatkozva, a globalizáció a szerző értelmezésében egy olyan folyamat, amely minőségi változást idézett elő politikai, gazdasági, kulturális, technológiai és stratégiai területeken. Kérdés, hogy Közép-Európában mindez hogyan jelenik meg? Amerikanizálódásként, modernizációs kényszerekként, uniformizálódásként, újonnan megjelenő értékrendekhez való igazodásként, fogyasztói automatizmusok berögzüléseként? Mindez a helyi adottságok és a globalizációs hatások adott interakcióiban vizsgálható. A találkozások mentén jönnek létre az úgy nevezett hibridek, a társadalmi élet olyan mozzanatai, amelyek egyaránt magukon hordozzák az újonnan fellépő globalizációs hatás és a helyi meghatározottság jegyeit. A jelenséget hasonlóképpen ragadta meg egy korábbi, nagyobb méretű, hazai interdiszciplináris kutatómunka is Peter L. Berger és S. Huntington tézisire építve, amelyet a szerzők akkor a *Zárva várt nyugat* c. kötetben összegeztek (Szerk. Kovács János Mátyás).¹

Hasonlóképpen pontos, és a téma szempontjából elengedhetetlenül fontos Fábián demokrácia definíciója - R. Dahl és C. Macpherson tételeinek mozgósításával - amely szerint a demokrácia széles értelemben véve olyan aktív részvételen alapuló berendezkedés, amely tiszteletben tartja, jogokkal védi az emberi méltóságot. Ehhez kapcsolódnak a szerző útmutató jellegű feminizmus és nőmozgalom meghatározásai, amelynek ismerete

¹ Kovács János M. (szerk.) *A zárva várt nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest. 2000/Sík Kiadó, 2002.

elengedhetetlenül fontos lenne a hazai oktatásban minden szociológus és politológus hallgató számára. A szerző „hibridfeminizmus” meghatározása különösen jól alkalmazható a kelet-európai jelenségek értelmezéséhez: „Amint arra az elnevezése is utal a hibridfeminizmus különböző feminista illetve nem-feminista megközelítéseket ötvöz, adott országok, régiók történelmi, politikai adottságai, és kulturális jellegzetességeinek megfelelően” (78).

A kötet nagyon szimpatikus vonása számomra, ahogyan a nyugati olvasót ’érzékenyíti’, vagyis az esetleg tájékozatlansággal küzdő érdeklődőt a szerző társadalomtörténeti anyag bevonásával bevezeti a kelet-európai társadalmakról való ismeretekbe. Ennek keretében olyan kérdésekre is rávilágít, mint például az állam szerepe a totalitáriánus rendszerekben, a nyilvánosság korlátozott volta, a második nyilvánosság jelentősége, illetve a közéletben a kettős beszéd orwell-i valósága a rendszerváltás előtti időszakban. A szerző mindezzel az olvasót segíti abban, hogy értelmezhetővé váljon a kelet-európai társadalmakban 1990 után kibomló civil aktivitás. Fontos mozzanat az is, amit a jelenlegi helyzet vizsgálatánál nem árt újra és újra tudatosítanunk, hogy Magyarországon a második nyilvánosság szereplői, a korábbi ellenzéki hangok képviselői nagyrészt az establishment részévé váltak politikai döntéshozókként, így megtört egy személyekhez köthető folyamat, amely - korlátozott eszközökkel bár, de mégis - a hatalommal szembeni egyértelmű ellenállást jelentette a rendszerváltás előtt.

A szerző végül a vizsgálni kívánt hazai nőmozgalmakat az új társadalmi mozgalmak fogalmi kontextusába helyezi. Ez egyrészt ígéretes, és releváns megközelítés, másrészt túl könnyen arra csábítja a szerzőt, hogy magától értetődően használjon olyan fogalmakat, amelyek az új társadalmi mozgalmak keretébe ágyazódó nőmozgalmak leírására valóban alkalmasak a nyugati demokráciákban. Kérdés azonban, hogy a vizsgált, hazai közéletben vajon megállják-e a helyüket a „nők felismerték” vagy a „nők tudatosították magukban” – jellegű kifejezések, amelyek egyrészt egyfajta mi-tudat meglétét, másrészt egy explicit politikai öntudatra való ébredés folyamatát feltételezik. Tapasztalatom szerint ezek csak szigetszerűen jelentek meg mindezedáig a hazai civil társadalomban. A szerző nagyon jól ismeri fel ellenben azt, hogy a jelenségek feltárásában igen lényeges mozzanat a hazai, női, politikai aktivitás tárgyalásánál a média szerepe a marginalizációban, a tevékenységek, a politikai állásfoglalások, közzé tenni kívánt tartalmak egészen egyszerű elhallgatásában és bagatellizációjában.

Elengedhetetlen része az 1990-et követő időszak nőmozgalmainak tárgyalásához a szakirodalomban sok helyen felbukkanó kelet-nyugat viták (például a legkorábbi időktől Ann Snitow, Barbara Einhorn, Jirjina Siklova,

Nunette Funk írásaiban). Mennyiben mozogtak a nyugati nőcsoportok jószándékú közeledései a nem-szándékolt kolonizáció dinamikájára? Mennyiben nehezítették meg a közös értelmezési keret kialakítását a kelet-európai közegben továbbélő, „le-nem-bontott”, reflektálatlan nemi szerep sztereotípiák, amelyekről a nyugati nők már távol kívánták magukat tartani. Fábíán fejtegetésében körvonalazódik egy olyan megközelítés, amely befogadó, elfogadó módon értelmezné a helyi sajátosságok szerint a nőmozgalmi megnyilvánulásokat, és amely alapja lehet a közös gondolkodásnak.

Mielőtt a kötet részletesebben bemutatná a rendszerváltás után megalakult hazai nőcsoportokat egy összefoglalást olvashatunk a nemek közötti egyenlőtlenségek alakulásáról különböző mutatók alapján (pl. munkavállalás, jövedelmi különbségek, politikai képviselet) kelet-európai országok közötti és kelet-nyugati összehasonlításban.

Feltehetőleg szintén a régiót kevésbé ismerő olvasót megcélözva vázlatos történelmi áttekintést is ad a szerző korábbi, magyarországi nőmozgalmi kezdeményezésekről, megemlítve a reformkor, a századforduló, a két világháború közötti, majd az 1945 utáni időszakot, párhuzamot vonva az egyes korszakok között a mindenkori establishment reakcióinak szempontjából.

A jelenkori nőszervezetek bemutatásának alapja elsősorban Fábíán több éves résztvevő megfigyelői munkája, interjúi aktivistákkal, valamint hatalmas mennyiségű eredeti dokumentum feldolgozása. „Egy olyan világot tanulmányoztam, amelynek része voltam, amelybe érzelmileg én is bevonódtam.” vallja magáról a szerző, és reflektál arra, hogy emiatt könnyen érheti őt a szubjektivitás vádja. Módszertani fegyelme, következetessége, elméleti, fogalmi apparátusa alapján azonban Fábíán munkáját nem fenyegeti ez a veszély.

Tény azonban, hogy nehéz feladatot vállal magára akkor, amikor a szervezetek bemutatásánál számos szempontot kíván egyidejűleg mozgósítani, a szervezet aktivistáinak ideológiai meggyőződéseitől kezdve, a szervezetek struktúráin át egészen a finanszírozás részletezéséig. Valóban, mindegyik szempont egyenként lényeges eleme a speciális poszt-szocialista helyzet megértésének, bár ez a fajta komplexitásra való törekvés egyben magában rejtheti a részletekben való elveszés kockázatát is. A minden részletre kiterjedő figyelem hasonlítható a Clifford Geertz-i antropológiai sűrű leíráshoz, amikor is a bemutatandó adott közeg, mint afféle külön univerzum tárul fel a maga jellegzetességeivel. Így jelennek meg például az aktivisták által vallott politikai értékrendek sajátos ellentmondásai, az akciók, kampányok, előadássorozatok, közlemények üzenetei, a legkülönfélébb motivációk.

A szerző három akciósorozatot mutat be közelebbről, amelyekben hatékony aktivitást mutattak fel hazai nőcsoportok. Részletesen dokumentálva tehát megismerkedhetünk az alábbiakkal:

- a Magyar Reklámszövetség Önszabályozó Reklám Testület Reklámetikai Bizottságához benyújtott panaszok története szexista plakátokkal és reklámokkal kapcsolatban (FIONA és Tűsarok kezdeményezései)
- a családon belüli erőszak törvényi szabályozására tett kezdeményezéseket
- a nyugdíjkorhatár tervezett változtatásának témájában gyűjtött aláírásgyűjtést.

Ez utóbbit a szerző a bevezetésben ismertetett tézisének alátámasztására szánta, miszerint: a jóléti kérdés volt azon kérdések egyike, amely mentén hazai nőcsoportok összefogásra, közös fellépésre voltak képesek.

A mozgalmak, nőszervezeti tevékenységek újabb időszakának értelmezési lehetőségét nyújtja Fábián megállapítása, miszerint a nyugati nőcsoportokkal való együttműködés (jellegzetesen például a nők elleni erőszak témában megvalósuló kiterjedt network építés és nemzetközi tapasztalatcsere) kapcsán két, jellegzetes – máshol már jelentkező - hatással is számolni kell: az egyik a professzionalizáció, a másik pedig az NGO szektor bevonódása a kormányzati szervek, minisztériumok, hivatalok munkájába, és autonómiájának csökkenése.

A kötetet jó szívvel ajánlanám minden, a tranzitológia bármely területével foglalkozó oktató illetve diák számára, nem csak azoknak, akik a feminizmus és a nőmozgalmak iránt érdeklődnek. A mai magyarországi nőszervezetek bemutatása ugyanis rávilágít a kelet-európai demokráciák civil társadalmának dinamikájára, az artikulálódó társadalmi problémákra, az érdekérvényesítés sikeres és kevésbé sikeres módozataira. Megfontolásra ajánlom azonban a hazai kutatók és Fábián Katalin további, reményteljes párbeszédének keretében, hogy közelről, illetve távolról szemlélve vajon mozgalom-e mindaz, amit eddig annak láttunk (és látni szeretnénk), avagy elszigetelt, a közéletben megjelenni alig tudó csoportok, lelkes egyéni aktivisták heroikus, elszánt különálló küzdelme?

Acsády Judit

MTA Társadalomtudományi Központ, Szociológia Intézet

Replika. Társadalomtudományi folyóirat. *Hegemón maszkulinitás*. Budapest: Replika Alapítvány, 2009 (december). 69. szám. ISSN: 0865-8188. 170 oldal.

Hadas Miklós, a hazai profeminista maszkulinitáskutatás minden bizonnyal legismertebb szociológusának szerkesztésében megjelenő Replika 69. számában található tematikus blokk nem az első a folyóiratban, amely a (kritikai) férfikutatások területére kalauzol (korábban a 43-44. szám közölt releváns cikkeket „Férfikutatások” cím alatt). A mostani tematikus szám öt cikke a „hegemón maszkulinitás”-ra, vagyis a Robert ill. (2007 óta) Raewyn Connell nevéhez köthető, a férfi- és genderkutatások egyik, az 1980-as évektől napjainkig meghatározó koncepcióra fókuszál. Az első cikk a szerkesztő „A hegemón maszkulinitás szociológiai konstrukciói – Férfikutatások a tudományos normalizálódás útján” című tanulmánya, melynek első felében áttekintést nyújt a men’s studies történetéről a 20. század közepétől a férfikutatások harmadik, azaz posztstrukturalista ihletettséggű hullámának megjelenéséig. Hadas összefoglalójának felütése – visszautalván a fent nevezett 2001-es Replika-blokkra is – az az ellentmondás, mely a modern társadalomtudományok férfiközpontú szemlélete, „male-stream mesternarratívái” és aközött feszül, hogy a „férfitapasztalatot” ugyanezen modern társadalomtudományok a múlt század utolsó harmadáig nem vették górcső alá (Hadas 2009a, 7).

Hadas a férfikutatások történetét az 1950-es évek funkcionista nemiszerep-elméletétől eredezteti, és történeti alakulását a feminizmus történetének mellérendelésében, az azzal való elméleti és politikai összekapcsolódásában ill. egymásnak feszülésében tárgyalja. Leginkább a férfikutatások „második hulláma” általános jellemzőire koncentrál, melyek a következők: a gender hatalmi viszonylatként való felfogása; a biológiai és evolucionista determinizmus elutasítása; profeminizmus; a maszkulinitások, azaz a „férfitapasztalások” varianciájának hangsúlyozása; a tudományos aktivitás és a politikai aktivizmus összekapcsolódása; valamint az, hogy „nem tesznek egyenlőségelet a férfi és a maszkulinitás, ill. a nő és a feminitás közé (azaz föltételezik, hogy nők is rendelkezhetnek „maszkulin” miképpen férfiak is „feminin” sajátosságokkal)” (Hadas 2009a, 11). Az utolsó pont azonnal rámutat számunkra a maszkulinitás fogalmának zavarosságára: míg egészen eddig a „férfitapasztalások” megnevezésére szolgált, azaz arra, hogy hogyan konstruálódik a férfi gender (melynek konkrét tartalma tehát sokféle lehet, valamint folyamatos változásban van), ezen utolsó pont a férfiidentitáshoz asszociált konkrét tartalmak megnevezéseként bánik a

fogalommal. Ekképpen sajnálatos módon azt is sugallhatja a figyelmetlen olvasónak, hogy a bizonyos „maszkulin” ill. „feminin” sajátosságok alapvetően valóban az egyik ill. a másik nemhez tartoznak, de kisebb mértékben jelen vannak az „ellenkező” nemben is, némileg androgünné téve azt. Egy effajta felfogás valamilyen módon mégiscsak esszencializálná a társadalmi nemet, ami tehát ezen „második hullám” fősodrától idegen, ahogyan azt Hadas is kiemeli.

A szerkesztő cikkének következő fejezetében a Connell-féle hegemon maszkulinitás korai koncepcióját foglalja össze többek közt Connell Tim Carrigan-nel és John Lee-vel közös, meghatározó 1985-ös cikke, „A maszkulinitás új szociológiája felé” alapján, mely a válogatásban szereplő második szöveg is egyben. Connell-ék ebben élesen bírálják a parsonsiánus nemiszerep-elméletet, és a maszkulinitást olyan módon kívánják konceptualizálni, mely leképezi „a nemek közötti, ill. az egyes nemeken belüli hatalmi viszonylatokat” (Hadas 2009a, 12). A maszkulinitás fogalma ekképpen

a társadalmi nemi viszonylatokban folyamatosan jelenlévő helyként, másrészt a férfiak és a nők által végzett tevékenységek együtteseként, harmadrészt e tevékenységek testi tapasztalatokban, személyiségben és kultúrában érzékelhető következményeiként fogható föl (...)

(Connell 1995, 67; idézi Hadas 2009a, 12)

A férfiak csoportjai ill. a maszkulinitások közötti viszonyokat is hatalmi viszonyokként kell elemezni, a hegemonia, az alávetettség, a cinkosság, és a marginalizáció fogalmainak segítségével. A hegemon maszkulinitást így a

dzsenderviszonylatok [olyan] konfigurációjaként határozhatjuk meg, mely a patriarchátus legitimizációjának problémájával kapcsolatos aktuálisan elfogadott választ testesíti meg azáltal, hogy garantálja a férfiuralmi, ill. a nő alárendelt pozícióját (vagy legalábbis e garanciát elfogadhatóvá teszi).

(Connell 1995, 77, idézi Hadas 2009a, 14)

Hadas a hegemon maszkulinitás eredeti koncepciójának összefoglalása után annak kritikáit is áttekinti. Elsőként Demetrakis Z. Demetriou a válogatásban is szereplő tanulmányát, a „Connell ’hegemon maszkulinitás’ fogalmának kritikája”-t vázolja fel. Demetriou maga is bírálja a nemiszerep-elméletet, és kifejti a Connell-féle maszkulinitáselmélet erényeit, aminek a továbbfejlesztéséhez maga is szeretne hozzájárulni (Demetriou 2009). Demetriou kiemeli, hogy Connell a hegemon maszkulinitás „külső” azaz nőkkal szembeni funkcióját hangsúlyozta, valamint alábecsülte annak az alárendelt és marginalizált maszkulinitásokkal való kölcsönhatását (ibid).

Connell szerinte alapvetően dualista nézetével ellentétben ő – Antonio Gramsci-ra, valamint Homi Bhabha posztstrukturalista fogalmaira támaszkodva – a hegemon maszkulinitás hibrid blokk jellegére mutat rá. „Esettanulmány”-ában szemléltetni igyekszik, ahogyan a hegemon maszkulinitás a tárgyalás, kisajátítás és lefordítás folyamatai által magába kebelezi a növekvő láthatóságú melegmaszkulinitások egyes elemeit (Demetriou 80-85).

Hadas Demetriou cikkének összefoglalása után a válogatás következő, harmadik tanulmányára, Stephen M. Whitehead „Hatalom és ellenállás” című írására tér ki, amelyben Whitehead a hatalom foucault-i modelljét részesíti előnyben, és amelynek segítségével véleménye szerint jobban megragadható a maszkulin szubjektum, mely elsikkadni látszik Connell elméletében (Hadas 2009a, 15). Whitehead szerint a hegemon maszkulinitás fogalma végső soron kizárja a változás, azaz a férfiuralom megszűnésének lehetőségét (részben éppen hogy azért, mert a hegemon maszkulinitás alkalmazkodási képességét nyomatékosítja), és a „különbözőség és ellenállás” keresése ellenére már-már rögzült struktúráként kezeli a férfidominanciát (Whitehead 2009, 97); azaz a hegemonia és a patriarchátus a connell-i modellben szerinte zavaró módon összemosódnak (98).

Whitehead utóbbi kritikája véleményem szerint helytálló, mivel a hegemon maszkulinitás eredeti koncepciója egyszerre feltételezi egyfajta maszkulinitás hegemon pozícióját mint férfiidentitás, és ennek elnyomó jellegét más maszkulin pozíciókkal és a femininitásokkal szemben. Olvasatomban ugyanis a hegemon maszkulinitás Connell-féle, az 1980-as években bevezetett eredeti koncepciója négy egymásra épülő feltételezést foglal magába: 1.) A gender, azaz a társadalmi nem binárisan, a szexussal, azaz a biológiai/testi nemmel szoros összefüggésben konstruált; tehát az emberi testek női versus férfi testként való elsődleges csoportosítása egy alapvetően különböző társadalmi pozíció és személyes identitás asszociálását is jelenti egyben. Vagyis a „maszkulinitás” alapesetben a férfitestűként azonosított egyének előfeltételezett és naturalizált, a női testű egyénektől való különbözőségét nevezi meg a társadalomban. 2.) A „maszkulinitás”, azaz leegyszerűsítve, a naturalizált férfiidentitás konstruktuma időben és kultúránként változik, ill. egy adott helyen és társadalmon belül is változatosságot mutat (pl. variálódik a rasszhoz és osztályhoz képest). Tehát, amíg a férfit mint olyat és a férfiasságot mint olyat jellemzően „természetes”, magától értetődő kategóriaként kezelték eddig, a hegemon maszkulinitás koncepciója kiemeli ezen fogalmak szociális megalkotottságának, varianciájának és végső soron instabilitásának tényét. 3.) A lokálisan, azaz egy adott időben és közösségben (avagy Hadas elképzelésében: egy adott

társadalmi mezőben, lásd Hadas 2009b) egymással párhuzamosan fellelhető, egymással versengő maszkulinitások közül az egyik domináns, mégpedig hegemon módon uralkodó helyzetben van – azaz az általa elképzelt ideális férfiidentitást képviseli az ezt elfogadó (de jóval kevésbé valószínűen megtestesítő) többség számára. Connell tehát a látható elnyomás és nyílt erőszak folyamataival szemben arra koncentrál, ahogy a maszkulinitás bizonyos elnyomó formája nagyfokú társadalmi elfogadottságra tesz szert, például saját naturalizációja által nehezen megkérdőjelezhető ideálként tartja fenn magát. 4.) Az előző pontban megnevezett „hegemon maszkulinitás” egyben mindig magában foglalja a femininitásokhoz és a tőle különböző maszkulinitásokhoz képest fennálló felsőbbrendűségét, azaz azok alávetett (ill. cinkos vagy marginalizált) helyzetét. Más szavakkal, a férfiaságnak a többség által természetesként, helyesként, példaértékűként elfogadott képzetrendszere egyben olyan férfiaságképet foglal magába, mely végső soron uralkodói-elnyomói pozícióba helyezi magát a nőkkel ill. azokkal a férfiakkal szemben, akiket kizár magából mint tőle túlságosan különbözőket.

Összefoglalva: mindenkor létezik egy magát a nőkhöz és más férfiakhoz képest uralkodó pozícióba helyező, továbbá egyben valóban hegemon helyzetben lévő maszkulinitás. Ennek megfelelően pontosabb volna a hegemon maszkulinitást „hegemon hegemon maszkulinitás”-nak keresztelni, amennyiben nem szimplán a maszkulinitásnak éppen hegemon pozícióban lévő változatát nevezi meg, hanem egyben feltételezi, hogy az e pozícióban lévő maszkulinitás egyben elnyomó is más maszkulinitásokkal („belső” hegemonia – lásd Demetriou) és a femininitásokkal („külső hegemonia”) szemben. Akárhogy is, Connell eredeti hegemon maszkulinitás koncepciója egyértelműen férfiuralmat feltételez – azaz az eredeti elmélet alapján a férfijogú szexizmus felszámolása és a szigorú értelemben vett hegemon maszkulinitás felszámolása együtt járna. Mindezek alapján nem annyira meglepő, hogy habár Connell-ék a maszkulinitások, és kifejezetten a hegemon maszkulinitások pluralitását és változékonyságát hangsúlyozták, modellüket mégis számos kritika érte a következők kapcsán: először is, hogy túl statikus, ill. a gyökeres társadalmi változást kizárja (pl. Demetriou vagy Whitehead, ld. az előbbieken). Bírálták továbbá amiatt is, hogy feltétlenül, esszenciálisan „negatív” képet fest a maszkulinitásról mint olyanról (pl. Collier 1998, ld. Connell és Messerschmidt 125-6). Ugyan Connell-ék többnyire éppen hogy hangsúlyozni kívánják a hegemon maszkulinitás instabilitását és feltett szándékuk ellentartani a maszkulinitások bármiféle esszencializálásának, ám a koncepció korai megfogalmazásai kiváltképpen olvashatók a releváns kritikák mentén. Ugyanis az eredeti modell nagy hangsúlyt helyez a hegemon s egyszersmind szexista-elnyomó maszkulinitás történelmen átívelő rugalmasságára (mellyel a változó körülmények között is

meg tudja őrizni hegemon pozícióját). Ezzel a rugalmassággal vagy ha úgy tetszik, víruszerű immunitással szemben a kritikai modell nem igazán vázol fel olyan folyamatokat, melyek e hegemonia (s egyszersmind a szexista elnyomás) megtörését valaha is lehetővé tennék. Ezzel szemben, a válogatásba utolsó szöveggént bevont, az elméletet ért kritikákra válaszoló, és a hegemon maszkulinitás modelljét modernizálni kívánó, James W. Messerschmidt-tel együtt írt cikkében („Hegemon maszkulinitás – A fogalom újragondolása”) Connell már úgy fogalmaz, hogy lehetséges olyan hegemon maszkulinitás, mely egyenlőségelvű, azaz nem foglalja magában a szuperioritást, a más csoportok, identitások feletti uralmat (Connell és Messerschmidt, 138). Ez azzal volna egyenlő, hogy a hegemon maszkulinitás szétszalazása során tett négy pontból az utolsót visszavonjuk. Ez esetben azonban felvetődik a régi kérdés, hogy vajon lehetséges-e egy „equal but different” (lásd pl. Hughes 2002) genderrezsím? Azaz, lehetséges-e maszkulinitás-femininitás binaritás inherens hatalmi különbségek és elnyomás nélkül?

Hadas összefoglalja a Connell és Messerschmidt által a „Hegemon maszkulinitás – A fogalom újragondolása”-ban továbbfejlesztendőként azonosított témaköröket, melyek a következők: „a dzsenderhierchiák bonyolult és komplex viszonyrendszereinek tudatosabb figyelembevétele” (például a különféle nem hegemon maszkulinitásokra vonatkozóan); a „maszkulinitások földrajzi meghatározottsága”, értve ezalatt a lokális, regionális és globális szinteken fellelhető változatokat; a „test társadalmiasodásának” behatóbb vizsgálata, amennyiben „a testek egyaránt tekinthetők a társadalmi gyakorlat tárgyának és ágenseinek”; valamint a „maszkulinitások dinamikája”, értve ezalatt pl. a maszkulinitások belső ellentmondásosságaira fordítandó nagyobb figyelmet (Hadas 2009a, 17). Hadas általában véve hiányérzetét fejezi ki a szerzőpáros szerinte homályos ajánlásaival kapcsolatban.

A bevezető utolsó részében Hadas saját kritikáját fejt ki Connell újrafogalmazott hegemon maszkulinitás koncepciójával szemben. Szerinte az uralom tekintetében nem célszerű figyelmen kívül hagyni a nem hegemoniához kapcsolódó folyamatokat, azaz „a fizikai erőszakon ill. annak monopolizálásán alapuló, kényszer strukturálta uralmi viszonyokat” (18). Hadas kifogásolja továbbá, hogy szerinte a Connell-féle elmélet nem alkalmazható a nem uralmi jellegű viszonyok és gyakorlatok, például a csoportok közötti kooperáció értelmezésére. Hadas harmadik kritikai pontja szerint Connell következetesen egyes számban használja a hegemoniát, mivel „minden viszonylatban *egyetlen* hegemon forma létezik, még ha e forma folytonosan át is alakul” (18, eredeti kiemelés). Ezzel szemben, állítja Hadas, nem lehet lebecsülni az egyes alternatívák közötti versengést, mely akár

tartós egyensúlyi állapotot is eredményezhet, amelyben egyetlen maszkulinitás sem tekinthető úgy, mint amely hegemon pozícióban van.

Véleményem szerint egyébként Hadas ezen ellenvetése sem használható minden, a connell-i modell által átfogott helyzetben. Ugyanis a modell alapján érvelhetünk úgy, miszerint mindig fellelhető ill. leszűkíthető egy olyan (Hadas kifejezésével élve:) „erőtér”, melyben egy maszkulinitás-elgondolás mindenképpen hegemon helyzetben van a többihez képest. Másképpen, például azon egyének vagy csoportok, amelyeknek határozott elképzelése van egy megfelelő maszkulinitásról, azoknak ez a normája általában egynemű, azaz a férfiasság egyfajta modelljét tartják megfelelőnek. Hadas továbbá azt támadja, amit Connell modellje naiv tükrözéseméleti megalapozottságának lát: szerinte Connell „nem számol a reprezentáció és interpretáció folyamatainak diszkurzív komplexitásával (vö. Hall 1997). Különösen, hogy azt sem teszi egyértelművé, pontosan ki képviseli a hegemonia jelentéstartalmait (...)” (19). Hadas utóbbi, Whitehead-del egyetértésben tett kifogása nehezen érthető, mivel nem nevezi meg azt, melyik hegemon maszkulinitással kapcsolatban szeretné, hogy Connell megnevezze az azt képviselő valós vagy fiktív egyéneket. Amennyiben Hadas mondjuk a jelenlegi globális viszonylatokban fellelhető hegemon maszkulinitás mintáira kérdez rá, akkor bizonyára érvényes a hegemon maszkulinitással sokszor automatikusan azonosított fehér, heteroszexuális, (...) férfi. Ezen azonosítást talán nem lehetne a legmesszemenőbb részletekig végrehajtani, ám Whitehead kérdését – hogy vajon „John Wayne vagy Leonardo DiCaprio; Mike Tyson vagy Pelé” testesíti-e meg a hegemon maszkulinitást (Whitehead 97) – véleményem szerint egyértelműen meg lehet válaszolni a connell-i modell alapján, amennyiben a kérdést a jelenkor USÁ-jára (mint egy regionális szintre) avagy a globális szintre vonatkoztatjuk: ezen esetekben a válasz egyértelmű nem. Például: Leonardo DiCaprio, habár egy időben hatalmas hírnévnek és népszerűségnek örvendett, maszkulinitását (ill. ezzel összefüggésben szexuális orientációját) folytonosan megkérdőjelezték. Vagyis idol volt, de semmiképp sem a férfiidentitás, a férfias férfiasság mint olyan globális vagy akár csak széles körben elfogadott idolja. Mike Tyson kapcsán pedig könnyen lehetne úgy érvelni, hogy ő globális vagy akár csak az USA szintjét tekintve inkább volt a többség által egyfajta, a rasszizmusba ágyazottan a feketékkel asszociált excesszív, „primitív” maszkulinitást megtestesítő férfi, mintsem a hegemon maszkulinitás modellje. Miközben, s ezt véleményem szerint hangsúlyozni kell a hegemon maszkulinitás modelljének értelmében, bőven lehetséges, hogy más szinteken, bizonyos erőterekben, szubkulturákban, vagy akár csak kisebb közösségekben Mike Tyson (vagy DiCaprio, vagy Pelé, stb.) minden bizonnyal valóban képviselte vagy képviseli a hegemon maszkulinitást. E két példán keresztül azon

álláspontomat szerettem volna szemléltetni, miszerint a hegemon maszkulinitás modellje nem bicsaklik meg azon, hogy nem képes (konkrétan megnevezett „erőterek” esetében!) az éppen aktuális hegemon maszkulinitás megtestesítőiről számot adni – amihez adott esetben persze empirikus vizsgálatokra lehetne támaszkodnia.

Kritikái mellett ugyanakkor Hadas összességében méltatja a hegemon maszkulinitás széleskörben alkalmazható elméletét mint amely profeminista módon, a hatalmi viszonyokat megragadva értelmezi a társadalmi nemeket, a maszkulinitás kontextualizált, pluralizált, dinamikus modelljét megalkotva. Hasonlóképpen, a *Replika* e második, 2009-es maszkulinitásblokkja mindenképpen méltatható abban a tekintetben, hogy hasznos történeti áttekintést nyújt a férfiaságkutatásokról. Ezeknek a kutatásoknak máig kulcsfontosságú egyik elméletét, a Connell-féle hegemon maszkulinitást bővebben járja körül oly módon, hogy az az e tudományterületen jártas és járatlan olvasó számára egyaránt útmutató legyen – a kérdésfeltevésben mindenképpen. S habár a men's studies második hullámára helyezett nagyobb hangsúly Hadas által világossá tétetik a bevezetőben, és a blokk semmiképpen sem nevezhető „vaknak” a kritikai férfiaságtudomány határterületeivel kapcsolatban, azoknak, akik a posztstrukturalizmus paradigmájában mozognak szívesebben, ill. akik a társadalmi nem és hatalmi viszonyok vizsgálatának meleg és lesbikus, ill. queer elméleti vonalát preferálják, valószínűleg további szövegekre éheznek majd, öröndetes módon, e Replika-blokk elolvasása után.

Kis Kata
Central European University

Idézett Művek

- Carrigan, Tim, Bob Connell, és John Lee. 2009[1985]. „A maszkulinitás új szociológiája felé.” *Replika* 69: 23-68.
- Connell, Robert W. 1995. *Masculinities*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Connell, Robert W., és James W. Messerschmidt. 2009[2005]. „Hegemon maszkulinitás – A fogalom újragondolása.” *Replika* 69: 115-143.
- Demetriou, Demetrakis Z. 2009[2001]. „Connell 'hegemon maszkulinitás' fogalmának kritikája.” *Replika* 69: 69-87.
- Hadas, Miklós. 2009a. „A hegemon maszkulinitás szociológiai konstrukciói – Férfikutatások a tudományos normalizálódás útján.” *Replika* 69: 7-21.

- Hadas, Miklós. 2009b. [A maszkulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi Akadémiai doktori értekezés.](#) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 2012. Március 14.
- Hughes, Christina. 2002. *Key Concepts in Feminist Theory and Research*. London, Thousand Oaks, és New Delhi: SAGE Publications.
- Whitehead, Stephen M. 2009[2002]. „Hatalom és ellenállás.” *Replika* 69: 89-113.

Borgos Anna-Szilágyi Judit: *Nőírók és író nők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*. Budapest: Noran Kiadó, 2011. ISBN: 9789632830155. Keménykötés. 484 oldal.

Sorskönyv. A legtömörebben így jellemezhetném Borgos Anna és Szilágyi Judit vállalkozását, amelyben a *Nyugat* és a nőirodalom kapcsolatát összefoglalóan taglaló bevezető tanulmány és a lapban valaha megjelent nőírók közel felét, vagyis negyvenet szócikkben bemutató appendix között 10 kismonográfia értékű írás eleveníti meg 10 nő írói, asszonyi sorsát, porolja le életművéről a többnyire teljes feledést. A magyar irodalom történetei 2007-es összefoglaló munkában A *Nugat*-korszakot tárgyaló közel húsz tanulmány közül egyetlen foglalkozik nőirodalommal, ennek bár rövid, de alapos bevezető része regisztrálja a *Nyugat*-korszak nőíróinak és életművüknek az eltűnését, majd egyetlen szöveget, Kaffka: *Színek és évek* című regényét értelmezi.

Ebben az összefüggésben érthető, hogy mekkora súlya lehetne egy olyan kötetnek, mint amilyen ez a mostani. A téma felmutatása átütő, köszönhetően egyrészt a szinte „szűz” forrásanyag, feldolgozatlan levelezések, naplók, visszaemlékezések bőségének, másrészt a kötetírók elhivatott, de ideológiai indíttatásukat nem előtérbe toló, érzékeny témakezelésének, írói és kritikusi kvalitásának. (Mindkét szerző gyakorlott „szöveggondozó”: Szilágyi Judit a Füst Milán naplót, Borgos Anna pedig Kosztolányiné Harmos Ilona: *Tűzes cipőben* című szövegét rendezte sajtó alá.) A szerzők a pszichobiográfia eszközeivel ragadják meg a személyiségalakulás folyamatait, rajzolják meg a szerzők kapcsolati hálóját, mutatják be az írói lét dilemmáit, s ebben a folyamatban a magánélet látletelei a naplók, levelezések mellett az irodalmi szövegeket hívják segítségül. Ismertetik a többnyire sovány életműveket és azoknak főleg korabeli recepcióját. Kaffka Margitot, Lesznai Annát és Török Sophiet kivéve a további hét szerző élete feltáratlan volt ezideáig, műveik pedig szinte teljesen elfeledetté váltak.

A tanulmányok monografikus teljessége, az alapos jegyzetapparátus, a bevezető tanulmány premisszái miatt a kötet kézikönyv funkciójú, s mint ilyen, hangsúlyozottan ürkitöltő. Hiszen, ahogyan szerzők is tudatosítják bennünk: „miközben a (férfi)*Nyugatról* való ismereteink folyamatosan gazdagodnak és módosulnak, azok a pozíciók és szerepek, amelyeket valaha a nők töltöttek be a folyóiratnál, az utókor számára többnyire még mindig felfedezésre várnak.”(7). Ahogyan a *Nyugat* megjelenésének korábbi jubileumai, úgy a közelmúlt százéves évfordulójának ünneppsorozata is a nőírók kánonbeli helyzetének változása nélkül, vagyis alapvetően kánonon

kívül rekedtségüket fellebbezés nélkül hagyva telt el. A kánonfogalási vágy emblémája lehetne a borítókép, ahol a hírhedt huszonötödik *Nyugat*-évfordulós zeneakadémiai csoportkép férfíróinak testére egy-egy nőíró feje került.

A kötet alapkérdése: „mennyire releváns szempont az író (női) neme az irodalomban, és milyen szempontból az” (9), hogyan konstruálódnak meg a nőhöz kapcsolt irodalmiság fogalmi keretei, sztereotípiái a folyóirat által megjelölt korszakban, amelyben a kulturális korszellem, például a feminizmus és a társadalmi viszonyok alakulásának hatására egy mégoly konzervatív irodalmi hagyományokkal bíró terepen, mint amilyen a hazai, mégiscsak létrejön jelentékeny női irodalom. Irodalmi intézmények születnek, például Magyar Írók Köre vagy a Kaffka Margit Társaság. Az utóbbi az első, nőíróhoz kapcsolódó irodalomtörténeti kultuszt is jelzi egyúttal. Több nő pályaképben szerepel valamiféle irodalmi-díj, elismerés: Kosáryné Réz Lolát regénypályázat nyerteseként fedezik fel, Bohuniczky Szeft egy novellapályázat antológiájával, Kádár Erzsébet Baumgarten-díjat kap, Babits halála után pedig Török Sophie részesül az elismerésben.

„Minden sikeres Nyugat-nő mögött állt egy Nyugat-férfi”(22). A *Nyugat* szerkesztői érzékeny érzelmi szálakkal kapcsolódnak a korszak írónőihöz, a Pygmalion-mítosz lélektani formája azonban elsősorban Osvát Ernőre érvényes. Kaffka Margit szövődik be leginkább a folyóirat testébe, Lesznai Anna a legfüggetlenebb (Hatvanyval való rokonsága, Adyval való barátsága révén jelenléte a lapnál fölényesen problémamentes). Osvát Ernő gyengéd szálakkal kötődik Kosáryné Réz Lolához, szerelmi viszonyban van Gyulai Mártával és gyengéd barátságban szövetségese Reichard Piroska. „A Nyugat lánya”, Lányi Sarolta Osvát mellett Ignótus, Fenyő Miksa atyai patronálását is élvezi. Török Sophie törvényes felesége egy Nyugat-ikonnak, Bohuniczky Szefti közeli barátságot ápol Schöpflinnel, Kovács Mária pedig Füst Milánnal. Kádár Erzsébet Török Sophie és Babits révén kap figyelmet, de írói inspirációiban és fejlődésében sokat köszönhet Illés Endrének, aki mellett nyolc éven át ő a harmadik.

A levelezések gyakran már-már arcpirító intimitásából többnyire alárendelt, alkalmazkodó, hagyományos női szerepminták körvonalazódnak, meglehetősen szűkös keretek, amelyek között a korban a női alkotó energiák megnyilvánulhattak. Az inspiráció mellett a *Nyugat* apafigurái állandó frusztrációt is jelentettek, megannyi szorongásról, önsorsrontásról, féltékenységről árulkodnak a források.

A kötet címe arra a szeparációs felfogásra vagy kettős mércére is rámutat, ami a jóindulatú, de sztereotípiákat megalapozó kritikusoknál rendre megjelenik, hogy a női irodalmat másképpen kell mérni, más témákat, hangnemet kell tőle várni, mint a férfítól. Jól illusztrálja ezt a szemléletet a

Móriczhoz kötődő anekdota. Móricz szerkesztőként a novellái megjelentetésével addig többször hiába próbálkozó Hamvas Sándornak akkor közli le írását, sőt regénye több részét is, miután feleségével, annak saját neve alatt, személyesen küldi be azokat. Móricz más mércével méri tehát ugyanazt a szöveget, ha nőnek véli a szerzőjét. Így Gollub Mária az egyetlen a Nyugatban megjelenő nőíró, akinek neve tulajdonképpen egy férfit takart.

Végigkövethetjük azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a férfielvű rendben a folyamatos bizonytalanság leküzdésére, az új szerepek kialakításában önmagukkal vívtak a szerzők. Riasztó példája az írónői identifikációnak egy politikai ideológiával való kritikátlan azonosulás. Lányi Sarolta: „Emlékszem, hogy egy borítékba tettem {Osvát leveleit} azzal a rajzzal, ami Lenint ábrázolta a ravatalon”(155). Vagy Gyulai Márta, aki szintén elvakult kommunistává vált, a hatvanas években és aktív besúgóként tevékenykedett.

Személyiségtorzító az a szemlélet is, hogy a nőnek férfiként kell írni, az esztétikai mérce azonosítása a patriarchális rend általi reprezentációval, az írónők által magukra mért súlyos frusztráció. Török Sophie elhíresült megfogalmazásában: „Hogy egy író melyik nemhez tartozik, az nem helyzeti vagy élettani tény, hanem dominálóan irodalmi különbség...A nőknek mégis legfőbb érdekük, hogy ne csak eltűnjék, de megköveteljék a kritikától és önmaguktól is a legmagasabb mérték igényeit. Amíg elfogadjuk, vagy éppen elvárjuk a fórt, mint nemünknek járó jogos könnyítést, addig „írónők” maradunk, kirekesztett kaszt, s holt ág az irodalom folyamában” (10).

Török Sophie és az őt példaképül választó Kádár Erzsébet interiorizálja leginkább ezt a szemléletet. Mindkettőjük írói működése szorosan feltételez egy felettes férfiideált, akivel nemcsak szerelmi, hanem szimbiotikus intellektuális viszonyban is álltak. Babits halála után Török Sophie alkotói személyisége is széthullik, Kádár Erzsébet pedig Illés Endrével történő szakítása után veti papírra a következő sorokat: „Megmondtam Gyergyainak, hogy nem tudok írást kiadni a kezemből anélkül, hogy te láttad volna. És te szakítottál velem-megszüntem írónak lenni”(427).

A férfiként írás frusztrációja nem volt idegen Kaffka Margittól sem. Az ő írói pályája nyitja a tíz legtöbbet publikált szerző monografikus sorát, hiszen mindenki az ő „köpönyegéből bújt elő”. Nála valósul meg leginkább, minden bizonnyal az életmű ismertsége és az életrajz már alapvetően feltárt volta miatt a kötet eredeti célkitűzése, hogy elsősorban a *Nyugathoz* való viszony a vizsgálat tárgya: A szempont megfordítása is nála érvényesülhet szembeszökően, hogy milyen hatással is voltak maguk az írónők a lap arculatára, szellemiségére. Gondoljunk csak a Hatvany és Osváth párbajában

kicsúcsosodó elvi vitára, amelynek egyik motorja úgy tűnik, a rövid szerelmi viszony után Osváthra rossz szemmel néző Kaffka Margit volt.

Ő fogalmazza meg talán legpontosabban azt az új identitásteremtéssel kapcsolatos bizonytalanságot is, amely a hagyomány hiánya, illetve töredezettsége okán az egzisztenciális gondok mellett az írók közös osztályrésze volt. Az ő sorsa egyúttal a letragikusabb, amennyiben korai hirtelen halálát tekintjük.

Kaffka ellenpontja egykori barátnője, Lesznai Anna, akire az elmúlt évtizedekben viszonylag nagyobb figyelem irányult. Társadalmi státusza, vagyona mentessé teszik az egzisztenciális gondoktól, a Vasárnapi Kör, mint igazodási pont, a Jászi Oszkárral való házasság és barátság, a kulturális horizontjának viszonylagos tágassága mind-mind olyan tényezők, amelyek tehetségét más dimenziókba helyezi át. Bár szenved a gyökértelenségtől, életének jelentős részét emigrációban tölti, döntően az Egyesült Államokban. Az ő művészeti formákon át utat törő öntörvényű útkeresése, „elementáris asszonyisága” előlegezi meg leginkább, amit női írásnak értelmezhetünk, irodalmi formában leginkább a mesében és a naplóban nyilvánul meg.

Megannyi nehéz sors, torzóban maradt vagy kiadatlan életmű, Közép-Kelet Európa viszontagságos XX. századi történetének lenyomataival. Mindenképpen jelentős lépés ez a kötet, ha nem is teljes egészében követendő példa, hogy a gender-szempontú irodalomtudomány nézőpontja teret nyerjen a magyar irodalomtörténeti vizsgálódásokban. Azonban a bevezető tanulmány releváns kérdésfeltevéseire a kismonográfiák messze nem merítik ki a választ. Az üdvös folytatás a pszichologizáló portrék, a szerzők intimitásaiba való belefeledkezés mellett (helyett?) a szövegek további vizsgálata, a női írásminták felfejtése, de mindenek előtt az életművek megjelenése lehetne.

Jéga-Szabó Krisztina
Modern Magyar Irodalom PhD Iskola, ELTE

KONFERENCIA RÉSZVÉTELEK ÉS FELHÍVÁSOK

4th International Conference on Women's Studies: *Gender Equality and the Law*. Famagusta, North Cyprus, 2012. október 2-5. **Az absztraktok beküldési határideje 2012. szeptember 15.** Részletes információk a konferencia [HONLAPJÁN](#) olvashatók.

Women's Studies Centre Anniversary Conference: *Intersecting Feminism: Theory, Politics and Activism*. University of Łódź, Poland, 2012. November 16-18. **Az absztraktok beküldési határideje 2012. szeptember 15.** Részletek a konferencia [HONLAPJÁN](#) találhatóak.

European Journal of Women Studies keres a *Race and Anti-Race in Europe* különszámába tanulmányokat. A szám szerkesztői Gail Lewis és Madeleine Kennedy-Mcfoy. A felhívást [ITT](#) tölthető le. **A tanulmányok beküldési határideje 2012. szeptember 31.**

4th International Gender and Educational Conference: *The Compelling Diversities, Educational Intersections*. London, South Bank University, 2013. április 23-26. Részletek a konferencia [HONLAPJÁN](#) olvashatók. Az absztraktok beadásának határideje még nincs megadva.

5th Christina Conference of Gender Studies: *Feminist Thought and the Politics of Concepts*. University of Helsinki, 2013. május 23-25. **Az absztraktok**

beküldésének határideje 2012. december 31. Részletes információk a konferencia [HONLAPJÁN](#) található.

ARTICLE ABSTRACTS IN ENGLISH

Bajner, Mária: Post-socialist “Genderisms” in Relation to Gender Mainstreaming Policies

The aim of this study is to explore the direction Hungarian women’s support groups have chosen to follow since the 1989 regime change or have been compelled to choose after the country’s 2004 Accession to the European Union. In addition, the aim of my study is to discuss the presence/absence of an impartial attitude expected from an academic engaged in the promotion of gender-mainstreaming, the gender policy formulated by the European Union. Special attention is paid to the role of administrative bodies in the growing support of gender policies and trainings funded by EU resources. My major claim is that in the wake of the institutionalization of gender politics, public discourses of “gender-expertise” and “gender equality” with many other “genderisms” have become their own parody, holding up the very objectives of mainstreaming and contributing to the ridiculing of feminist scholarship and activism. The resources referred to in the study are taken from the National Development Agency website, governmental websites, and their gender mainstreaming training material (*From Mainstream to Upstream*).

Bodó, Csanád: The Gender Paradox and Its Reception in Hungarian Sociolinguistics

According to the traditional approach of Labovian quantitative sociolinguistics, language use of women and men can be described in terms of their inherent sex differences. One of the models explaining these differences has been articulated in the so-called gender paradox, which posits that women are both innovative and conservative language users in opposition to men. In this study I contrast the international and national reception of this paradox in order to show if third-wave feminist critique has emerged in Hungarian sociolinguistics related to the study of gender differences as manifested in the gender paradox, or if sociolinguistics

research of gender and language is (necessarily) dominated by strategic essentialism.

Bolemant, Lilla: Minority Literature and the Women Writers

Border changes following World War 1 also led to important changes in the institution of literature. The concepts of some abstract universal Hungarian literature and border appropriate minority Hungarian literatures evolved in parallel. In my study I examine the ways the borders hinder and help women writers of minority Hungarian literature, above all those ones living in Czechoslovakia until its break up. I will explore if and how they could publish their works, take their place in the newly-born literary canon. I shall also look at if minority media could make their situation easier or more difficult in a situation where literature was perceived to have a main aim: to maintain and strengthen identity. To explore the situation of women writers there is a need to reflect on the almost total emptiness of the concept of “minority literature“ because the concept of „minority literature“ does not have a denotative meaning and so the meaning of minority women writers may also become empty. It then becomes necessary to discuss these women writers with the help of feminist literary theories and its consequence for the reception of women writers in particular periods of time in the twentieth century.

Farkas, Zita: The Current Hungarian Government's Anti-Abortion Discourse Masquerading as a Discourse about National “Emancipation”

In 2011 the debate on the regulation of abortion flared up in Hungary again in response to the newly elected Government's attempts at rewriting the Constitution. An Amendment was included in the Constitution proclaiming the protection of the fetus's life. As part of this effort, the Government started an anti-abortion billboard campaign. On the billboard the caption on the photograph of a fetus has the following plea: 'I understand that you are

not ready to have me, please give me up for adoption and let me live'. The article analyzes the possible consequences of these governmental measures on pregnant women's restriction of access to abortion. I examine the rhetoric employed by pro-governmental politicians and explore the cynical strategy of reversing the meaning of democracy, where the ban on abortion should be the measure of a "truly" democratic system, however, the Hungarian public is not yet "developed enough" to accept the ban.

Huszár, Ágnes: The Image of Man in Women's Magazines Published in Hungarian

Since 1989 there have appeared two kinds of women's magazines on the Hungarian media market: the Hungarian versions of multilingual global magazines (*Cosmopolitan*, *Marie Claire*) and the ones founded in Hungary. The main objective of global magazines, to encourage consumption (of the magazines and the products, services, and values advertised in them) is achieved by representing high-prestige female reference groups who do not have to go along with traditional roles of women but can concentrate on their own career. On the other hand, the magazines published in Hungary target a more diversified socio-cultural stratum, but in each case they are committed to a much more directly patriarchal image of society. In their case the primary strategy is to evoke the reader's sympathy for a woman centered message; they boost consumption less intrusively than do foreign magazines. At the same time, unlike in the case of the global magazines, there is not a single feminist medium on the Hungarian print media market that would position female readers as autonomous social beings.

Kérchy, Anna: (Post)Feminism, (Post)Identity and (Post)Concept Art in the Art of Orshi Drozdik

This paper proposes to examine major art works by the internationally-acclaimed contemporary Hungarian postmodernist (post/concept) woman-artist Drozdik Orshi. The focus of my paper is on Drozdik's artistic strategies that balance intermedial representational means, Eastern cultural

obstacles and Western egalitarian promises in the process of experimenting with the gendered body's dislocations within physical, psychic, artistic, discursive/performative spaces. The paper critically reflects on the Drozdik's aim to provoke and record the process of 'queering of the male museal gaze' and to subvert the authorial-spectatorial interpretive agency that pertains to it.

Kovács, Edina: The Image of the (Female) Teacher before and after the 1989 System Change in Hungary

The basic assumption of the paper is that teacher identity is a cultural construction and gender stereotypes play an especially powerful role in it. Researches in the UK and US in the field of gender and education studies have found that male teachers are presented as heroes and have normative masculine qualities in the cinema and media representations while female teachers are associated with activities and values traditionally seen as feminine, often reduced to the conflation of the roles of mother and teacher. It is likely that the unequal representation of male versus female teachers post-1989 shows similar tendencies as those found in Britain. The paper compares the representation of school teachers before and after the regime changes. It analyzes the first season and last season of the same Hungarian television soap opera, 'Neighbours' (*Szomszédok*), from 1987 and 1999. According to my findings, the changes in gendered representations point in the direction of developing/evolving a more patriarchal representation of women educators in the allegedly more democratic social space in the wake of 1989.

Lóránd, Zsófia: (Post-)Socialist Post-Feminism

One possible way to understand the reception of feminism after 1989 in post-socialist Eastern Europe is to analyse the dialogue and lack of dialogue between the state and the "new Yugoslav feminism" as a significant critical discourse. The multifaceted activities of feminist group(s), starting to organise in the early 1970s and though altering, but present ever since, were

relying at the same time on the *fin-de-siècle* and the interwar Yugoslav feminist traditions, the Marxist theories transmitted within and without the local academia, and the second wave of feminism in Western Europe and the United States. Despite the variegation in the theoretical and political positions of the authors, it can be stated that the new Yugoslav feminism was producing new criticism vis-à-vis the existing socialist system and its promises. In the meantime, the reaction on behalf of the state highly resembles the postfeminist and *backlash* reactions the Western second wave faces a decade later.

Simon, Lehel: The Presence of Male Homosexuality from a Trans-disciplinary Perspective: The Case of a Gay Transylvanian Earl at the First Budapest Gay Pride Parade

My paper addresses an absurdly typical situation that is a vivid example of how the "odd-gay-one" can appear in any social group. If a Transylvanian earl has as much chance of being gay as a Dutch farmer, what can be the "trans-disciplinary" reasons for homosexuality? Today we can only guess the reasons. For my pioneering exploration I adopt the tools, results and perspectives of gender studies, psychology and natural sciences in order to forge a comprehensive 'gay studies' position. My case study ? is the story of a gay Transylvanian earl, who participated in the organization of the first Budapest Pride in 1997.

Ventilla, Andrea: Women's History on Display. What do Current Senior Year History Textbooks in Hungary Reveal about the History of Women?

This study sets out to explore the image of women in the four history textbooks for high school fourth graders that were issued after the regime change in 1989. The analysis deals with the following questions: Do the textbook writers manage to achieve the task of portraying women as part of history as formulated by the National Curriculum? Can the history textbook

readers develop a complex image of the past in which men and women participated equally?